

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 15

2019

№ 2

Sumqayıt – 2019

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSIYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV *prof., rektor (baş redaktor)*
RAMAZAN MƏMMƏDOV *prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)*
NİGAR İSGƏNDƏROVA *prof., (məsul katib)*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik **Natalia Qaqarina**, *prof. (Almaniya)*, **Nizami Cəfərov**, *prof. (Azərbaycan)*,
Astan Bayramov, *prof. (Azərbaycan)*, **Buludxan Xəlilov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Sayalı Sadıqova**, *prof. (Azərbaycan)*, **Böyükxanım Eminli**,
dos. (məsul redaktor, Azərbaycan).

Ədəbiyyatşünaslıq **Şeril Lester**, *prof.(ABŞ)*, **Şükrü Haluk Akalın**, *prof.(Türkiyə)*,
Avtandil Məmmədov, *prof.(məsul redaktor, Azərbaycan)*,
Fikrət Rzayev, *prof. (Azərbaycan)*, **Rafiq Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*,
Məhərrəm Qasımlı, *prof. (Azərbaycan)*, **Sevinc Həməyəva**, *dos. (Azərbaycan).*

Tarix. Sosiologiya **Daniyal Kədiniyazov**, *prof.(Rusiya)*, **Mehrəngiz Nəcəfzadə**, *prof.(ABŞ)*,
Selma Kadir qızı Yel, *prof.(Türkiyə)*, **Adil Baxşəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*,
Əziz Məmmədov, *prof. (Azərbaycan)*, **Həsən Sadıqov**, *prof. (Azərbaycan)*,
Zabil Bayramov, *prof. (Azərbaycan)*, **Şirxan Səlimov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Matias Dornfeld**, *dos.(Almaniya).*

İqtisad elmləri **Ziyad Səmədzadə**, *akad. (Azərbaycan)*, **Mixail Osipov**, *prof. (Rusiya)*,
Vasiliy Bespyatıx, *prof.(Rusiya)*, **Elena Qorbaşko**, *prof.(Rusiya)*,
Nazim İmanov, *prof. (Azərbaycan)*, **Arif Şəkərəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*,
Hacığa Rüstəmbəyov, *prof. (Azərbaycan)*, **Şəfa Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Albert Tağıyev**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*,
Qalib Hüseynov, *dos. (Azərbaycan)*, **Aynurə Yəhyayeva**, *dos. (Azərbaycan).*

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika. **Aleksandr Korostelyov**, *prof.(Rusiya)*, **Fərrux Rüstəmov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Ramiz Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rüfət Hüseynzadə**, *prof. (Azərbaycan)*, **Aytəkin Məmmədova**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*,
Fuad Məmmədov, *dos. (Azərbaycan)*, **Sevər Mirzəyeva**, *dos. (Azərbaycan).*

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV *prof., rector (chief editor)*
RAMAZAN MAMMADOV *prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)*
NIGAR ISGANDAROVA *prof., (executive secretary)*

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics **Natalia Gagarina**, *prof. (Germany)*, **Nizami Jafarov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Aslan Bayramov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Buludkhan Khalilov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Sayali Sadigova**, *prof. (Azerbaijan)*, **Boyukkhanim Eminli**, *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)*.

Literary criticism **Sheril Lester**, *prof. (USA)*, **Shukru Haluk Akalin**, *prof. (Turkey)*, **Avtandil Mammadov**, *prof., (executive secretary, Azerbaijan)*, **Fikrat Rzayev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Rafiq Aliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Maharram Gasimli**, *prof. (Azerbaijan)*, **Sevinj Hamzayeva**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*.

History. Sociology **Daniyal Kadirniyazov**, *prof. (Russia)*, **Mehrangiz Najafzada**, *prof. (USA)*, **Selma Kadir gizi Yel**, *prof. (Turkey)*, **Adil Bakhshaliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Aziz Mammadov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Hasan Sadigov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Zabil Bayramov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Shirkhan Salimov**, *prof. (executive secretary, Azerbaijan)*, **Matias Dornfeld**, *assoc.prof. (Germany)*.

Economic sciences **Ziyad Samadzada**, *acad. (Azerbaijan)*, **Mikhail Osipov**, *prof. (Russia)*, **Vasiliy Bespyatikh**, *prof. (Russia)*, **Elena Gorbashko**, *prof. (Russia)*, **Nazim Imanov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Arif Shakaraliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Hajiagha Rustambayov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Shafa Aliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Albert Taghiyev**, *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)*, **Galib Huseynov**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*, **Aynura Yahyayeva**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*.

Pedagogy. Psychology. Methodology **Alexander Korostelyov**, *prof. (Russia)*, **Farrukh Rustamov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Ramiz Aliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Rufat Huseynzada**, *prof. (Azerbaijan)*, **Aytakin Mammadova**, *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)*, **Fuad Mammadov**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*, **Sevar Mirzayeva**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*.

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə SDU-nun rəsmi saytında www.sdu.edu.az tanış olmaq olar.

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте СГУ www.sdu.edu.az.

Please, see the website SSU www.sdu.edu.az in order to be familiar with the proper design of the articles.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2019

UOT 81`342.3

DİALOJİ NİTQİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent*resadok50@gmail.com*Açar sözlər: nitqin formaları, dialoji nitq, nitqin strukturu, replikasiya, replika.*

Nitqin formaları və strukturu nitq şəraitindən və nitqin motivindən, insanın psixoloji və fiziki durumundan, tərəf-muqabillər arasındakı münasibətlərin səciyyəsiindən asılı olaraq dəyişir.

Kommunikativ fəaliyyət münasibətlərin düzəlməsi və ümumi nəticə əldə edilməsi məqsədilə iki və daha artıq insanın razılaşma və birləşməyə yönəldilmiş söylərinin qarşılıqlı təsiridir. Dilin kommunikativ funksiyası ümumxalq dili vahidlərinin insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlifləndirilməsinə müvafiq istifadəsini müəyyən edir. Dialoji nitq ümumxalq dilinin funksional-üslubi danışq müxtəlifləndirilməsinə forması kimi, dilin kommunikativ funksiyasının parlaq təbənnümünü özündə əks etdirir. Belə ki məhz dialoji nitqdə məlumat insan kollektivinin ardıcıl qarşılıqlı ünsiyyətinə keçir.

Dialoqun nəzəriyyəsi geniş linqvistik problemlər çevrəsi ilə əlaqədar olub, dilçilik çərçivəsindən də kənara çıxır. İnsan münasibətlərinə maraq olan hər bir yerdə dialoqa da maraq yaranır, çünki dialoqla biz kommunikasiya, qarşılıqlı təsir, kontakt haqqında təsəvvürlərimizi əlaqələndiririk. Son illər dialoqa kompleks yanaşma inkişaf edir ki, bu da nitqə psixolinqvistika və sosial psixologiyanın nəzəri nailiyyətlərini təcəssüm etdirən insan fəaliyyətinin müxtəlifləndirilməsinə kimi təsəvvürə əsaslanır. Dialoji nitq məişətdə, televiziya və radioda (məsələ), internetdə insanların gündəlik həyatının bir hissəsidir.

Mahiyətə insanların bütün qarşılıqlı fəaliyyətləri məhz qarşılıqlı təsirdir; bu fəaliyyət, əslində birtərəfli yanaşmadan qaçmağa səy göstərir, ikitərəfli, dialoji olmağa çalışır və monoloqdan qaçır.

Dialoqun təbiiliyini, əsasən, o mənada təsdiq etmək olar ki, o, sosial cəhətdən bioloji (psixofizioloji) ən yaxın olan qarşılıqlı fəaliyyətlərə hərəkət və reaksiyaların dəyişməsi kimi uyğun gələ bilər. Dialoq, şübhəsiz ki, mədəniyyətin təzahürü olmaqla yanaşı, monoloqa nisbətən daha çox təbiət hadisəsidir.

L.P.Yakubinski yazırdı ki, dil insan davranışının müxtəlifləndirilməsidir, psixoloji faktdır, insan orqanizminin təzahürüdür, sosioloji faktdır, insanların birgə fəaliyyətindən asılıdır. O, dialoji nitq ünsiyyəti kimi, nitq fəaliyyətində əməkdaşlıq kimi təzahür edir. [7.31.]. Dialoqun bütün xüsusiyyətləri onun yaranma, bürəzəvermə spesifikasiyası ilə əlaqədardır ki, bu da müəyyən şəraitdə həmsöhbətlərin şifahi spontan nitqini yaradır.

Dialoq üçün replikasiya (təkrarlanma) səciyyəvidir: bir həmsöhbətin danışığı digərinin (və ya digərlərinin) danışığı ilə əvəzlənir, bu əvəzlənmə ya növbə qaydasında (biri sözünü bitirir, digəri başlayır və s.), ya da xüsusilə emosional dialoqa xas olan nitqin kəsilməsi qaydasında, adətən, baş verir. Lakin müəyyən mənada demək olar ki, ümumiyyətlə, məhz nitqin qarşılıqlı kəsilməsi-nitq fasiləsi dialoq üçün səciyyəvidir.

Hər şeydən əvvəl, bunu demək olar ki, nitq fasiləsi potensial olaraq dialoq zamanı həmişə mövcuddur; imkan kimi, (imkan da tamamilə realdır) təcrübədən məlumdur, o, bütün danışma prosesini yüksək səviyyədə müəyyən edir. Bu "kəsilmə"-nin gözlənilməsi, elə buradaca mövcud olan, replikaya hazırlaşan həmsöhbətin fikrinin səsləndirilməsi, demək istədiyin şeyi deməyə məlum çatdırma bilməmək qorxusudur ki, bu da dialoq zamanı danışığımız üçün səciyyəvidir.

Bununla əlaqədar olaraq, digər bərabər şərtlər daxilində dialoq zamanı nitqin tempi monoloqdan daha tezdir.

Bundan başqa, dialoq zamanı kəsilmə anı haqqında onu da qeyd etmək olar ki, bu söhbətin hər biri, ümumiyyətlə, danışanın nöqtəyi-nəzərinə qurtaran deyil: bu fasilə nitqin davam edəcəyini ehtimal edir, əks-replikadan gələn bir məqamdır; Bu baxımdan mənim replikalarımın hər birinin həmsöhbətin replikalari ilə dəyişməsi mənim dialoqda növbəti çıxışıma qədərki fasilədir. Bundan başqa, hər bir replika həmsöhbətin replikası ilə şərtlənmiş, özünəməxsus olsa da, bununla yanaşı, mənim bu dialoqda söylədiyim ümumi ifadənin elementi var və bu, mənim ifadə etdiyim fikir və hisslərin bəzi ümumi yönünə də uyğundur; bu mənada replikanın dəyişməsi də fasilədir. Ümumiyyətlə, dialoq zamanı replikaların dəyişməsini belə ifadə etmək olar ki, biri "hələ başa çatmayıb", digəri isə "davam etdirir".

İndicə qeyd olunan hal da nitqin tempinin müqayisəli sürətlənməsini şərtləndirir. Lakin nitqin tempinin tezliyi mürəkkəb iradəli hərəkət qaydasında (düşünmə, motivlərin mübarizəsi, seçim və s.) nitq fəaliyyətinin əlverişli gedişatı deyil, əksinə, nitqin tempinin tezliyi onu adi iradəli hərəkət qaydasında və həm də adət edilmiş elementlərlə axmağı nəzərdə tutur. Bu son sadə müşahidə dialoq üçün müəyyən edilir; həqiqətən də, monoloqdan (və xüsusilə yazılı) fərqli olaraq, dialoq "dərhal" və hətta "təki", "necə gəldi" ifadəsini nəzərdə tutur; yalnız bizim xüsusi olaraq qəbul etdiyimiz bəzi xüsusi hallarda dialoq zamanı düşünməyi, seçim etməyi və s. deyə bilərik.

Söhbət zamanı həmsöhbətin fərdi xüsusiyyətləri və ya məqsədli məqamları ilə onun nitq sürətinin ləng olmasının izah edilməsi, ümumiyyətlə, qıcıqlandırıcı təsir göstərir, mane olan, qəbuledilməz bir şey kimi hiss olunur; bəlkə o qədər də əhəmiyyətli deyil, bu ləngimə məhz replikasiya məqamına görə şişirdilmiş şəkildə qəbul edilir.

Dialoq üçün replikalar yalnız alternativ qaydada deyil, adətən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir-birinin ardınca, növbəli şəkildə, həm də kəsilmə qaydasında izlənilir. Hər halda, söz üçün hazırlıq necə olursa, olsun, bu, adətən, başqasının çıxışının eyni zamanda qəbul olunması ilə baş verir. Mənim iki ardıcıl replikam arasında interval mənim həmsöhbətin nitqini anlayaraq qəbul edib, ona cavab hazırlamağım üçün istifadə olunmalıdır. Monoloji nitqin həyata keçirilməsində bu iki məqamın üst-üstə düşməsi yoxdur. Bu vəziyyət son dərəcə əhəmiyyətlidir, çünki bizim şüurun məlum vaxt məhdudiyyəti, iki replika arasında qarşımızda duran "vəzifələr" in ikiliyi, iki məqamın hər birinin (başqasının nitqinin qavranılması, başa düşülməsi və mənim cavabımın hazırlanması) daha zəifləmiş hissəyə gətirib çıxarır; lakin bir tərəfdən həmsöhbətin nitqinin qavranılması cavabın hazırlanmasından əvvəl obyektiv olmalıdır, digər tərəfdən isə bizim diqqətimiz cavabın məzmununa, tematizminə, onun nitq formasına nisbətən daha çox diqqət yetirməyə, nitq faktlarının seçilməsi üçün, onların düşünülməsi üçün, adətən, qalmır; nitq söylənməsi sadə bir iradə kimi və ya ideomotor hərəkət kimi baş verir.

Dialoji nitqin bu tendensiyasına doğru sadə iradəli hərəkət qaydasında cərəyan etmək dialoqun varlığında köklü olan aşağıdakı hadisədir. Burada istifadə olunan sözlərin sayından, yəni sözün daha çox və ya daha az obyektiv mürəkkəbliyindən danışılır. Hamıya bəllidir ki, suala cavab verilən sözün tam aşkarlanması üçün bundan xeyli az söz tələb edir: "gəzməyə gedəcəksən?" - "Bəli (gəzməyə gedəcəyəm.)", "Ola bilər. (bəlkə, gedərəm)" və s. Dialoq, əlbəttə ki, sual və cavab mübadiləsi deyil, lakin məlum olduğu kimi, hər bir dialoqda bu cür mürəkkəb monoloji nitq şəraitində və ya dialoqun ilkin üzvündə tapılması üçün səfərbər edilməli olan bütün sözlərin səfərbər olunmasının mümkünlüyünü söyləmək mümkündür.

Dialoqun kompozisiya sadəliyinin əksinə olaraq, monoloq müəyyən kompozisiya mürəkkəbliyini təşkil edir; nitq materialının müəyyən qədər mürəkkəb yerləşməsinin ən mühüm məqamı böyük rol oynayır və nitq faktlarını şüurun işıqlı sahəsinə daxil edir, diqqəti onlara daha asan cəmləşdirir.

Dialoq forması danışma fəaliyyətinin sadə iradəli hərəkət qaydasında, düşünmədən və seçmədən keçməsinə imkan yaradır ki, bu da ümumi qarşılıqlı təsir qaydasında nitq elementlərinin

əhəmiyyətinin azaldılmasına və nitqin diqqətdən kənarda getməsinə imkan yaradır, və o nitq elementlərinin vərdişi olduğu halda ən yaxşı yerinə yetirilir.

Dialog forması avtomatik fəaliyyət qaydasında nitqin ötürülməsinə kömək edir. [7, s.34]

Nitqin dialog forması ilə nitq avtomatikası arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni təsdiqləyərək, biz bu halı, adətən, dilin dəyişkənliyi məsələsində dialoqa nitq forması kimi verilən rolla əlaqədar qoymalıyıq; "dialogda yeni sözlər, formalar və tərkiblər yaranır", - deyə prof. Şerba qeyd edir. "Mütərəqqi" nitq forması kimi dialog "mühafizəkar" forma kimi hesab etdiyi monoloqa qarşı qoyulur. [6, s.72]

Aydındır ki, burada bizim iki imkanımız var: ya nitqin dəyişkənliyi, nitq "yaradıcılığı" şüurlu şəkildə özünü göstərir və biz mürəkkəb qeyri-adi nitq fəaliyyəti ilə dialoqu birləşdirməklə məşğul oluruq, ya da bu dəyişkənlik avtomatik dialogda özünü göstərir.

Amma ilk halı dərhal istisna etmək lazımdır. Birincisi, kütlədə dil dəyişikliyi şüurlu məqamı nəzərdə tutan hər hansı düşünülmüş yaradıcılıqdan asılı olmayaraq baş verir; ikincisi, əgər onlar bu qaydada baş verirlərsə, onda nitqin monoloji və yazılı formalarında (məsələn, xüsusilə, poeziyada) dialoqdan daha artıq dərəcədə olur. Dialog zamanı nitq yalnız dialoji forma ilə deyil, başqaları ilə də, məsələn, məqsədli məqamlarla da müəyyən edilir; mürəkkəb və qeyri-adi fəaliyyət kimi cərəyan edən dialoji nitq halları var. Monoloq heç də həmişə mürəkkəb və ya qeyri-adi danışq fəaliyyəti deyil, belə ki nitqin avtomatizmi yalnız dialog ilə deyil, ümumiyyətlə, söz istifadəsi sahəsində təkrarlanma, çalışma və vərdişlə müəyyən edilir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan dilçiliyində dialoji nitq linqvistik səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Məqalədə dialoji nitq struktur cəhətdən ilkin təhlil edilmiş və səciyyəvi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən elmi tədqiqatlar, Nitq mədəniyyəti, Üslubiyyat, Mətn sintaksisi istiqamətində aparılan müəhazirə və seminar dərslərində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti. Bakı: ADPU, 2013, 277s.
2. Бырдина Г.В. Динамическая структура диалогической речи. Тверь: ТГУ, 1992, 84 с.
3. Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи.// Исследования по грамматике русского литературного языка, М., 1955, 43 с.
4. Диалогическое единство как коммуникативная единица // Всесоюзная научная конференция «Коммуникативные единицы языка», М., 1984, с. 79-81
5. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М.: 1960, 687 с.
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, 111 с.
7. Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование. М., 1986, с.17-58

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: формы речи, диалогическая речь, структура речи, репликация, реплика.

В статье анализируются лингвистические особенности диалогической речи, ее структурные свойства. Там, где люди заинтересованы в человеческих отношениях, существует интерес к диалогу, поскольку мы используем диалог в нашем общении, взаимодействии, контакте. Диалог проявляется как общение, сотрудничество в речевой деятельности. Все особенности диалога связаны со спецификой его создания, проявления, что в определенных условиях создает устную спонтанную речь собеседников

SUMMARY
STRUCTURAL FEATURES OF DIALOGIC SPEECH
Eminli B.I.

Key words: *forms of speech, dialogic speech, structure of speech, replication, cue.*

Linguistic character, structural features of dialogic speech are analyzed in the article. In the presence of interest to human relations, arises the interest to the dialogue as well, since we link our ideas about communication, interaction and contact by means of dialogue. The dialogue manifests itself like speech communication and cooperation in speech. All features of dialogue are related with its specificity of origin and display, and this leads to oral spontaneous speech of collocutors under certain conditions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.04.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 811.

DİAXRONİK-TİPOLOJİ TƏDQİQATLARA DAİR**HÜSEYNOVA RƏNA HÜSEYNAĞA qızı***Azərbaycan Tibb Universiteti, baş müəllim*rena_huseyn@mail.ru*Açar sözlər: diaxron, tipologiya, sinxron, zaman, sabitlik*

Gerçəkliyin hər bir hadisəsi kimi dil bir yerdə dayanmır, o, daim inkişaf edir, dəyişir. Nəzəri dilçilik yaranma tarixindən indiki dövrə qədər dilin dəyişmə və inkişaf prosesləri ilə maraqlanır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dilin dəyişməsi xüsusi səciyyə daşıyır, aşkar qarşıdurma ilə fərqlənir. A.Qreçkonun fikrinə görə, bu və ya digər dil hadisələrin dəyişməsinin konkret səbəblərinin aşkarlanması bu hadisələrin tarixinin nəzərdən keçirilməsini, eləcə də dil sistemində sinxronik və diaxronik nöqtəyi-nəzərindən əlaqə və asılılıqların tədqiqini tələb edir. [3, s.93]

Müasir tədqiqatçılar konseptuallaşmada terminlərin etimologiyası daxil olmaqla, son verilənlərə əsaslanırlar. Sinxroniya yunan sözü olub, syn “birlikdə” və chronos “zaman”, yəni “eynizamanlılıq” deməkdir. O, dilin eyni zaman kəsiyinə aid hadisələrin müqayisəsinin önə çəkilməsidir. Sinxroniya özündə “zamanda hər hansı bir müdaxiləni kənarlaşdıran şeylər mövcud olan münasibətlərə aid eynizamanlılıq oxudur”. [11, s.88] O, eyni zaman dövründə dilin (və ya hər hansı işarələr sisteminin) tərkib hissələri arasında əlaqə baxımından nəzərdən keçirilməsidir.

Dilin sinxroniyada öyrənilməsinin ən yüksək səviyyəsi qədim hind, antik və yeni Avropa qrammatikalarında verilmişdir. Lakin nəzəri əsaslanmasını F.de Sössürün təlimində əksini tapmışdır. Ümumi sinxronik linqvistikanın əsas məsələsi hər hansı bir sistemin əsasında olan prinsiplərin müəyyənəlməsi və dilin hər hansı vəziyyətinin konstitutiv amillərinin aşkarlanmasıdır ki, o da verilən zaman anında götürülməlidir. Sinxronik dilçilik dili sistem kimi öyrənir. O, mövcud üsulları birləşdirən və sistem əmələ gətirən məntiqi və psixoloji münasibətləri öyrənməlidir.

Sinxroniya diaxroniyaya qarşı qoyulur. Bəzi alimlər bu terminlərin yalnız dilin mövcud olan real formalarına münasibətdə işlənməsini məqbul sayır, dil hadisələrinin zaman formalarının tədqiqində “sinxron təhlil” və “diaxron təhlil” terminlərindən istifadəni önə çəkir. Diaxroniya dildə hadisələrin inkişafını zamanda öyrənir. Diaxroniya yunan sözü olub, dia “üstündən, üzərindən” və chronos “zaman” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, yəni dilin zamanda dəyişməsi və inkişafı anlayışını əks etdirir. Diaxronik tədqiqatlarda müəyyən dil strukturlarının necə və nə zaman dəyişməsi müşahidə edilir. Diaxroniya “əşyanın bir dəfədən artıq olmayaraq bütün hadisələrin bütün dəyişikliklərlə verilən ardıcılıq oxudur”. [11, s.88]

Diaxronik proses qaydaya salınmış sistem qaydalar halında sinxroniyanın hesabına aşkar olunur. İnkişaf dinamikasının sinxroniyada aşkarlanması eyni zamanda funksionallaşan üslubların müqayisəsi nəticəsində baş verə bilər, bu zaman keçmiş cizgiləri qoruyaraq danışq dilinə yönələn dilin inkişafı istiqamətləri də göstərilə bilər. Son dövrlər diaxronik tədqiqatlarda sinxron kəsiklərinin təhlili nəticələri daha geniş işlənir [20].

Diaxron dilçilik bir-birini zamanda dəyişən üsullar arasında münasibətləri öyrənir. Tədqiqatların fikrincə, diaxron dilçilik sistemi deyil, sistemdə tək-tük dəyişiklikləri tədqiq edir. Diaxron faktlar təsadüfi səciyyə daşıyır, sistemdə baş verən tərəqqi ona yad olmayan hadisələr nəticəsində baş verir, alkin onlar özləri təcrid olunmuşdur, sistemin məcmusunu əmələ gətirmir. Diaxron dilçilik zamanda bir-birinin ardınca gələn üsulları birləşdirən eyni kollektiv şüur tərəfindən qavranmayan münasibətləri öyrənir [19].

Onun fikrinə görə, eyni bir anlayışla əməliyyat aparan hər iki elmdə zamanın iki müstəvisi fərqləndirilməlidir. Bu zaman müstəvilərdən biri eynizamanlılıq müxtəvisidir, birada zamana hər

hansı müdaxilə qəbul edilmir, ikinci müstəvi isə ardıcılıq müstəvisidir ki, burada eyni zamanda iki şey nəzərdən keçirilə bilməz. Dilçilik üçün bu zaman: diaxron və sinxron müstəvilərin məhdudlaşdırılması absolyutdur. Belə ki, “dil ona daxil olan ünsürləri təyin edən təmiz vacibliklər sistemidir”. [11, s.381-383]

Bu iki müstəvi – sinxroniya (eynizamanlılıq) və diaxroniyanın (ardıcılıq) müəyyənləşməsinə uyğun olaraq F. de Sössür iki dilçiliyi fərqləndirir: sinxroniya (statik) və diaxroniya (təkamül). Müəllifə görə, sinxronik dilçilik mövcud olan ünsürləri birləşdirən sistemi əmələ gətirən, eyni kollektiv şüurla qavranılan məntiqi və psixoloji münasibətlərlə məşğul olmalıdır. Diaxronik dilçilik isə eyni kollektiv şüurla qavranmayan, zamanda bir-birinin ardınca gələn ünsürləri birləşdirən münasibətləri öyrənməlidir, bu ünsürlər bir-birinin ardınca dəyişərək sistem əmələ gətirmir. [11, s.382-383] F.de Sössürə görə, dilçilik ilk əvvəl diaxroniyaya daha çox diqqət yetirmişdir, belə ki, birdəfəlik bütün dil sistemini əhatə edə bilməmişdir, dil sisteminin ayrı-ayrı ünsürlərini nəzərdən keçirmişdir. “Dil bütün hissələrinin sinxronik qarşılıqlı şəraitdə nəzərdən keçirilməli bir sistemdir”. [11, s.382-383]

Sinxronik və diaxronik dilçilik dilin tədqiqində öz faktları ilə fərqlənir. Sinxronik dilçilik “yalnız bir perspektivi, danışanların perspektivini tanıyır, bu metod onlardan dil faktlarının toplanmasına xidmət edir” [11, s.384], eyni zamandan diaxronik dilçilik iki perspektivləri fərqləndirir: prospektiv və retrospektiv. Bundan əlavə, sinxronik dilçilik obyekt kimi bu və ya dilə aid olan faktların məcmusunu götürür, diaxronik dilçilik bir dilə aid olmayan faktları nəzərdən keçirir. [11, s.384-385]

Diaxroniya və sinxroniya dilçilikdə ikinci dixotomiyadır. Təsnifatın ikili prinsipindən istifadə edərək, F.de Sössür qeyd edir ki, “dildə olan diaxronik hər şey nitq vasitəsilə belədir”. [11, s.387] Beləliklə, nitq bütün dəyişikliklərin mənbəyidir. Hər bir innovasiya ayrı-ayrı şəxslərin nitqində ilkindir və bu, kollektiv tərəfindən qəbul olunduqdan sonra dil faktına çevrilir. Biz belə hesab edirik ki, dil nə qədər inkişaf edərsə, onda baza fondunu aşkar etmək olar. Bunun təsdiqini E.S.Kubryakovada görmək olar: “təbii dildə prioritet kimi kateqoriyanın formalaşması üçün tarixi amili önə çəkmək olar, bu kateqoriyanın daha erkən formaları tarixi cəhətdən ən yaxşı nümayəndələridir”. [7, s.114]

Müasir dilçilikdə sinxroniya və diaxroniya əlaqəli hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Bu hadisələrin əlaqəliliyi sinxroniya və diaxroniyanın eyni dil hadisələrinin zaman mövcudluğunun müəyyən formalarını özündə əks etdirməsidir, “dil kommunikasiyasının ayrı komponentlərinin və onun parametrlərinin zaman mövcudluğu formalarıdır. [12, s.10] Onlar arasında fərq ondadır ki, onlar “ölçmənin müxtəlif sistemləridir. Bir ölçmə sistemində mövcud olan ünsürlər arasında münasibətləri müəyyənləşdiririk. Digər ölçmə sistemində isə bir varlığı digəri ilə müqayisə edərək, varislik münasibətlərini və ya əvəzlənmə münasibətlərini müəyyənləşdiririk”. [6, s.121]

Dil diaxroniyası müasir dilçilikdə, əsasən, birmənalı qəbul edilir. O, “dil hadisələrinin tarixi ardıcılığı” (9, 226), “zamanda dil hadisələrinin ardıcılığı” [10, s.776], “zamanda dil ünsürünün dil sistemində qət etdiyi yol” [1, s.133; 8, s.40], “dil vahidlərinin əvvəlki struktur vəziyyətinin sonrakı vəziyyətlə dəyişməsi qanunauyğunluqları prosesi” [2, s.9] kimi təyin olunur.

Sinxron səviyyədə olan verilənlər belə bir sual doğur ki, dil (qrammatik kateqoriya) niyə belə təşkil olunmuşdur?

“Diaxronik tipologiya” termini dilçilikdə müqayisə edilən dillərdə material bənzərliyi deyil, strukturun kateqorial-məzmunu tədqiq edən tipoloji istiqamət kimi müəyyənləşdirilir. Diaxronik tipologiya XIX əsrin I yarısında müqayisəli-tarixi dilçiliyin tərkibində yaranmışdır. Müasir dilçilikdə onun yerinə dil tiplərinin yenidən yaranmasının dövrü modeli gəlmişdir. [17] Diaxronik tipologiya tipologiyada bir istiqamət olaraq, müqayisə olunan dillərdə material komponentlərin oxşarlığı ilə bərabər, onların kateqorial-məzmun strukturlarını tədqiq edir. Diaxronik tipologiya dil universaliləri ideyası ilə bağlıdır, lakin spesifik universalilər irəli sürür. Bütün dillər üçün inkifaş yolları ideyası əsas anlayış kimi götürülür, bu zaman bir dil o birilərini qabaqlaya da bilər. Bu ideya stadial nəzəriyyə ilə səsleşir: 1) dillər müəyyən formal mərhələlər keçməlidir, məsələn:

posessiv – erqativ – nominativ quruluş. Bu zaman diaxronik tipologiya bu mərhələlərin yaranma göstəricilərini axtarır. 2) dillər məzmun-məna xarakteri meyarlarına görə müqayisə edilir. Bu mənada diaxronik tipologiyada kontensiv tipologiya istiqaməti (S.D.Kasnelson, V.İ.Abayev, Q.A.Klimov) inkişaf edir. Diaxronik tipologiya çərçivəsində diaxronik konstantların, yəni real dil dəyişikliklərinin dominiriyuşix tendensiyaalarını aşkarlanması məsələsinə yönəlmişdir. [18] Diaxronik tipologiyanın əsas ideyasının inkişaf yolu bütün dillər üçün ümumidir, sadəcə bəzi dillər digərlərini inkişafına görə qabaqlamışdır.

Tipoloji universalilər və onların izahı, əsasən, müəyyən qrammatik hadisələrin təyini üçün sinxron distributiv formalara aid edilir. O, sinxron distributiv formaları bir dildən digər dildə törədən real diaxron proseslərə aid edilmir. Son dövrlər bir çox alimlər bu tipoloji universalilərin bu proseslər əsasında izah edilməsi ilə bağlı məsələ qaldırmışlar. Onlar hesab edirlər ki, onların izahı sinxron modellərin ayrılmasına əsaslanmamalıdır [3; 14].

Diaxronik tipologiya müxtəlif kateqoriyalarda zamanda baş verən dəyişiklikləri birləşdirir, məsələn, perfekt, passiv, erqativ və possessiv əlaqələndirilir, belə ki, erqativliyin mənbəyi ya passiv, ya da perfekt konstruksiyaları olur: I have the copy-book/written I have written /the copy-book kimi yenidən şərh olunur, yəni possessiv konstruksiyanın yerinə perfekt qoyulur. Diaxronik tipologiyanın kommunikativ istiqamətinin ən aparıcı ideyası dillərin komponentlərin situasiyanın göstəricisinə uyğun verilməsinə görə bölünməsi və dillərin xətti açılmış planların verilən sintaktik qaydalara tabeliliyinə görə bölünməsinə özündə əks etdirməsidir. Sintaktik üsul dilləri onların ədəbi formalarının daha yüksək inkişaf dərəcəsinə görə fərqləndirir, bununla belə, sinxroniya çərçivəsində hər iki üsul işləyə bilər. Buna uyğun olaraq, sintaktikləşmədə SOV ilkin qayda və SVO isə son qayda olaraq götürülür.

“Dil və dil fəaliyyəti mahiyyəti etibarilə koqnitiv fəaliyyətin bilvasitə məhsuludur və onun rekonstruksiyasında son punkt kimi nəzərdən keçirilə bilər” [5, s.44] fikrini əsas tutaraq koqnitiv yönəlmiş tipologiyanın verilənlərini tədqiqata cəlb etməyi lazım bildik.

E.S.Kubryakovaya görə, “bütün dil hadisələri struktur-semantik planda və ya təmiz formal münasibətlərdə tədqiq olunmamalı, həm də diskurs və mətnin yaranmasında onun rolları nəzərə alınmalıdır”. [7, s.325] E.S.Kubryakova bunu dilin iki funksiya – koqnitiv-reprezentativ və kommunikativ (diskursiv) funksiya daşdığını əsas tutaraq bu fikri əsaslandırmışdır. Sonradan o qeyd edir: “koqnisiya və kommunikasiya bərabər planda dil və onun vasitələrinin spesifikasiyasını müəyyənləşdirir və nəhayət, dilin funksiyalarını bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirmək olmaz, onlar bir-biri ilə uzlaşma və qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir”. [7, s.325] “Koqnisiya” termini dünyanın qavranması prosesində mənanı özündə təcəssüm etdirirsə, diskurs real zamanda dilin işlənmə forması kimi təyin olunur, insanın sosial aktivliyinin müəyyən növünü əks etdirir, xüsusi dünyanın konstruksiyası məqsədilə dilin detal ünsürlərinin köməyiylə əmələ gəlir, kommunikasiyanın hər bir aktında, kommunikasiya iştirakçıları və onun həyata keçirilməsindəki şərtlərlə insanlar arasında kommunisiya prosesinin bir hissəsi təşkil edir [7, s.525]. E.S.Kubryakova dil kateqoriyasının sinxron və diaxron səviyyədə öyrənilməsinə önə çəkir. Bu baxımdan o qeyd edir: “hər bir dil kateqoriyasının formalaşmasında çox vaxt diskursiv amillər nəzərə alınmır. Bu asılılığı iki planda qavramaq lazımdır, birincisi, müəyyən dil kateqoriyasının təkamülü və formalaşmasındakı diskursiv tələblərin təsiri ilə nəzərdən keçiriləndə - tarixi və ya diaxronik kimi, ikincisi, diskursun qurulmasında kateqoriyaların təsiri ilə nəzərdən keçiriləndə - sinxron planda. [7, s.326]

Bir fəndə həm sinxroniya, həm də diaxroniya anlayışlarını birləşdirməyi F.de Sössür qeyri-real hesab edirdi. Sonrakı dövrlərdə R.Yakobson, K.Levi-Strov, N.Xomski kimi məşhur strukturalistlər Sössürün statik və tarixi yanaşma dixotomiyasına qarşı çıxmışlar. Onların fikrincə, struktur sistemin bütün dəyişikliklərində invariant ünsür kimi çıxış edir, sinxroniya isə prosesin strukturunu deyil, sistemdə nə vaxtsa təsbit olunmuşu təsvir edir. Bu baxımdan diaxroniya konkret sistemin təkamülünü əks etdirən belə vəziyyətlərin ardıcıl seriyasını səciyyələndirir. Lakin invariant nüvəsinin dağılması sistemin dərin keyfiyyət dəyişikliklərini göstərir. “Sistemin vəziyyəti” anlayışı sinxroniya və diaxroniyanın dərin əlaqəsini təsbit edir. Buna ən yaxşı misal,

nümunə N.Xomskinin törədici qrammatikasıdır ki, burada dil bitmiş yaranma kimi deyil, yeni nitq aktlarının dinamik törədici prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Törədici variasiyaların sinxron müstəvidə qalmasına baxmayaraq, müasir struktur dilçilik bu müstəvini statik və dinamikə ayırır və struktur dilçilik dilin sinxroniyasını diaxron aspektdə öyrənən elm kimi təyin olunur. Bununla da diaxroniya cə sinxroniya arasında kəskin sərhəd, sədd aradan qaldırılır, dilçilik yeni müstəviyə - XIX əsrdə məşhur dilçilərin ideyalarına qalxır. Buna misal olaraq E.Koseriunun “sinxroniya-diaxroniya” antinomiyasını obyekt müstəvisinə deyil, dilçilik müstəvisinə qaldırmaq lazımdır, belə ki, o, nitq fəaliyyətinə deyil, dilçiliyə aiddir. [4, s.52] Bununla belə, son dövrlər sinxroniya və diaxroniya arasında sərhədin pozulduğunu müşahidə edə bilərik, buna da dil quruluşunun dəyişməsinin öyrənilməsinə həsr olunan müasir tipoloji tədqiqatları misal gətirmək olar. Dil həmişə hərəkətdədir, dəyişkəndir, müəyyən dövrdə onun sistemində, sistemin bütün səviyyələrində (fonetika, qrammatika, leksika) ünsürlər ölür, sıradan çıxır, yerini yenilərinə verir. Bütün bu hadisə və prosesləri zamanda tədqiq edərək, diaxron dilçilik dil dəyişikliklərinin, onların əmələ gəlmə, yaranma səbəblərini müəyyənləşdirir, hadisə və proseslərin inkişaf yollarını aşkar edir. Dilə diaxron baxış bu və ya digər hadisənin necə olduğunu və müasir vəziyyətini görməyə imkan yaradır.

Müasir tipologiyada statik metodlar geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır, bu tədqiqatlar içərisində statik prinsip taksonomik prinsiplə uyğunlaşır, bu da dilin morfoloji əlamətlərə tətbiq olunur. Bu işlər arasında H.Spanq-Hansenin əsərləri maraq doğurur, belə ki, o, linqvistik tədqiqatlarını yeni metodlardan istifadə etməklə qurur. Son illərdə bu məsələyə məqalələr həsr olunsa da, bu işlər mahiyyət etibarilə bu məsələni tam əhatə etmir. H.Spanq-Hansenin əsərində tipoloji tədqiqatın yeni səmtləşməsinin ardıcılı ifadəsini görmək olar. [15] Qeyd olunmalıdır ki, dil ünsürlərinin distribusiyasının struktur münasibətlər və tipologiyasında təyin olunmasında H.Spanq-Hansen funksiyaların qlossematik təsnifatına və funksivlərə əsaslanır.

Qeyd olunmalıdır ki, dildə dəyişiklikləri sistemdən kənarda, əlaqəsiz qavramaq olmaz. Bu söyləmə 30 il bundan əvvəl deyilsə də, aktuallığını indi də saxlayır. Dil sisteminin struktur qanunları bir vəziyyətdən digər vəziyyətə keçidin müxtəlif yollarının mümkünlüyünü məhdudlaşdırır. Bu keçidlər bütövlükdə dil kodunun hissəsini özündə əks etdirir. Keçidin mümkünlüyünü qəbul etmək olar, lakin zaman amili ilə bağlı hadisələrin universal qanunauyğunluqlarını tapmaq mümkün deyil. “Qrinberqin diaxron tipologiyaya tətbiq olunan statik metodu dillərin dəyişmə ənənələrinin nisbi sabitliyinin, münasibət və distribusiya, dəyişiklik və sabitliyin öyrənilməsi metodu kimi düzgün seçilmiş bir metod oldu”. [16, 17]. Beləliklə, qohum və qonşu dillərin tarixində oxşar və fərqlərin təhlili müqayisəli-tarixi dilçilik üçün vacib məlumatlar vermiş oldu.

Sabitlik, zamanda statiklik məsələsi diaxron dilçiliyin vacib məsələsi olaraq qalırsa, dil daxilində subkodların qarşılıqlı əlaqəsi, dinamika linqvistik sinxroniyanın əsas məsələsidir. Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, diaxron-tipoloji tədqiqatlara nəzər saldıqdan sonra dil kateqoriyasının sinxron və diaxron səviyyədə öyrənilməsi vacibdir. Diskursiv amilləri nəzərə alaraq, dil kateqoriyası hər iki səviyyədə tədqiq olunmalı, bunun nəticəsində düzgün və dolğun nəticələr əldə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стер. М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004, 571 с.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1966, 331 с.
3. Гречко В.А. Теория языкознания: учеб. пособ. для вузов /В.А.Гречко. М.: Высшая школа, 2003, 375 с.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: Проблема языкового изменения. М.: Едиториал УРСС, 2010, 208 с.
5. Кибрик А.Е. Константы и переменные языка / А.Е.Кибрик. СПб.: АЛТЕЙЯ, 2005, 720 с.
6. Кубрякова Е.С. О понятиях диахронии и синхронии // Вопросы языкознания. № 3. М., 1968, с.121-132.

7. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Рос. академия наук. Ин-т языкознания. М.: Языки славянской культуры, 2004, 560 с.
8. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Аспект Пресс, 2004, 536 с.
9. Словарь иностранных слов. / Под ред. И.В. Лухина, Ф.П. Петрова, 4-ое изд., 1954, 805 с.
10. Словарь современного русского литературного языка. Изд. АН СССР, 1950-56, т.3, 3500 с.
11. Соссюр Ф. Труды по языкознанию: Пер. с фр. / Под ред. А.А. Холодовича. М., 1977.
12. Шубин Э.П. О синхронии и диахронии языка. Учебник. Калинин. пед. унив., т.64, вып.1, ч.1, Калинин, 1969, с.10-17
13. Aristar A.R. On diachronic sources and synchronic patterns: an investigation into the origin of linguistic universals. *Language* 67, 1991, pp. 1-33
14. Bybee J. Formal Universals as Emergent Phenomena: The Origins of Structure Preservation. In J. Good (Ed.), *Linguistic Universals and Language Change*, Oxford: Oxford University Press, 2008, pp. 108-21.
15. Henning Spang-Hanssen, *Probability and structural classification in language description*, Copenhagen, 1959.
16. Jakobson R. Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics in digest of article "Proceedings of the Eighth international congress of linguists", report, Oslo, 1958, pp.17-25
17. <https://bigenc.ru/linguistics/text/1954826>
18. <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/diaxronicheskaja%20tipologija/162>
19. <http://matling.spb.ru/files/stirling/2.html>
20. <http://slovar.lib.ru/dictionary/sinhronidiaxron.htm>

РЕЗЮМЕ
О ДИАХРОНИЧЕСКИХ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
Гусейнова Р.Г.

Ключевые слова: диахронический, типология, синхронический, время, стабильность

Язык представляет собой систему взаимосвязанных элементов. Состав этих элементов и характер их связи определяют специфику каждого языка. Синхроническое изучение языка не только изучение его истории, но и современного состояния языка. Синхронная система языка не является неподвижной и абсолютно устойчивой. Изучая все эти явления и процессы во времени, диахроническая лингвистика устанавливает причины языковых изменений, время их возникновения и завершения. Начиная с Ф. де Соссюра анализируются диахроническо-типологические исследования. В заключение указывается, что языковая категория должна анализироваться как диахронно, так и синхронно.

SUMMARY
ABOUT DIACHRONICAL-TYPOLOGICAL STUDIES
Huseynova R.H.

Key words: diachronical, typology, synchronical, tense, stability

Language is a system of interrelated elements. The composition of these elements and the nature of their connection determine the specifics of each language. Synchronic study of a language is not only study of its history, but also its current state of the language. The synchronous system of language is not fixed and absolutely stable. Studying all these phenomena and processes in time, diachronic linguistics establishes the causes of language changes, the time of their occurrence and completion. Beginning from F. de Saussure diachronical-typological investigations are analyzed in the article. As a conclusion it is written that the language category must be analyzed both diachronically and synchronically.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.02.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 81`42

DİLÇİLİKDƏ QRAMMATİK SİNONİMLİYİN TƏDQIQINƏ DAİR**BAXŞƏLİYEVƏ NATAVAN RASİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*natavanabbas@gmail.com***Açar sözlər:** qrammatik kateqoriya, sintaktik sinonimlik, morfoloji sinonimlik, leksik-qrammatik sinonimlik, qrammatik sinonimlik*

Sinonimlik dilçiliyin leksikologiya şöbəsinin tədqiqat obyektı olub, dilçilər tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilsə də, son zamanlar bu termin dilin digər aspektlərinə də tətbiq edilməyə başlamışdır: “səslərin sinonimliyi”, “frazoloji sinonimlər”, “qrammatik sinonimlər”, “sintaktik sinonimlər”.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qrammatik sinonimlik tədqiq edilməyə başlamışdır. Qərb dilçiliyində bu problem öz əksini H.Suit, O.Yespersen, Z.S.Hərris, N.Homski, U.L.Çeyfin əsərlərində tapmışdır.

Klassik qrammatikanın nümayəndələri “paralel fəaliyyət göstərən konstruksiyalar” və yaxud “ekvivalentləri” adlandırdıqları sintaktik sinonimliyi müəyyənləşdirməyə nail olmuşlar.

Beləliklə, sintaktik konstruksiyaların ekvivalentliyin müəyyən bir xarakter daşıyıcısı olmasını ilk dəfə klassik elmi qrammatikanın təsisçisi H.Suit irəli sürmüşdür. [7, s.123]

O.Yespersen qrammatik sinonimlik terminini ilk dəfə dilçiliyə gətirmişdir, lakin o, bu termini, onun işləmə mexanizmini müəyyənləşdirməmişdir.

Qrammatik sinonimlik terminini rus dilçiliyinə ilk dəfə A.M.Peşkovski gətirmişdir. 30-cu illərdə yazmış olduğu «Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы» məqaləsində A.M.Peşkovskinin qrammatik sinonimlik haqqındakı fikirləri ilk tədqiqat kimi çox qiymətli hesab edilir və ona belə tərif verir:

“Qrammatik mənasına görə bir-birinə yaxın olan söz və söz birləşmələri qrammatik sinonimlərdir”. [9]

A.M.Peşkovski eyni bir fikrin müxtəlif qrammatik formalarla necə ifadə edilməsini qrammatik sinonimlik hesab etmişdir. Müəllif qrammatik sinonimliyi iki yerə ayırır:

- 1) morfoloji sinonimlik;
- 2) sintaktik sinonimlik.

Rus dili materialları əsasında qrammatik sinonimliyi tədqiq edən alim belə qənaətə gəlmişdir ki, üslubi ifadə baxımından sintaktik sinonimliyin ifadə vasitələri morfoloji sinonimliyə nisbətən daha genişdir. Sonralar qrammatik sinonimlik Y.M.Qalkina-Fedorçuk, Q.İ.Rixter, V.P.Suxotin, A.İ.Qvozdev, İ.M.Kovtunova, V.N.Yartseva, Y.İ.Şendels və b. tərəfindən tədqiq edilmişdir.

V.N.Yartseva qeyd edirdi ki, yalnız qrammatik mənanın oxşarlığı və struktur yaxınlığı konstruksiyaların sinonim kimi müəyyənləşdirilməsinə əsas verir. Qrammatik sinonimləri müəyyənləşdirərkən V.N.Yartseva qrammatik mənanın ümumi-milyi nöqtəyi-nəzərindən çıxış edir və qeyd edirdi ki, konseptdən (anlayışdan) dil formasına qədər olan təhlil həmişə özündə qeyri-lingvistik təhlilə keçmək təhlü-kəsi saxlayır. [11, s.26]

M.K.Milix sintaktik sinonim termini istifadə etmədən yaxın və ya oxşar məna ifadə edən, lakin fərqli qrammatik kateqoriya və nitq hissələrinə aid olan sintaktik konstruksiyaları tədqiq etmişdir. Feilin zaman və şəkil kateqoriyası, hal şəkilçiləri ilə yanaşı o, ismin tək və cəm forması, şəxs əvəzliyi və xüsusi adların sinonimliyini göstərmişdir. [4, s.31]

İ.İ.Kovtunova tam qrammatik paralelizm ifadə edən, lakin həmin qrammatik mənanın elementləri ilə fərqlənən konstruksiyaları sintaktik sinonim adlandırmışdır. [1, s.82]

Sinonimliklə bağlı məsələləri S.Kartsevski də tədqiq etmişdir. Onun bu sahədə xidmətləri ondan ibarət olmuşdur ki, o, işarə ilə mənanın uyğunsuzluğunun tamamı korlamadığı, əksinə, onun mövcud olmasını mümkün edən dil sisteminin fəaliyyət göstərməsi prosesini aşkar etdi. Onun əsas fikri ondan ibarətdir ki, hər bir lingvistik vahid eyni zamanda həm sinonim, həm də omonimdir. İşarənin dualizmi işarə ilə onun mənasının sərhədlərinin üst-üstə düşməməsini göstərir. Belə ki, bir işarə bir neçə mənaya (omonimiya), bir mənə bir neçə formaya (sinonimiya) malik ola bilər. S.Kartsevski omonimiya ilə sinonimiyanı bir hədi-sənin iki üzə kimi təqdim etmiş və qeyd etmişdir ki, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. [7, s.126]

A.A.Çoy belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, təkcə sadə, sadə və mürəkkəb cümlələr arasında deyil, həm də bağlayıcı tabesiz mürəkkəb və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında sinonimik əlaqələr ola bilər. [11, s.73]

Y.İ.Şendels qrammatik sinonimliyi “müxtəlif aspektli və bir aspektli olaraq iki yerə bölür.

a) Müxtəlif aspektli sinonimlər dilin müxtəlif yaruslarına daxildir. Başqa sözlə, müəyyən bir məzmunu ifadə etmək üçün dildə mövcud olan müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Alimin fikrincə, bu cür sinonimlər dilin qrammatik quruluşundan çox onun ifadəliliyinə, elastikliliyinə xidmət etdiyindən, onlar qrammatik sinonim hesab edilə bilməz.

b) Bir aspektli sinonimlər aşağıdakı bölgədə təsnif edilir: sinonim morfemlər (sözdüzəldici şəkilçilərin sinonimliyi), sinonim söz formaları (sözdəyişdirici şəkilçilərin sinonimliyi), söz birləşmələrinin sinonim modelləri, tərkiblərlə budaq cümlələrin sinonim modelləri.

Y.İ.Şendelsin fikrincə, qrammatik formaların sinonimliyini öyrənərkən, for-manın ifadə etdiyi mənanı xırda hissələrə ayırmaq lazımdır. Formanın qazandığı sonrakı mənalara müəllif tərəfindən semlər adlandırılır. Sem formanın kateqorial mənasının bölünmüş minimum elementidir və yaxud sem kateqorial mənanın semantik planda bölünməsi mümkün olan diskret elementidir. Sem formanın mənə fərqləndirici elementlərindən biridir. [9, s.1-5] Dildə qrammatik formalar bir və bir neçə semdən təşkil olunur. Qrammatik formaların semlərə bölünməsi, onların mənalarının tam və ya aydın dərk olunmasına kömək edir. Semlər formanın denotativ məzmununu açır. Semlər qrammatik formanın malik olduğu bütün mənalara əhatə edir.

Qrammatik sinonimliklə bağlı A.N.Qvozdevin fikirlərində mübahisə doğuran məsələ odur ki, onun qrammatik sinonim hesab etdiyi formaların eynicinsli olması həmişə gözlənilmir. Belə ki, bəzi hallarda leksik sinonim morfoloji sinonim, morfoloji sinonim isə sintaktik sinonim hesab edilir.

V.A.Kornilov qeyd edir ki, sintaktik sinonimlər mütləq sintaktik əlaqələrin tiplərinə görə fərqləndirilməlidir, məsələn: летит стрела – летит как стрела. [4, s.140-41] V.A.Kornilovun bu ideyasını ümumiləşdirən V.İ.Kono-nenko belə hesab edir ki, sintaktik sinonimlik ayrı-ayrı sözlər (bağlayıcılar, sözönləri, hal şəkilçiləri də daxil olmaqla) arasında deyil, bütöv sintaktik konstruksiyalar arasında mövcuddur. [4, s.18-19]

V.P.Suxotin “sintaktik sinonimlik”lə “sintaktik paralel”i bir-birindən fərqləndirərək sintaktik sinonimliyə bir qədər fərqli yanaşmanı təklif etmişdir. V.P.Suxotinin fikrincə, sintaktik paralel zamanı elementlərin məzmun oxşarlığı çox da yaxın deyildir. Sintaktik sinonimlikdə isə bu belə deyildir. Elementlər arasındakı mənə və məzmun yaxınlığı o qədər aşıqdır ki, bir element digərini asanlıqla əvəz edə bilər. Başqa sözlə, tərəflərin əvəzlənməsi sintaktik sinonim-liyin əsas meyarı hesab edilir. [6, s.14]

Bəs sintaktik sinonimliyin əsas meyarları nədir? V.N.Yartseva sintaktik sinonimliyin əsas meyarı kimi qrammatik mənanın oxşarlığı və struktur yaxınlığını hesab edir. Y.M.Qalkina-Fedoruk aşağıdakı meyarları qeyd etmişdir [2, s.122]:

1) Mənə ümumiliyi, sintaktik tərkibə daxil olan əksər sözlərin leksik mənalarının uyğunluğu;

2) Eyni mənanı saxlamaqla elementlərin əvəzlənə bilməsi;

3) Müxtəlif qrammatik formanın olması.

İ.M.Jilinin sintaktik sinonimliyin əsas meyarının elementlərin mənasının tam saxlanılması şərt ilə asanlıqla əvəzlənə bilməsi ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. [3, s.6]

Beləliklə, sintaktik sinonimləri təyin etməyin beş əsas meyarı fərqləndirilir:

1. Sintaktik modellərin mənanı saxlamaqla asanlıqla əvəzlənə bilməsi meyarı;

2. Müxtəlif sintaktik modellərlə verilmiş mənanın eyniliyi meyarı;

3. Sintaktik modellərlə ifadə edilmiş qrammatik mənalara adekvatlığı və eyni funksiya daşması meyarı;

4. Modellərin struktur sırasının ümumiliyi meyarı;

5. Kifayət qədər çox sözü əhatə etmək meyarı.

L.Y.Maksimov sintaktik sinonimləri eyni tipli və müxtəlif tipli növlərə ayıraraq mürəkkəb cümlə səviyyəsində tədqiq etmişdir. [5, s.3-11] O, eyni səviyyənin sinonimik tərkiblərini müəyyənləşdirmişdir:

a) morfoloji səviyyədə olan sinonimlər;

b) söz birləşməsi səviyyəsində olan sinonimlər;

c) sadə cümlə səviyyəsində olan sinonimlər;

ç) mürəkkəb cümlə səviyyəsində olan sinonimlər;

d) sintaqmatik üzvlənmə səviyyəsində olan sinonimlər;

Bəzi dilçilər sintaktik sinonimik vahidlərin eyni strukturlu və müxtəlif strukturlu olması fikrini irəli sürürlər. İ.M.Kovtunova belə hesab edir ki, sintaktik sinonim kimi yalnız eyni strukturlu vahidlər çıxış edə bilər. V.P.Suxotin, Y.İ.Şendels isə bunun əksini düşünürlər.

R.Q.Piotrovski dil və nitq sinonimlərini fərqləndirirdi. Nitq sinonimləri dedikdə o, yalnız müəyyən kontekstdə və xüsusi metaforik işlənmə sayəsində sinonimlik əldə edən söz, ifadə və qrammatik formaları nəzərdə tutur. Beləliklə, sintaktik sinonimlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. sadə cümlə tərkibində olan söz birləşmələrinin sinonimik modeli;

2. sadə cümlənin sinonimik modeli;

3. mürəkkəb cümlənin sinonimik modeli;

4. iki və daha artıq mürəkkəb cümlənin sinonimik modeli;

Sinonimik cərgəni tədqiq edərkən N.Y.Şvedova belə qənaətə gəlmişdir ki, dildə bir sıra konstruksiyalar yaxın qrammatik məna ifadə etdiklərindən bir-birləri ilə əvəzlənə bilər. Ümumi qrammatik məna ifadə etdikləri üçün bu konstruksiyalar N.Y.Şvedova tərəfindən funksional-semantik korrelyasiya adlandırılmışdır.

Qrammatik sinonimlər ilə variantlar arasındakı fərq aşağıdakılardır: Grammatik sinonimlik quruluş və məzmunca bir-birindən fərqlənən müxtəlif sintaktik modelləri özündə birləşdirir. Sintaktik modellərin mənası bir-birinə yaxındır, lakin üst-üstə düşmür. Modelin variantları modelin özündə dəyişikliklərdir, onu fərqli bir modelə çevirmir. Variantlar cümlənin aktual üzvlənməsi, üslubi-emosional çalarlar zamanı əhəmiyyətli olur, qrammatik normada dəyişikliklərlə əlaqəli olduqda əhəmiyyətsizdir. Əhəmiyyətsiz dubletlər sintaktik dublet adlanır. Variantlar sinonim deyildir, çünki onlar ya eyni mənanı ifadə edirlər, ya da onların semantik fərqi sistemik qrammatik mənalara təsir etmir". [8, s.65-72]

Beləliklə, qrammatik sinonimlik təkcə ingilis, rus və Azərbaycan dillərində deyil, eləcə də transformativ, generativ və funksional qrammatikada tədqiq edil-məkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А.В. Бондарко. М.: Языки славянской культуры, 2002, 736 с.
2. Галкина-Федорук Е. М. О синонимии в русском языке. М.: 1958, 135 с.

3. Жилин И.М. Синонимика в синтаксисе современного немецкого языка Текст. / И.М. Жилин. Краснодар, 1974, 182 с.
4. Корнилов В.А. К вопросу о типах синтаксической синонимии // Доклады научно-теоретической конференции аспирантов. Ростов-на-Дону: РГПИ, 1962, с. 140–141.
5. Максимов Л.Ю. О грамматической синонимии в русском языке Текст. // Рус. яз. в нац-ной школе, 1966, №2, с. 3-11.
6. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. М.: АН СССР, 1960, 160 с.
7. Шарина Е.В. Причастные обороты и их синонимы в современном немецком языке. Монография. М.: Спутник, 2003, 147 с.
8. Шендельс Е.И.. Синтаксические варианты // ФН, №1, 1962.
9. Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии // ФН, №1, 1959.
10. Ярцева, В.Н. О грамматических синонимах Текст. / В.Н.Ярцева // Романо-германская филология. Вып. I. М., 1958, с. 5-34.
11. Цой А. А. Синтаксические синонимы и критерии их определения // Синхроническое изучение различных ярусов структуры языка. Алма-Аты., 1963, 101 с.
12. Harris Z. S. Co-occurrence and transformation in linguistic structure // Language. Vol.33, № 3 (part 1), 1975, 338 pp.

РЕЗЮМЕ
ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИНОНИМИИ В ЛИНГВИСТИКЕ
Бахшалиева Н.Р.

Ключевые слова: *грамматическая категория, синтаксическая синонимия, морфологическая синонимия, лексико-грамматическая синонимия, грамматическая синонимия*

Статья посвящена вопросу грамматических синонимов. Синонимия является объектом использования лексикологии. И хотя она была достаточно исследована лингвистами, в последнее время этот термин был применен к другим аспектам языка: синонимии звуков, фразеологическим синонимам, грамматическим синонимам, синтаксическим синонимам. Грамматические синонимы начали исследовать в начале прошлого столетия.

Эта проблема была также исследована в работах постсоветских и российских лингвистов. Такие западные лингвисты, как Г.Суит, О.Йеспersen, З.С.Харрис, Н.Хомский, У.Л.Чайф также впервые использовали термин "грамматические синонимы" в лингвистике. В русской лингвистике А.М.Пешковский, Ю.М.Федорчук, Г.И.Рихтер, В.С.Сухотин, А.И.Гвоздев, И.М.Ковтунова, В.Н.Ярцева, Ю.И.Шендельс, А.А.Цой, В.А.Корнилов, Р.Г.Пиотровский, Н.Ю.Шведова исследовали эту проблему с разных аспектов.

Грамматические синонимы делятся на две части: морфологические и синтаксические синонимы. В статье также затрагивается вопрос дифференциации между грамматическими синонимами и вариантами. Лингвисты также доказали, что эти два понятия различаются.

SUMMARY
ON THE STUDY OF GRAMMATICAL SYNONYMY IN LINGUISTICS
Bakhshaliyeva N.R.

Key words: *grammatical category, syntactical synonymy, morphological synonymy, lexico-grammatical synonymy, grammatical synonymy*

The article deals with the matter of grammatical synonyms. Synonymy is the object of study of lexicology, and though it has been researched by the linguists enough, this term has been applied to the other aspects of the language, such as recently: synonymy of sounds, phraseological synonyms, grammatical

synonyms, syntactical synonyms. Grammatical synonymy started to be studied at the beginning of the last century.

This problem was also investigated in the works of western, post-Soviet and Russian linguists, too. The following western linguists - H.Sweet, O.Jespersen, Z.S.Harris, N.Chomsky, U.L.Chaff also used the term “grammatical synonyms” in linguistics for the first time. In Russian linguistics A.M.Peshkovskiy, Y.M.Galkina-Federouk, G.I.Richter, V.P.Sukhotin, A.I.Gvozdev, I.M.Kovtunova, V.N.Yartseva, Y.I.Shendels, A.A.Tsoy, V.A.Kornilov, R.G.Piotrovski, N.Y.Shvedova researched this problem from different aspects.

Grammatical synonyms are divided into two parts: morphological and syntactical synonyms. In the article, the matter of differentiation between grammatical synonyms and variants is also touched upon. Linguists have also proved that these two notions differ.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.01.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 81`342.4

RUS DİLİNDƏ İKİHECALI SİNHARMONİK SÖZLƏRİN FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ

RAHTARI MAHİRƏ FAMIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

arifmeryem@mail.ru

Açar sözlər: fonetika, sinharmonik quruluş, harmoniya, səs, samit, sait, dil, təsnifat, müxtəliflik, analiz

Sinharmonizm sözü yunanca *Syn* (birlikdə) və *harmonia* (səslənmə, əlaqə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, eyni cür səslənmə, həmahəng deməkdir. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saitlərin (bəzən isə samitlərin) müəyyən əlamətə görə həmcinsləşməsidir. Aqlütinativ dillərdə daha çox özünü göstərən sinharmonizm türk dilləri və fin-üqor dilləri ailəsində müşahidə olunur. Dilçilikdə sinharmonizmin üç növü xüsusi qeyd olunur. Onlardan ən geniş yayılmış növ tembr sinharmonizmidir. Tembr sinharmonizminə dilin üfüqi vəziyyətinə görə həmcinsləşmə, damaq ahəngi və ya ahəng qanunu da deyirlər.

Bu məqalə müasir rus ədəbi dilində olan ikihecalı sözlərin sinharmonik fonetik quruluşunun müxtəlif növlərinə həsr olunmuşdur.

Bizim hesablamalarımıza görə, müasir rus ədəbi dilində başlanğıc formasında olan cəmi **9426** ikihecalı söz vardır. Onlardan **2201**-i sinharmonik fonetik strukturlu (**S**), **7225**-i isə qeyri-sinharmonik (**Š**) sözlərdir. Faizlə isə belə qeyd etmək olar: rus ədəbi dilinin ikihecalı sözlərinin 23.4%-i **S** (sinharmonik) quruluşlu, 76.6 %-i isə **Š** (qeyri-sinharmonik) fonetik strukturlu sözlərdir.

Sinharmonik quruluşlu ikihecalı sözlər (**S2**) 2 qrupa bölünür: **S2.1** və **S2.2**.

• **S2.1** - qalın sait və qalın samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət eynicinsli (həmcins) sinharmonik fonetik quruluşdur və şərti işarəsi belədir:

C1+C1. Burada **C1**-sinharmonik birləşmənin birinci tipi olub, qalın sait və qalın samit kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dünya dilçiliyində qalın saitin **a**, qalın samitin isə **t** kimi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C1** **a+t** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyalarını göstərmək olar: **at, att, ta, tta, ttta, tat, ttat, ttatt** və b.

Bizim tədqiqatımız ikihecalı sözlər olduğundan **C1+C1** quruluşundan istifadə olunmuşdur: **a+tat** (*y+ɔap*), **ta+ta** (*py+ɔa*), **at+ta** (*ok+no*), **tat+ta** (*koɯ+ka*) və b.

Bəzən də samit olmayan hecalarda, yəni saf hecada yalnız **a** kimi çıxış edir. Məs.: **a+ta** (*y+xa*), **a+tat** (*o+bal*), **a+tatt** (*a+ban*) və b.

S2.2-incə sait və incə samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət sinharmonik fonetik quruluş olub, şərti işarəsi **C2+C2** kimidir. Burada **C2** sinharmonik birləşmənin ikinci tipi olub, incə sait və incə samit kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dünya dilçiliyində incə saitin **i**, incə samitin isə **t'** kimi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C2** quruluşunu **i+t'** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları şəklində göstərmək olar: **it', it't', t'it', t'it't'** və b. [2.14]

Bizim tədqiqatımız ikihecalı sözlər olduğundan **C2+C2** quruluşunun aşağıdakı müxtəlif fonetik struktur növlərindən istifadə olunmuşdur: **i+t'it'** (*umetʲ*), **it'+t'i** (*udmu*), **t'i+t'i** (*fuɫe*), **t'i+t'it'** (*bepetʲ*), **t'it'+t'it'** (*metʲumʲ*), **it'+t'it'** (*umburʲ*) və b.

S 2.1 tipinin müxtəlif struktur növləri

Linqvostatistik metod ilə apardığımız tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, müasir rus ədəbi dilində **S2.1** tipinə aid 46 müxtəlif fonetik struktur növ vardır və onlar tərkibindəki (sözün əvvəlində, ortasında və sonundakı) samit səslərin olub-olmamasına və sayına görə 4 qrupa bölünür (bax: Cədvəl. 1).

S2.1 strukturunun növləri

S 2.1 (C1+C1)

Qrup	İzahı	Növləri	Nümunə	Sözlərin sayı		%
				növ üzrə	cəmi	
I	sait + samit (-lär) + sait	1. ata 2. atta 3. attta	ода, уха, оса арка, окно, урду астра, астма, умбра	14 24 5	43	2.1%
II	a) qoşa sait +samit	1. aat	аул	1	187	9.3%
	b) sait+samit (-lär) + sait samit (-lär)	2. atat 3. atatt 4. attat 5. atttat 6. attttat 7. attatt 8. atttatt	азот, овал, удар анонс, обыск, умолк автор, образ, укус артроз, отступ, отскок андшпуг август, абсурд, откорм антракт, отпрыск	59 12 93 10 1 9 2		
III	a) samit(-lär) + qoşa sait	1. taa 2. ttaa	дуо, шоу, боа фрау	5 1	755	37.9 %
	b) samit (-lär) + sait + samit (-lär) + sait	3. tata 4. ttata 5. tttata 6. ttttata 7. tatta 8. tattta 9. tatttta 10. ttatta 11. ttatttta 12. ttatttta	вода, база, зона снова, хвала, проба страна, всходы, справа схватка, вкладка, страшно лапша, кошка, нанду завтра, куртка, домбра царство, ханство, горстка ржанка, крышка, франко столбцы братство, сходство, вдовство	162 108 14 18 294 20 7 119 1 6		
IV	a) samit (-lär) + qoşa sait + samit (-lär)	1. taat 2. taatt 3. ttaat 4. tttaat	баул, гаур, муар раунд клоун, траур, скаут страус	9 1 4 1	1006	50.5 %
	b) samit(-lär) + sait + samit (-lär) +sait + samit(-lär)	5. tatat 6. tattat 7. tatttat 8. tattttat 9. tatttttatt 10. tattatt 11. tattattt 12. tattattt 13. tattttatt 14. ttattatt 15. ttattttatt 16. ttatat 17. tttatat 18. tttattat 19. ttattat 20. ttattttat 21. ttatttttatt 22. ttatatt 23. ttatattt	мадам, загар, донор жаргон, захват, ландыш гандбол, раструб, завтрак мундштук, субстрат, подвздох танцкласс баланс, мамонт, курорт кадастр фантаст, сарказм, жандарм контраст, ландшафт, контракт стандарт, сканворд, блокпост транспорт, транспóрт, кроссворд глоток, бросок, флакон вкладыш, всполох штрафбат трактор, спонсор, флагман планктон, вразброс, джаз-клуб спортклуб продукт, пропуск, смарагд скафандр	420 299 38 5 1 35 1 35 4 8 3 90 2 1 36 7 1 4 1		
4	7	7	46		1991	

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, **birinci** qrupa daxil olan sözlər qalın saitlə başlayıb, qalın saitlə də bitməsinə və ya samit səsin yalnız söz ortasında iştirakına görə fərqlənir. (Məs.: *ода, окно, юмбра*). Bu qrupa daxil olan sözlər sayca **43** ədəd olmaqla, ümumi **S2.1** tipinin cəmi 2.1 %-ni təşkil edir.

II qrupu təşkil edən sinharmonik ikihecalı sözlər iki altqrupa bölünür: *Birinci* altqrupda yalnız bir ikihecalı söz vardır: *аул* (bax: Cədvəl. 1, II qrup: a) C1 + C1 yanaşı işlənmiş iki həmcins qalın sait səs ilə başlanan və samit səs ilə bitən sözlərdir. Bu altqrupa aid nümunə yalnız 1 sözə təsadüf olunmuşdur.

İkinci altqrupa isə bir qalın sait səs ilə başlanan və qalın samit səs ilə bitən ikihecalı sinharmonik fonetik strukturlu sözlər daxil edilmişdir (bax: Cədvəl.1 II qrup: b 2-8). Bu qrupa aid olan həmahəng sözlər sayca **186** ədəd müəyyən olunmuşdur. Məs.: *образ, аэрыст*.

Beləliklə, ikinci qrupa aid sözlər ümumilikdə, **187** ədəd olmaqla, S2.1 tipinin 9.4%-ni təşkil edir.

III qrupa da iki altqrupa bölünmüş ikihecalı sinharmonik sözlər cəmlənmişdir. Üçüncü qrupun *birinci* altqrupuna (bax: Cədvəl.1 III qrup, a1, a2) qalın samit səs və ya səslər ilə başlayan və iki eynicinsli həmahəng sait səslər ilə bitən sözlər (cəmi **6** söz) daxil edilmişdir. Məs.: *шоя, фpay, dyo, боа*.

İkinci altqrupda isə (bax: Cədvəl.1 III qrup: b: 3-12.) qalın samit səs ilə başlayan, sait səs ilə bitən ikihecalı sinharmonik sözlər toplanmışdır. Bu quruluşa məxsus qalın həmahəng ikihecalı sözlərin sayı **749**-dur. Məs.: *куртка, страшно, проба*.

Birlikdə **755** (749+6) sözə malik olan III qrup **37.9%** söz ilə S2.1 tipinin ikinci ən çox sözü olan qrupunu təşkil edir.

Sinharmonik fonetik strukturun sonuncu - **IV** qrupu qalın samit səs ilə başlayıb, qalın samit səs ilə də bitməsinə görə fərqlənir. Tərkibindəki sait səslərin yanaşı işlənməsindən asılı olaraq, 2 altqrupa bölünür:

Birinci altqrupa daxil olan ikihecalı sinharmonik sözlər qalın samit səslərin arasında iki qalın sait səsin yanaşı işlənməsi ilə fərqlənir və 4 müxtəlif növ üzrə **15** sözü özündə birləşdirir. Məs.: *таат-баул, таатт-раунд, ттаат-клоун, ттаат-спраус*.

İkinci altqrupda samit səs ilə başlayıb, samit səs ilə də bitən və yanaşı sait səslərin iştirak etmədiyi ikihecalı sinharmonik sözlər (bax: Cədvəl.1 IV qrup: a 1-4; b 5-23) yer almışdır. Burada S2.1 tipinin 19 müxtəlif növü üzrə **991** söz müəyyən olunmuşdur. Məs.: *донор, стандарт, мамонт*.

Statistik nəticələrdən aydın olduğu kimi, birlikdə **1006** (**991+15**) sözü özündə birləşdirən IV qrup **50.5 %** söz ilə S2.1 tipinin ən çox sözü olan qrupudur.

S2.2 tipinin struktur növləri

14 müxtəlif növdə, ümumilikdə, **210** sözü olan S2.2 tipində də S2.1 tipində olduğu kimi, ikihecalı sözlər 4 qrupa bölünmüşdür: (bax: Cədvəl.2)

Birinci qrupa daxil olan sözlərdə incə samit komponent yalnız sözün ortasında işlənir və söz, incə sait səslə başlayıb, incə sait səs ilə də bitir. İki növü olan bu qrupa aid **4** söz müəyyənlanmışdır ki, bu da S2.2 fonetik strukturunun **1.9%**-ni təşkil edir. Məs.: *или, инки, инти, удти*.

İkinci qrupa daxil olan sözlərdə incə samit komponent həm sözün ortasında, həm də sonunda iştirak edir. 3 növdə çıxış edən bu qrup sözlər də çox deyil, cəmi **12** ədəd olmaqla bu tipin **5.7 %**-ni bildirir. Məs.: *иметь, избить, имбирь*.

Üçüncü qrupa aid sözlərdə incə samit komponent yalnız sözün əvvəlində və ortasında çıxış edir. 4 növü olan bu qrupa isə **59** söz daxil edilmişdir ki, bu da S2.2 tipinin **28 %**-ini təşkil edir. Məs.: *стухи, мельче, смести*.

Dördüncü qrupa daxil edilmiş sözlər isə incə samit səslə başlayıb, incə samit səs ilə də bitən 5 növə məxsus sözlər olub, 64.2% söz ilə S2.2 tipinin ən çox (135) sözü olan qrupu hesab olunur. Məs.: *бережь, нечисть, винтить*.

Cədvəl 2.

S2.2 strukturunun növləri

S 2.2 (C2+C2)						
Qrup	İzahı	Növü	Nümunə	Sözlərin sayı		%
				Növ üzrə	Cəmi	
I	sait + samit (-lər) + sait	1. it'i 2. it't'i	или инки, инти, идти	1 3	4	1.9%
II	sait+samit (-lər) + sait samit (-lər)	1. it'it' 2. it't'it' 3. it't'it't'	иметь, иней избить, извить, имбирь, известь	2 9 1	12	5.7%
III	samit (-lər) + sait + samit (-lər) + sait	1. t'it'i 2. t' t'it'i 3. t'it't'i 4. t't'it't'i	безе, дети, филе стихи, днище мельче, пенни, серьги ввезти, смести, свести	29 2 23 5	59	28%
IV	samit(-lər) + sait + samit (-lər) +sait + samit(-lər)	1. t'it'it' 2. t'it't'it' 3. t'it'it't' 4. t't'it'it' 5. t't'it't'it'	сидеть, реветь, беречь винтить, кислить, теснить невесть, нечисть сменить, звенеть, светить сместись, стеснить, ввинтить	72 27 2 25 9	135	64,2%
Ümumi: 14 növ 210 söz						

Beləcə, həm S2.1, həm də S2.2 fonetik strukturlarının növlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ən çox sözün iştirakı ilə seçilən növ **tatat** və onun incə ekvivalenti olan **t'it'it'** növləridir. Hər iki fonetik strukturun qarşılıqlı müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax: cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Konkret fonetik struktur növləri azalma ardıcılığı üzrə

S2.1 (C1+C1)			S2.2 (C2+C2)		
Növ	Say	%	Növ	Say	%
1. tatat	420	21.09	1. t'it'it'	72	34.28
2. tattat	299	15.01	2. t'it'i	29	13.80
3. tatta	294	14.76	3. t'it't'it'	27	12.85
4. tata	162	8.13	4. t't'it'it'	25	11.90
5. ttatta	119	5.97	5. t'it't'i	23	10.95
6. ttata	108	5.42	6. it't'it'	9	4.28
7. attat	93	4.67	7. t't'it't'it'	9	4.28
8. ttatat	90	4.52	8. t't'it't'i	5	2.38
9. atat	59	2.96	9. it't'i	3	1.42
10. tatttat	38	1.90	10. it'it'	2	0.95
11. ttattat	36	1.80	11. t' t'it'i	2	0.95
12. tatatt	35	1.75	12. t'it'it't'	2	0.95
13. tattatt	35	1.75	13. it'i	1	0.47
14. atta	24	1.20	14. it't'it't'	1	0.47
15. tattta	20	1.00			
16. tttatta	18	0.90			
17. ata	14	0.70			
18. tttata	14	0.70			

19. atatt	12	0.60			
20. atttat	10	0.50			
21. attatt	9	0.45			
22. taat	9	0.45			
23. ttattatt	8	0.40			
24. tatttta	7	0.35			
25. ttatttat	7	0.35			
26. ttatttta	6	0.30			
27. attta	5	0.25			
28. taa	5	0.25			
29. tattttat	5	0.25			
30. ttaat	4	0.20			
31. tattttatt	4	0.20			
32. ttatatt	4	0.20			
33. ttattttatt	3	0.15			
34. attttatt	2	0.10			
35. tttatat	2	0.10			
36. aat	1	0.05			
37. attttat	1	0.05			
38. ttaa	1	0.05			
39. taatt	1	0.05			
40. ttattta	1	0.05			
41. tttaat	1	0.05			
42. tatttttat	1	0.05			
43. tatattt	1	0.05			
44. tttattat	1	0.05			
45. ttattttat	1	0.05			
46. tatattt	1	0.05			
Ümumi: 46 növ	1991 söz	100%	Ümumi: 14 növ	210 söz	100%

Beləliklə, müasir rus ədəbi dilinin, 2014-cü il nəşrli, 100 min sözlü orfoqrafiya lüğəti üzərində apardığımız fonetik tədqiqata əsasən ikihecalı qalın həmahəng sözlərin cəmi 1991, incə həmahəng sözlərin cəmi isə 210 söz müəyyən olunması o deməkdir ki, bu dilin fonetik strukturunda S2.1 tipi- yəni qalın sinharmonizm daha üstün mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
3. Новый орфографический словарь русского языка. 100 000 слов, (составитель: Кузьмина И.А.), М.: ООО «Дом Славянской книги», 2014, 960 с.
4. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика: Учебник для университетов. М.: Высшая школа, 1979, 256 с.
5. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии: Очерк; Хрестоматия. М.: Наука, 1970, 527 с.

РЕЗЮМЕ
РАЗНОВИДНОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР ДВУСЛОЖНЫХ
СИНГАРМОНИЧЕСКИХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Rahtari M.Ф.

Ключевые слова: *фонетика, сингармоническая структура, гармония, звук, согласный, гласный, язык, классификация, разновидность, анализ.*

В статье рассмотрены сингармонические фонетические структуры двусложной лексики русского языка, выполнен лингвостатистический анализ этой лексики, установлены разновидности двусложных сингармонических структур, приведены примеры.

SUMMARY
VARIETY OF PHONETIC STRUCTURES OF DISYLLABIC SYNHARMONIC
WORDS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Rahtari M.F.

Key words: *phonetics, synharmonic structure, harmony, sound, consonant, vowel, language, classification, variety, analysis*

The article deals with language issues related to harmony. The synharmonic phonetic structures of the two-syllable words of the Russian language are studied, a linguistic statistical analysis is given, examples are given and results are obtained.

Daxilolma tarixi:	Ilkin variant	14.06.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 82.282

ANARIN PUBLİSİSTİK YARADICILIĞINDA MİFOLOJİ MOTİVLƏRİN TƏCƏSSÜMÜ

AVTANDİL AĞBABA*Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor*avtandil.aqbaba@mail.ru*Açar sözlər: mifologiya, məqalə, mifik təfəkkür, çağdaş düşüncə, publisistika*

Xalq yazıçısı Anarın nəsr və dramaturgiyası kimi, publisistikası da mifik motivlərlə, folklor süjet və obrazları ilə olduqca zəngindir. Onun əsərlərində müasirliklə qədimlik, mifizmlə reallıq bir-birinə elə qaynayıb-qarışır ki, mətnin poetik harmoniyası oxucunu bu günümüzədən keçmişə və gələcəyə aparır. Akademik N.Cəfərov mifologiyanın milli-mənəvi mədəniyyətin inkişafındakı rolunu səciyyələndirərkən yazır ki, “mifologiya milli mədəniyyəti yaradır. Ümumiyyətlə, milli mədəniyyət millətin tarixinə məhz mifologiya vasitəsilə bağlanır, çünki mifologiya bu və ya digər xalqın mənəvi mövcudluğunun göstəricisidir, xalqın təfəkkürünə ən qısa yol buradandır”. [1, s.70] Anarın tədqiqata cəlb etdiyimiz bir sıra publisistik məqalələrində bu cəhətin qabarıq və xarakterik cizgilərinin özünəməxsus ifadəsini görmək olar.

Anarın 1973-cü ildə qələmə aldığı “Qəmli yerin şux boyaları” adlı yazıda qaldırdığı problemlər bu gün də sənətşünaslar, etnoqraflar, folklorşünaslar – bir sözlə, müxtəlif elm sahələri üçün aktual olaraq qalır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dünyanın müxtəlif ərazilərinə səpələnmiş Azərbaycan xalqının qəbirüstü abidələrinin, qəbir daşlarının, epitafiya yazılarının dərinədən və əhatəli bir şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac var.

“Qəmli yerin şux boyaları” məqaləsi xalqımızın mifik təfəkkürünün müəyyən məqamlarını əks etdirmək baxımından çox maraqlıdır. Məqalənin bayatı-epiqlafında və mətnin bir neçə yerində dəvə obrazının xatırlanması məhz bu cəhətlə bağlıdır. Məlumdur ki, ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan xalqının mifologiyasında bir sıra heyvanlar: qurd, at, buğa, dəvə, ilan və s. sakral mahiyyət qazanmış, onlara güclü inam bəslənmişdir. İnəmə görə yuxuda dəvə görən muradına yetişir. Ana kitabımızda dəvə oğuzun məişətində xüsusi yer tutur. Oğuz şölən verərəkən “dəvədən buğra qırdır.” Qazan xan anasını Şöklü Məliyin əsirliyindən qurtarmaq üçün “qatar-qatar dəvələrim gətirib durursan, sənə yüklət olsun”-deyir. “Oğuznamə” də dəvə haqqında ona yaxın atalar sözü əks olunmuşdur. Qara qırğızların inamına görə, Aysun ata adlı övliya dəvələrin himayəçisidir. Azərbaycanın bir çox bölgələrində qəbiristanlıqlarda başdaşlarına dəvə şəkli həkk olunmuşdur. Nağıl və dastanlarımızda dəvə karvanlarından bəhs olunur və s. Bütün bunları yada salmaqla, demək istəyirik ki, xalqımızın istər mifoloji təsəvvüründə, istərsə də real həyatında dəvə öz müqəddəsliyini və əhəmiyyətini mühafizə edərək semantik mahiyyətini çağdaş dövrümüzdə də saxlamışdır. Bu xüsusiyyəti diqqətlə müşahidə edən Anar dəvə karvanlarından bəhs edərkən yazır: “Dəvə karvanının cizgi ritmlərində Qobustan yaşlılarının ritmi duyulur. Sofi Həmid pirinin qarşısındakı qəribə ağ dəvə heykəli də mayası real həyatı şəraitdən, karvan yolunun xüsusiyyətlərindən alınan hadisələrin bədii əksidir”. [2, s.112-113] Müəllif Sofi Həmid qəbiristanlığını “sənət, mədəniyyət, fəlsəfi təfəkkür baxımından misilsiz əhəmiyyətə malik zəngin bir xəzinə” kimi səciyyələndirir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının mifik təfəkküründə kainatın yaradılış modeli üçölçülüdür: yuxarı dünya, orta dünya və aşağı dünya. Aşağı dünya, yəni ölümlər səltənəti özünün maddi formasını orta dünyada – yerdə qoruyub – saxlayır. Qəbiristanlıq magik səciyyəsi ilə sakral mahiyyət daşıyır. “Aşıq Qərib” dastanında Rəsula buta atasının qəbri üstündə yuxuya gedərkən

verilir. Ərzurumlu aşiq Summani Ablak daşı deyilən yerdə şəhid məzarlarını basmış kol-kosu təmizləyərkən qəbirlərin yanında yuxuya gedir və orada ona qırx dərviş və Xızır tərəfindən buta verilir. [3, s.170-172]

“Pərilər padşahının əhdi” adlı nağılda da qəbiristanlıq mifik məzmunu ilə maraq doğurur. Övladı olmayan padşah vəzirin məsləhəti ilə dərini dağıtmaq üçün qəbiristanlığa gəlir və burada bir çox gizli sirlərin açılmasında iştirak edir, sonda padşah öz arzusuna çatır. Hər üç misaldan görüldüyü kimi, qəbiristanlıq insanı öz arzusuna qovuşduran müqəddəs məkan kimi təsvir olunur. Bu mifik məkan dərd-qəm yox, sevinc, xoşbəxtlik gətirir.

“Qəmli yerin şux boyaları” məqaləsində də eyni hisslərin, oxşar motivlərin təsviri xalqımızın əski inamlarına, qədim təsəvvürlərinə Anarın nə qədər yaxından bələd olduğunu parlaq təzahürüdür. Ulu əcdadların ilkin təsəvvürləri XX əsr Azərbaycan yazıçısının mifoloji yaddaşında yeni bir tərzdə öz təcəssümünü tapıb: “Xalq təfəkkürü, xalq dünyagörüşü bu yerdə dərin fəlsəfi təzad yaratmışdır – qəmli yerin şux boyaları insanda bədbin yox, nikbin fikirlər oyadır, adama kədərli deyil, gümrah hisslər təlqin edir”. [2, s. 115]

Yazıçının “İçərişəhər” (1975) məqaləsində də arxaik inamların müəyyən məqamları yüksək sənətkarlıqla əks olunmuşdur. Yığcam təsvir və təhkiyənin bədii-publisistik axarında, mifoloji yaddaşa çağdaş təfəkkürün obrazlı təcəssümü bir-birini əvəz etdikcə sanki zaman anlayışı öz ölçülərini itirir. Yazıçı mifik zamandan çağdaş dövrə, müasir zamandan mifik zamana keçid aldıqca oxucu da onunla birgə eyni hissləri yaşayır, o da müəllif qədər əski təsəvvürlərin daşıyıcısına çevrilir.

Məlumdur ki, ümumtürk mifologiyasında, o cümlədən azərbaycanlıların mifik təfəkküründə hər şeyin özünün sahibinin olduğuna dərin inam bəslənmişdir. “Allah heç kəsi yiyəsiz etməsin”, “hamının bir yiyəsi var” və s. kimi xalq deyimlərində bu arxaik təsəvvürün izləri mühafizə olunmuşdur. Bir sıra türk dillərində sahib, yiyə mənasını ifadə edən “əyə”, “eye”, “iyə”, “is”, “ezə” və s. kimi sözlərin mifik semantikasi da bu təsəvvürlərlə bağlıdır. İnana görə, “gözümüzzlə nə görürüksə, hamısının əyəsi var. Bu əyələr gözü görünməzlər. Ancaq əyələr çox xeyirxahdırlar. Əgər onların yanına gələndə salam versən, gedəndə “salamat qal” desən, bir şeylərini götürəndə icazə versən, səndən xoşu gələcək, həmişə sənə kömək edəcək. [4, s.197-198]

“İçərişəhər” məqaləsində müəllifin qala divarlarına, daşlara müraciəti obrazlı təfəkkürün deyil, mifoloji təfəkkürün özünəməxsus ifadəsidir: “Salam, qala divarları! Salam, dam olmuş ev, ocaq olmuş daş salam, İçərişəhər salam, əbədi daşlar dünyası! Salam silah olmuş, qalxan olmuş, sinə gərib sipər olmuş daş”. [2, s.28-29]

Uşaqlığını, ilk gəncliyini keçirdiyi İçərişəhərdə Anar oxucunu sirli-sehirli bir aləmə: Qız qalasına, dənizin dibində qalmış Səbəyələ, Xan sarayına aparır. Nənəsinin hər gecə ona danışdığı Yel babadan söhbət açır. “Keçmişimin əziz amanatı” -deyib oxşadığı İçərişəhərin taleyi üçün keçirdiyi narahatlığı da kövrək, mərhəm hisslərlə ifadə edən yazıçı buradan ayrılanda da qan yaddaşının pıçıldadıqlarını, ona dediyi sözləri dilə gətirir: “Salamat qal, İçərişəhər. Salamət qal, daşlar, divarlar, evlər, küçələr. Salamət qal, həmişə dördü göstərən saat-dünyanın ən dəqiq saati”. [2, s.35] Fikrimizcə, “həmişə dördü göstərən saat” ifadəsi də mifik yaddaşın özünəməxsus təzahürünün göstəricisidir. Xalqımızın mifoloji düşüncə sistemində dörd sakral rəqəmlərdən biri sayılır. Yazıçı dörd rəqəmi ilə dünyanın dörd cəhətini (*cənub, şərq, qərb, şimal*), yaradılışın dörd ünsürünü (*su, od, hava, torpaq*) işarələmişdir. İfadənin ikinci tərəfində – “dünyanın ən dəqiq saati” sözlərində Anar yüksək sənətkarlıqla mifik zaman anlayışını kodlaşdırmışdır. Nə üçün “ən dəqiq saat”? Çünki mifik zaman heç vaxt dəyişmir. Bu, əcdadların zamanıdır. Bu zamanda yaranıb formalaşan əski təsəvvürlər, inamlar, sınaqlar və s. hazır şəkildə bu günümüze gəlib çatır. “İçərişəhər” də təsvir olunan hər şey əcdadlarımızın mifik çağda yaratdıqlarıdır. Ona görə də burada zaman dəyişmir, “həmişə dördü göstərir.” Bütün bunlar oxucunun yaddaşını təzəliyə, bizi özünüzü tanımağa səsləyir, söykökümüze qaytarır.

Maraqlıdır ki, “Vaqiflik” (1984) məqaləsində Anar həyatdan vaxtsız köçmüş Vaqif İbrahimin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında düşüncələrini şərh edərkən bir yazıçı intuisiyası ilə mifin zamanla bağlı xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirir. Zaman triadasının [keçmiş, indi və gələcək] mifik-fəlsəfi mahiyyətini sərrast bir deyimlə ifadə edir: “Vaqif dünəni sabaha calamaq üçün bu günü hər ikisiylə: Keçmişlə və Gələcəklə bağlayırdı”. [2, s.353] Bəlkə, elə buna görədir ki, Vaxta və Zamana münasibətdə Anar müdrik bir filosof kimi çıxış edir, bu yönümdə onun fəlsəfi düşüncələri qədim Şərq fəlsəfi fikrinin ən dərin qatları ilə heyratəmiz dərəcədə üst-üstə düşür. “İz”, “Qədim Gəncə-yeni Gəncə”, “Sizsiz”, “Qobustandan Qobustan”a və digər yazılarda filosof Anarla folklorçu Anarın, etnoqraf Anarla mifoloq Anarın, yazıçı Anarla publisist Anarın düşüncələri zamanın vaxt düzümünə işıq salır və bu işıqda insan ədəbi olan ilkinliyə-əzələ qayıdaraq yaradılışın sirrini dərk etməyə çalışır. Anarın bu qəbil düşüncələri milli olduğu qədər də bəşəri məzmunu ilə səciyyələnir. “Sizsiz” əsərinin ilk cümlələri ilə hind yaradılış miflərinin bəzi məqamlarını müqayisə etsək, bu cəhəti aydın görmək olar: “Kim bilir? Bəlkə də...Bəlkə, doğrudan da, belədir. Bəlkə, varlığın izahsız vaxt düzümündə İndi yoxdur, yalnız keçmiş və Gələcək var; Olmuşlar artıq olmuş, olacaqlar hələ olacaq, onların- Arxadaqalanla İrəlidə gələnin-rastlaşdığı yer, toqquşduqları yer, toqquşduqları nöqtə isə mövcud deyil...Ya da, bəlkə... [5, s. 359] “O zaman, nə yoxluq, nə varlıq mövcud idi, nə məkan var idi, nə də onun hüdudlarından kənarda olan səma. Nə hərəkətə gəldi? Nə zaman? Kimin əmri ilə? Dibi olmayan dərin sular var idimi? Kim bilir ki, həqiqətdə necə olmuşdur? Kim burada bu haqda deyəcək? Bu nə zaman başladı?” [6, s.40-41] “Sizsiz”dən və qədim hind miflərinin toplandığı “Riqveda” dan örnək gətirdiyimiz sətirlər arasında ruh, məzmun və düşüncə uyğunluğu Anarın mütəfəkkir bir şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyir.

Elmi yeniliyi: Anarın publisistik yaradıcılığında xalqımızın ibtidai təsəvvürləri, əski inanclarının tədqiqi ilə bağlıdır.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Fənlərarası əlaqənin yaradılmasında praktik mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 272 s.
2. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986, 536 s.
3. Günay U. Türkiyədə aşık tarzı şiir geleneği və rüya motiv. Ankara: Akçay Yayınları, 2011, 390 s.
4. Vəliyev K. Elin yaddaşı dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s.
5. Anar. Sizsiz. Bakı: Gənclik, 1992, 592 s.
6. Birlayn C. Paralel mifologiya[rus dilindən tərcümə edən K.Hüseynoğlu]. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 324 s.

РЕЗЮМЕ

ВОПЛОЩЕНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ МОТИВОВ В ПУБЛИЦИСТИКЕ АНАРА

Автандил Агбаба

Ключевые слова: мифология, статья, мифическая мысль, современное мышление, публицистика

Публицистика народного писателя Анара богата мифическими мотивами. Мифологические элементы, анализ первоначального воображения наших великих предков в современном мышлении были проанализированы на основе конкретных фактов в публицистических статьях писателя. Автор изучил и проанализировал «Сизсиз» [Без вас], «Ичери Шехер» [Старый Город], «Гобустандан Гобустана» [Из Гобустана в Гобустан] и другие статьи Анара в контексте общетюркской мифологии и провел сравнения. В статье подчеркивается, что современное мышление образует органическое единство с мифическим сознанием в публицистике Анара.

SUMMARY
EMBODIMENT OF MYTHOLOGICAL MOTIVES IN ANAR'S PUBLICISM
Avtandil Aghbaba

Key words: *mythology, article, mythical thought, modern thinking, journalism*

The journalism of the national writer Anar is rich with mythical motives. Mythological elements, analysis of the original imagination of our great ancestors in modern thinking were analyzed on the basis of specific facts in the writer's journalistic articles. The author studied and analyzed and "Sizsiz" [Without you], "Icheri Sheher" [Inner City], "Gobustandan Gobustana" [From Gobustan to Gobustan] other articles of Anar in the context of Turkic mythology and made comparisons. The article emphasizes that modern thinking with mythical consciousness forms an organic unity in Anar's journalism.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.04.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 82.091

AZƏRBAYCANDA MAARİFÇİ-REALİST ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKİR MÜSTƏVİSİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT (XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

RƏSULOVA SEVİNC HƏMİD qızı*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, fil.f.d., doktorant*rasulova.s@mail.ru*Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifçi-realizm, ədəbi-nəzəri fikir, uşaq ədəbiyyatı, XX əsr*

Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir müstəvisində XIX əsrdə uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli nəşət tapan baxış və qəanətlər XX yüzilliyin əvvəllərində daha da vüsətləndi, miqyas və məhsuldarlığını artırdı, ədəbi hərəkətdə daha fəal mövqe tutmağa başladı. Təkcə kəmiyyət baxımından deyil, keyfiyyət etibarı ilə də zənginləşdi. XIX əsrdə əsas məsələ milli dildə uşaq kitablarının yoxluğunu nəzərə çatdırmaq, gənc nəslin mütaliə sərvətini ənənəvi ərəb-fars kitablarının inhisarından qurtarmaq, yeni məzmunlu dərslik, mütaliə kitabları və bədii əsərlər yaratmaq yolunda qələm sahiblərini bu işə səfərbər etmək idi. Mətləb və mülahizələr, əsasən, ümumi şəkildə bəyan olunur, uşaq əsərlərinin detalları, səciyyəvi elementləri, təfərrüatı barədə az söz deyilirdi. Konkret təhlillərə az yer verilirdi. Bu da təbii idi. Çünki hələ təhlil etməyə yetərinə uşaq əsərləri yox idi. Başqa sözlə, milli uşaq ədəbiyyatı təşəkkül və ilkin pərvəriş dövrünü yaşadığı kimi, bu ədəbiyyatla əlaqəli ədəbi-nəzəri fikir də özünün təşəkkül və ilkin dirçəliş mərhələsini yaşamaqda idi. XX əsrin əvvəllərində isə “kiçiklər üçün” əsərlərin, kitabların sayı xeyli artdığından ədəbi-tənqidi fikrin təhlil obyektinə və imkanları da nəzərə cəpacaq dərəcədə genişləndi. Ayrı-ayrı uşaq əsərləri, dərsliklər, oxu kitabları nəzəri-estetik baxışın təfsir obyektinə çevrildi.

Deyilən istiqamətdə daha fəal və dəyərli iş görənlərdən biri görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi F.Köçərli idi. Biz onun istər “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında, istər bəzi mətbu məqalələrində, istərsə də həmkarları ilə yazışmalarında bu sahədə gördüyü dəyərli işlərə, maraqlı mülahizələrə rast gəlirik.

F.Köçərli balacalardan ötrü yaradılan əsərlərdən, ilk növbədə, dil sadəliyi, aydın ifadə tərzini tələb edir. S.M.Qənizadənin uşaq əsərlərini ona görə bəyənir ki, bu əsərlər hamının anlayacağı “ədəbi dil ilə yazılmışdır, dili püribarə isə də ibarələri qəliz və dolaşlıq deyildir”. Bunları oxucu “asan olaraq” başa düşür. [7, s.291] Tənqidçi pedaqog ittihamçı bir etirazla bəyan edir ki, “ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsilə ana dilini ancaq unutmaq olar”. [7, s.294] Müəllif aydınlaşdırır ki, milli dildə yazılan əsərlərin mühüm vəzifələrindən biri də kiçik vətəndaşlara ana dilinin incəliklərini öyrətməkdir. Dolaşlıq, ibarəli, qəliz bir dildə yazılan əsərlər nəinki bu dilin incəliklərindən, gözəlliklərindən, şirinliyindən oxucuları xəbərdar edir, əksinə “ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına səbəb olur”.

“Balalara hədiyyə” kitabına müqəddimədə Firidun bəy Q.Zakirin mənzumələrini, onların mövzusunun “millətimizin məişətindən” götürüldüyünə görə təqdir edir. Bu, tənqidçinin söz sənəti nümunələrindən milli məişətə uyğunluq və realizm tələbi idi. Eyni zamanda o, Zakirin şeirlərinin sadə ana dilində olduğunu da bəyənir. Bu, onun uşaq əsərlərini sadə dildə yazmaq istəyini ifadə edirdi. Daha sonra, Köçərli A.Nazir, M.Arif, M.Vəfa kimi sənətkarların “Balalara hədiyyə”yə daxil etdiyi mənzumələrinin “məna cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsir edə biləcəyini söyləyir. Bu, onun söz sənəti nümunələrindən oxucu üçün lazımlı məna-məzmun tələbi idi. [6, s.3]

F.Köçərli ana dilinə həssas və qayğıkeş münasibətini ardıcıl şəkildə davam etdirir. 1913-cü ildə (№22-23) "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində işıq üzü görən "Ana dili" məqaləsində təəssübkeş alim bu məsələ ilə bağlı mövqeyini daha geniş şəkildə ortalığa qoyur.

Tənqidçi dostu A.Şaiqə göndərdiyi 26 may 1911-ci il tarixli məktubunda Şaiqin "sadə dildə yazılmış və məalə öz məişətimizdən götürülmüş" uşaq əsərlərini təqdir edir, bu xüsusiyyətə malik bədii nümunələrin balaca oxucuları "ana dilində oxumağa həvəsləndirdiyini, onların vücudunda olan təbi-şəriyyəni və şairlik hisslərini oyadıb hərəkətə" gətirdiyini nəzərə çatdırırdı. Bildirirdi ki, kiçiklərdən ötrü yazılan hekayə və nağıllar nə qədər sadə və asan olsa, açıq dildə yazılsa, həmçinin "uşaqların fəhminə yaxın olsa" bir o qədər səmərə verər. Müəllif rus şairi Puşkinin uşaq əsərlərini buna nümunə göstərir. Eyni zamanda A.Şaiqə bədii mətndə bəzən osmanlı sözlərindən istifadə etdiyi üçün irad tutur. Məktubunda milli həyat və məişətdən yazmaq tələbi qoyan Firidun bəy eyni zamanda uşaq əsərlərindən müasirlik ruhu və realizm tələb edir. Belə bir tələbini "hekayələrdə məhəl və zamanın övza və əhvalını eynilə yazmaq çox gözəl qaydadır", "yazılan hal və övza həqiqətə müğayir olmasın" – hökmləri ilə ifadə edir. [14, s.403-405]

A.Şaiqə ünvanladığı 14 iyun 1911-ci il, 10 oktyabr 1911-ci il, 14 sentyabr 1912-ci il tarixli məktublarında da F. Köçərli eyni fikirlərini davam etdirir. Həmkarının əsərlərinin timsalında kiçiklər üçün yaradılan söz sənəti örnəklərinin mövzusu, məzmunu, ideyası, dil və üslub xüsusiyyətləri, bədii-estetik təsir gücü və s. barədə dəyərli mülahizələr söyləyir, məsləhətlər verir. [14, s.405-411]

Ü.Hacıbəyov uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi-nəzəri baxışlarını, əsasən, məktəb dərsləkləri və qiraət kitabları haqqında qələmə aldığı resenziyalarda ifadə etmişdir. Həssas tənqidçi və pedaqoq fəhmi ilə yazılmış həmin mətbu resenziyalardan "İkinci il" ("Tərəqqi" qəz., 1908, 19 avqust), "Yeni məktəb" ("Tərəqqi" qəz., 1909, 11 sentyabr), "Vətən dili" ("Həqiqət" qəz., 1910, 5 mart), "Tənqid əvəzinə" ("Yeni iqbal" qəz., 1916, 4 yanvar) və s. göstərmək olar. Əvvəlki üç resenziya eyni adlı dərsləklər, sonuncu "Tənqid əvəzinə" adlı rəy isə Cəfər Bünyadzadənin 1913, 1914 və 1916-cı illərdə nəşr olunmuş "Kəşkül, yaxud nəğmələr məcmuəsi" adlı qiraət kitabı barədədir. Rəy səpkili bu məqalələrdə müəllif həm həmin kitabların pedaqoji dəyəri, ləyaqəti, səviyyəsi, xarakteri haqqında, həm də buradakı bədii mətnlərin, elmi-kütləvi materialların bədii səciyyəsi, mövzu, məzmun, ideya, dil-üslub cəhətləri, şagirdlərin yaş və psixologiyasına uyğunluğu, zövqünə münasibliyi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə uyurlığı barədə qiymətli elmi-nəzəri fikirlər söyləyir.

"İkinci il"də Ü.Hacıbəyovun müsbət mənada diqqətini cəlb edən cəhətlərdən biri buradakı mətnlərin "gözəl söhbətlər və hekayələr şəklində" yazılmasıdır. Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, hər bir mətn şagirdlərə yazıb oxumağı öyrətməkdən əlavə həm də tərbiyəyə xidmət edir. Tərbiyəedici əsər isə heç bir vaxt çılpaq öyüd-nəsihətdən ibarət olmamalıdır. "Bəlkə, elə bir keyfiyyət halında yazılmalıdır ki, uşaq özü o keyfiyyətdən nəyin yaxşı və nəyin pis olduğunu anlasın. "İkinci il"də olan dərslərdə tamamilə bu qaydaya riayət olunmuşdur. Xüsusiyyətə gəldikdə, "İkinci il" tərbiyə işlərində uşaqların həm qəlbini, həm aqlını, həm də zövqünü tərbiyə edəcək dərslər inxıtab etmişdir. Məsələn, hekayələr vardır ki, uşaqlarda rıqqəti-qəlb, sədaqət, məhəbbət və bu kimi hisslərin tərbiyəsinə xidmət edir. Məsələn, yoldaşlıq, pinti uşaq, növbətlə məktəbə getmək və s. Bəzi hekayə və söhbətlər var ki, uşaqların biliyini artırıb, aqlını tərbiyə edir. Məsələn, kitab, kağız və s. Bəzi hekayə var ki, uşaqlarda gözəl zövq tərbiyə edir ki, burasına indiyə qədər diqqət yetirən bir müəllif olmayıbdır". [2, s.240] Göründüyü kimi, burada Üzeyir bəyin uşaq əsərlərinə aid tələblərindən bir qismi dolğun və sərrast şəkildə ifadə olunmuşdur: belə əsərlər çılpaq öyüd-nəsihətlərdən ibarət olmamalıdır; oxucunun tərbiyəsinə xidmət etməlidir; onların qəlbini və aqlını tərbiyə etməli, zövqünü oxşamalıdır; mövzuca rəngarəng olmalıdır; balacalara müsbət əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlər təlqin etməlidir və s.

"İkinci il"ın rus və ya fars dilindən azad "üsuli-ifadə və ifadəyi-kəlamı", "sırf türk dilinə məxsus qayda ilə" yazılması da Üzeyir bəyi tamamilə qane etmişdir. M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin "Yeni məktəb", A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsləklərindən danışarkən müəllif

eyni fikirlərini davam etdirir. Onu da əlavə edək ki, tənqidçi “Vətən dili”nin 1910-cu ildə işıq üzü görən VII çapından söhbət açır. Dərsliyi bu nəşrə F.Köçərli hazırlamışdı.

C.Bünyadzadənin “Kəşkül, yaxud nəğmələr məcmuəsi” adlı nəğmələr toplusuna gəldikdə Ü.Hacıbəyov kitabın bəzi qüsurları və məziyyətlərini tənqid etmişdi. Xüsusilə, buradakı mahnıların musiqi havacatları, onların şagirdlərə öyrədilmə üsulu və qaydaları ilə bağlı mücərrəd təklifləri musiqişünas-tənqidçini qane etməmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-tənqininin tanınmış simalarından biri də Seyid Hüseyn idi. Milli arenada uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına elmi-nəzəri baxımdan istiqamət verməkdə də onun müəyyən xidmətləri vardır. Bu mənada tənqidçinin təhlil və baxışları, əsasən, F.Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912) dərsliyi və oradakı bədii, elmi və publisistik materiallara münasibətdə öz təzahürünü tapır. Belə ki, S.Hüseynin Mahmud adlı bir ziyalı dostu o zaman F.Ağazadənin dərsliyi barədə “Dirilik” jurnalına məktub göndərmiş və tənqidçidən xahiş etmişdi ki, məktubu “Dirilik” jurnalında çap etdirdirsin. 1914-cü ildə (№4) “Dirilik” məcmuəsində “Tənqid qismı” sərlövhəsi ilə dərc edilən həmin məktub-məqalədə dərslik və oradakı nümunələr tənqid edilirdi. Mahmud göstərirdi ki, dərsliklərdəki əsərlərin çoxu uşaqların yaş səviyyəsinə, psixologiyasına uyğun deyil, dili qəliz və anlaşılmazdır, millilikdən məhrumdur. Əsərlərin çoxu osmanlı ədəbiyyatı nümunələridir və s. Mahmudun məqaləsindən sonra S.Hüseyn özü də dərslik və oradakı materialların şərhini, onların şagirdlərin mütaliəsi üçün nə dərəcədə əlverişli olması barədə fikir və baxışlarını geniş surətdə izhar edib jurnalın dörd nömrəsində “Kazımoğlu” imzası ilə (“Dirilik” jurn., 1914, №4,5; 1915, №13,16) silsilə şəklində çap etdirmişdi. Burada müəllif əslində uşaq əsərləri və onların səciyyəsi barədə qənaətlərini nəzəri-estetik baxımdan ortalığa qoymuşdu. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatının milli miqyasda məqsədi nədir? Bu əsərlərdə nədən və necə yazmaq lazımdır? Tənqidçi bu barədə öz mülahizələrini ümumiləşdirilmiş tezis və təhlillər əsasında bəyan edir. O, “Cocuqlarımıza türk dili və türk ədəbiyyatını öyrədən” bu kitab haqqında təəssüratlarını yazmağı vacib vəzifə hesab edir. [5]

Müəllif “Dirilik” jurnalında cocuqların oxusu üçün nəzərdə tutulub dərc edilən bəzi əsərlərə də irad tutur. Onların məzmunu və ideya etibarilə “uşaq xörəyi” olmadığını bildirir. Məsələn, məcmuənin səhifələrində yer alan “Qəlbimin soltanı”, “Kərbəla yangısı”, “Şəbi hicran” kimi sönük məzmunu, gərəksiz ideyaya malik bədii nümunələri tənqid edərək yazır: “Bizim (“Dirilik” məcmuəsinin) oxucularımızın əksəri məktəb uşaqlarıdır... Bir cocuq elanı iri xətt ilə dərc edilən “Qəlbimin soltanı” nam əsəri-aşıqanəyi ala, onu şövq və həvəslə oxuya, əcəba, o kitab həmin oxucuya nasıl bir təsir bağışlar? Məlumdur ki, həmin gündən o da öz qəlbi üçün bir soltan arayacaq”. [5]

Seyid Hüseyn millət balalarının mənəvi qidası kimi “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə bir sıra ciddi qüsurların olduğunu söyləyir, bu qüsurlara irad tuturdu. Həmin nöqsanlar hansılardır? Tənqidçi ilk növbədə göstərirdi ki, dərslikdəki materiallar millilikdən, milli mənsubiyyət və mahiyyətdən məhrumdur. Kitabın ehtiva etdiyi nümunələrin əksəriyyəti kənar xalqların, xüsusilə də, osmanlı türklərinin ədəbiyyatından götürülmüşdür. Bizim Qafqaz şair və ədiblərinin yaradıcılığından örnəklərə isə yer verilməmişdir. Doğrudur, F.Ağazadə dərsliyə müqəddimədə bunu onunla əsaslandırır ki, bizim Qafqaz şair və ədibləri cocuqlara münasib olan əsərlər yaratmamışlar. Ona görə də biz osmanlı ədəbiyyatına müraciət etməli olduq. Lakin S.Hüseyn dərslik müəllifinin fikirləri ilə razılaşmır. Qeyd edir ki, “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin meydana gəldiyi 1912-ci ilə qədər sadə, açıq, aydın ana dilində “biz Qafqaz türklərinin hissi ilə yazılmış və adi məişətimizin orada layiqincə təsvir edildiyi” xeyli əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Dərsliyin tərtibi zamanı bu əsərlərdən yararlanmaq daha vacib idi.

Tənqidçinin ikinci iradı “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin dili ilə əlaqəli idi. O, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “insan övladında incə hisslər oyatmaq üçün ana dili birinci vasitədir”. Halbuki dərslikdəki nümunələrin əksəriyyəti osmanlı türkcəsindədir. Hətta F.Ağazadə Firdovsi, Nəvai, Sədi, Hafiz, Füzuli, Şekspir, Şiller, Homer, Puşkin, Lermontov, A.Düma, V.Hüqo, Lamartin kimi

müəlliflər haqqında oçerkləri də osmanlı şivəsi ilə azərbaycanlı şagirdlərə təqdim edir. Belə bir əməliyyat xeyirxah məqsədlə edilən fundamental bir işin üzərinə anlaşılmazlıq pərdəsi çəkir. Çünki kiçik yaşlı azərbaycanlı uşaqlar osmanlı şivəsində verilmiş mətnləri bir o qədər də anlamırlar.

S.Hüseynin dərsləyə tutduğu digər bir irad da buradakı bir sıra əsərlərin şagirdlərin yaş səviyyəsinə, əqli və idraki imkanlarına müvafiq olmaması idi.

Haqqında danışdığımız tənqidçi F.Köçərlinin toplayıb tərtib və nəşr etdirdiyi “Balalara hədiyyə” kitabı ilə bağlı mətbu rəy yazmışdı. [4] “İqbal” qəzetində “Kazımoğlu” imzası ilə çap olunan (1913, 23 may) həmin məqalədə də S.Hüseyn uşaq əsərləri ilə bağlı ədəbi-nəzəri fikirlərini ifadə etmişdi. O, “Balalara hədiyyə”ni, orada toplanmış əsərləri milli ədəbi-mənəvi gerçəklikdə kiçik və orta yaşlı vətəndaşlara təqdim edilən son dərəcə gözəl, gərəkli, faydalı oxu materialı, bədii, mənəvi və estetik tərbiyə vasitəsi kimi təqdir etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə görkəmli ictimai-siyasi xadim, milli dövlətçiliyimizin ideoloqlarından və liderlərindən biri olmuşdur. Bununla belə, bu böyük vətən və xalq təəssübkeşini böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi, həmin nəslə təlim-tərbiyə naminə təqdim olunan söz sərvəti, konkret olaraq uşaq ədəbiyyatı problemləri də düşündürmüşdür. O, o zaman meydana gələn ayrı-ayrı uşaq əsərləri, oxu kitabları, “kiçiklər” üçün ədəbiyyatın müxtəlif məsələləri ilə bağlı mətbu məqalələr də yazmışdır. Həmin məqalələrdə ayıq və həssas filoloq düşüncəsi ilə uşaq ədəbiyyatının müxtəlif məsələləri ilə əlaqəli maraqlı və gərəkli elmi-tənqidi fikirlər söyləmiş, milli məkanda uşaq ədəbiyyatımızın rəvac tapmasına nəzəri mənada yardım göstərmişdir. Onun dediyimiz səpkidə qələmə aldığı məqalələrindən aşağıdakıları göstərmək olar: “Rüstəmin yuxusu” [10], “Təzə kitablar” [11], “Balalara hədiyyə” [12], “Allah xofu” [13] və s.

“Rüstəmin yuxusu” məqaləsi müəllim Abdulla bəy Əfəndizadənin balacalar üçün qələmə aldığı eyni adlı mənzuməsi barədədir. Əvvəlcə “Dəbistan” jurnalında işıq üzü görən, sonra isə ayrıca kitab halında nəşr olunan (1906) mənzumənin mövzusu həyatdan götürülmüşdü. Milli məişətimizin ciddi bir nöqsanını açıb kiçik oxuculara başa salan əsərin mövzu və ideyası M.Ə.Rəsulzadəni razı salmışdı. Əsərin aktual bir mövzuya həsr olunduğunu təqdir edən tənqidçi yazırdı: “Bu mənzumə biz müsəlmanların məişətimizdə ən nazik və ən ağır dərdimiz olan dəstəbazlıq və goçubazlığın bina və əslini və millətimiz arasında cəhl və nadanlıq ucundan cüzi bir şeyin üstə (ki, özgələri o barədə biri-birlərinə söyüş belə deməzlər) özlərini həlakət və fəlakətə sövq edib böylə bir hərəkəti-dənəətkaranənin adını namus və qeyrət qoyanların biləsəf iştimalarını gözəl bir tərzdə tənqid ediyor. Bu əsər asan bir dil ilə yazılıb “müstəzad” surəti-şəriyyəsi ilə tənzim edilmişdir. [10]

Göründüyü kimi, tənqidçi mənzumənin istər mövzu-məzmun, istər ideya, istərsə də dil baxımından dəyərli və gərəkli bir əsər olduğunu yığcam və sərrast şəkildə nəzərə çatdırır. Onu da əlavə edir ki, Abdulla bəy bu əsərdən əlavə iki hekayə də yazıb nəşr etdirmişdir. Həmin hekayələr də onun “gözəl bir hekayənəvs” olduğunu aşkara çıxarır. Tənqidçini razı salan daha çox hər üç bədii nümunənin kiçik yaşlı uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, dərk etmə imkanlarına müvafiq qələmə alınması, yəni “üslubi-inşası ümumi olub mübtədilərin anlayacağı bir tərzdə” yazılmasıdır. A.Əfəndizadənin hekayələrini qısa şəkildə təhlil edən Məhəmməd Əmin bəy müəllifi kiçik vətəndaşlardan ötrü yeni-yeni əsərlər yaratmağa ruhlandırır.

M.Ə.Rəsulzadənin “Təzə kitablar” sərlövhəli məqaləsi Ağakərim Kərimovun “Nələr lazım? , yaxud üç vacibi şeylər” və Bakı ticarət məktəbinin şagirdi Əliəjdər Zaki Seyidzadənin “Məhəbbəti mədəranə” kitabları ilə bağlıdır. Hər iki kitab uşaqlar və yeniyetmələrin mütaliəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tənqidçi kitabların məziyyətləri barədə danışmazdan əvvəl vacib bir məsələyə toxunur: Hər bir istedad sahibi əlinə qələm aldıqda nə məqsədlə, kimin üçün, nədən və necə yazdığını, yazdığının oxucuya necə təsir edəcəyini və nə verəcəyini düşünməli, anlamalıdır. Əgər yazıçı və şair bunları düşünmürsə, onda o, layiqli əsər ortalığa qoya bilməz. Müəllif bu münasibətlə yazır: “Bir əsərin mütaliəsində, əcəba, bunu yazan nə məqsədlə yazmış və yazdığı zaman kəndi iqtidarını düşünmüşmü? Əgər bunu yapırsa, yazdığı əsərin əfkari-ümumiyyə üzərində nasıl bir təsir

buraxacağını aramış və anlamışmı? Yazdıqlarını kimlər oxuyacaq və nasıl bir iqtidara (savada) malik olan kimsələr mütaliə edəcək? Mütaliə edənlərə nə surətlə fayda verə biliorum – deyə təsirlənmişmi?... və ilaxır kimi suallar mütaliə əsnasında hər kəsin xatirinə gəlir zənnindəyiz”. [11]

Sonra M.Ə.Rəsulzadə hər iki kitabın məziyyətlərindən söz açır və onlara tənqidi münasibət göstərir. Ağakərim Kərimovun mənzum şəkildə qələmə aldığı əsərində üç məqsəd izlədiyini bəyan edən tənqidçi mənzumə müəllifinin bu məqsədlərin heç birinə nail ola bilmədiyini qeyd edir. Bildirir ki, gənc şair öz millətinə və millət övladlarına üç müsbət keyfiyyəti – “Əvvəla elmi, saniyə məhəbbəti, salisən tərbiyəni” təlqin etmək istərsə də, poetik şəkildə ifadə etmək istədiyi xeyirxah məqsədlər o qədər dolaşmış, dumanlı, məntiqsiz bir şəkildə verilir ki, oxucu onun nə demək istədiyini anlamır. Tənqidçi əsərin istər məzmun və ifadə tərzini, istərsə də ideya cəhətdən sönük və təsirsiz olduğunu söyləyir.

M.Ə.Rəsulzadə Ə.Seyidzadənin “Məhəbbəti-mədəranə” əsərinin dil və üslub baxımından ciddi nöqsanlara malik olduğunu nəzərə çatdırır. Bildirir ki, uşaqlar üçün qələmə alınmış bir bədii nümunə sadə və aydın dilə malik olmalıdır. Halbuki, müəllif haqqında danışılan əsərini ərəb-fars sözləri, ibarələri ilə “yüklənmiş”, onu anlaşılmaz bir şəkllə salmışdır. Fəqət “yeni qiraətə başlamış ətfala ana məhəbbətinin fəzl olduğunu anlatmaq” istəyən müəllif öz məqsədinə nail ola bilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin “Balalara hədiyyə” sərlövhəli məqaləsi “İqbal” qəzetində “Tənqid və təqriz” rubrikasında dərc edilmişdir. Müəllifin bu məqaləsi əslində F.Köçərlinin eyni adlı kitabı barədə rəydən ibarətdir. Tənqidçi 1912-ci ildə işıq üzünə görmüş “Balalara hədiyyə” adlı folklor toplusunu çox yüksək qiymətləndirir. Uşaqlara ən gözəl mənəvi hədiyyə olan toplusunu “şahkar bir əsər” adlandırır və bildirir ki, millət balaları üçün belə dəyərli bir kitab indiyə qədər nəinki “türk aləmində”, hətta “aləmi-islamın bilcümmlə nüqatində daha yazılmamışdır”.

Tənqidçi belə bir kitabın ərsəyə gətirilməsini əsl vətənpərvərlik nümunəsi hesab edir. Onu da əlavə edir ki, məhz bu tipli əsərlər xalqın gələcəyi olan övladlarda millətpərvərlik və vətənpərvərlik duyğusu oyada bilər. Bəziləri yanlış olaraq elə düşünürlər ki, “vətənpərvərənə məqalələr və millətpərvərənə cümlələrlə uşaq milliyyət və vətən hissi nə olduğunu anlar... Milliyyət hissini insana peyvənd olması üçün hər bir millətin özünə məxsus təbii vəsilələri, təbii olduğu üzrə milli yolları vardır. Biz uşağı təcridçi bir yolda bu kimi hallarla mütəhəssis etmək üçün elm dəxi o vəsilələrdən istifadə etməlidir. İştə “Balalara hədiyyə” bu təriq istifadəni işlətməmiş və olduqca müvəffəq olmuşdur”. [12]

Kitabdakı nümunələrin ruh, məna, məzmun, dil, ahəng, ideya və s. cəhətdən kiçik oxuculardan ötrü yüksək dəyərə malik olduğunu qeyd edən Məhəmməd Əmin bəy onu da əlavə edir ki, uşaqlar və avam böyükələr el ədəbiyyatını daha çox sevir, ondan zövq alırlar. Görünür, bu onunla bağlıdır ki, bu ədəbiyyat “millətin uşaqlıq və avamlıq dövrünün” məhsuludur. Tənqidçi başqa ziyalıları da xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb nəşr etməyə, bunları elmi şəkildə tədqiq etməyə çağırır.

XX əsrin əvvəllərindəki uşaq mətbuatının səhifələrində də “kiçiklər üçün” yaranan əsərlər barədə maraqlı və faydalı ədəbi-nəzəri mülahizələrə rast gəlirik. Bu mülahizələr həm bilavasitə uşaq mətbuatında əsərlərini dərc etmək istəyən, həm də ümumiyyətlə, balacalardan ötrü söz sənəti nümunələri yazan müəlliflər üçün dəyərli istiqamət, göstəriş və nəzəri kompas rolunu oynayır. Bunu nəzərdə tutan N.Nərimanov 1906-cı ildə (9 mart) “İrşad” qəzetindəki “Türk dilində yeni jurnal” sərlövhəli məqaləsində bu vaxtadək uşaqlarımızın “zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub naəlac” qaldıqlarını göstərir, “Dəbistan”ın bu cür kitabların “aradan götürülməyinə səbəb olub, zamanəmizə lazım olan məlumatlar”, uşaqlarımızın “ağıllarına və ruhlarına lazım olan yem” verəcəyini bildirirdi. [9, s.346] Əslində bu, N.Nərimanovun “Dəbistan”ın müasir məzmunlu yeni ruhlu əsərlərlə çıxış edəcəyinə inamını ifadə edirdi.

Xalq övladlarının mütaliəsindən ötrü yeni ruhlu, çağdaş həyatla səsleşən əsərlər yazmağı tələb edən Ə.Kamal da qeyd edirdi ki, minlərcə dəfə söylənmiş, “qoqumuş, çürümüş, köhnə laf oynunağı” olan mənzumələrə “cocuqlara məxsus qəzetdə” yer verilməz. [3]

“Məktəb” jurnalı 1911-ci ildə işıq üzü görən ilk nömrəsində valideynlərə, qələm sahiblərinə müraciət edərək bildirdi ki, onun məqsədi millət balalarının məlumatlı və əxlaqlı olmasına acizənə bir xidmətdir. Ona görə də uşaqlar üçün mənfəətli hekayə və məqalələr yazsınlar.

“Məktəb” jurnalında 1914-cü ilin 1-ci nömrəsindən etibarən “Poçta qutusu” adlanan ayrıca bir rubrika açılmışdı. Həmin rubrikada vaxtaşırı olaraq redaksiyaya göndərilən, lakin çap olunmayan yazılar barədə yığcam məlumat verilirdi. Çoxu bədii nümunələrdən – şeir və hekayələrdən ibarət olan həmin yazıların çap olunmamasının səbəbi onun müəllifinə və oxuculara izah edilirdi. Səbəblər müxtəlif idi: əsərin uşaqların yaş və idraki səviyyəsinə uyğun gəlməməsi; sənətkarlıq cəhətdən zəif olması; mənzum nümunələrin şeiriyyət baxımından sönüklüyü; süjetin və sonluğun məqsəduyğun şəkildə qurulmaması; əsərdə real obrazların deyil, əsl olmayan surətlərin işlədilməsi; mövzunun həyatla bağlı olmaması; əsərdəki uzunçuluq; tərcümələrin milli dilə münasib şəkildə çevrilməməsi və s. Nümunə kimi həmin cavablardan bəzilərinə nəzər salaq:

“Kərimov cənablarına: “Məktəb”də dərc olunmaq üçün göndərdiyiniz teatro uşaqlardan çox böyükələrə və qismən atalara aid olduğundan və həm də bu kibi şeylər kitabça surətində çap olunmaq daha münasib olduğundan ayrıca təb etdirməyinizi tövsiyə edirik. Bir neçə yerlərini təshih edərsiniz, gözəl bir şey olur. Böylə çalışdığınız üçün ayrıca təşəkkür edirik”;

R.Abdulov cənablarına: “Şagirdlər üçün nəzm” ünvanlı yazdığınız mənzumənin şeiriyyəti olmadığı üçün çapa verilmədi;

A.A.cənablarına: Hekayənizi məişətimizdən götürmüş isəniz də yaxşı bitirə bilməmişsiniz. Dərcə verilmədi;

M.Q.cənablarına: “Qarpız və girdəkan” hekayəsini dürüst tərcümə edə bilməmişsiniz;

S.H.cənablarına: Hekayənizdə ərdə, div kibi əsl olmayan şeylərdən yazdığınıza görə adınız qirayəyə daxil edilmədi” (8, 1914, №2).

“Ə.A. Ağaməmmədova: Göndərdiyiniz hekayə mənası olmadığı üçün dərcə vermədik;

M.Ə.Yusifzadəyə: Dərc üçün göndərdiyiniz nəsihətlər “Çağırılmış bayatı” qəbilindəndir. Onları dərcə verməyin mənası yoxdur” (8, 1914, №20) və s.

Göründüyü kimi, bu qısa nəzəri-tənqidi izahatlarda redaksiyaya göndərilən əsərlərin həm forma-şəkil, həm də məna-məzmun, obraz və mövzu qüsurlarından söhbət açılır. Bununla da qələm sahiblərinə nədən və necə yazmağın yolu göstərilir.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi məfkurəli Azərbaycan ziyalıların, qələm sahiblərinin ədəbi-nəzəri fəaliyyəti milli uşaq ədəbiyyatımızın müasir və sağlam məcrada inkişafına yardımçı oldu, onun yüksəliş yolunu doğru-dürüst şəkildə müəyyənləşdirdi. Bunun sayəsində həmin dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı böyük nailiyyətlər qazandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Üç siyasət // “Türk yurdu” jur., Ankara, 1926, №16
2. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s.
3. “İrşad” qəz., Bakı, 1908, №3
4. Kazımoğlu (Seyid Hüseyn). Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab. “İqbal” qəz., Bakı, 1913, 23 may
5. Kazımoğlu (Seyid Hüseyn). Tənqid qismi. Məktəb kitablarımızdan “Ədəbiyyat məcmuəsi” // Dirilik, 1914, №4, s.5; 1915, №13, s.16
6. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Kəspə mətbəəsi, 1912, 102 s.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 164 s.
8. “Məktəb” jur. (1911-1920)
9. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973, 254 s.
10. Rəsulzadə M.Ə. Rüstəmin yuxusu. “İrşad” qəz., Bakı, 1906, 9 noyabr
11. Rəsulzadə M.Ə. Təzə kitablar. “İqbal” qəz., Bakı, 1913, 28 aprel
12. Rəsulzadə M.Ə. Balalara hədiyyə. “İqbal” qəz., Bakı, 1914, 20 aprel

13. Rəsulzadə M.Ə. Allah xofu. "Açıq söz" qəz., Bakı, 1916, 7 sentyabr
14. Şaiq A.T. Əsərləri, 5 cildə: V c. Bakı: Yazıçı, 1978, 188 s.

РЕЗЮМЕ

**ОТНОШЕНИЕ К ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО РЕАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
(НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Расулова С.Г.

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, просветительский реализм, литературно-теоретическая мысль, детская литература, XX век*

Ссылаясь на взгляды демократической интеллигенции и прогрессивных представителей Азербайджана как Ф. Кочарли, У. Гаджибеков, С. Гусейн, М. Расулзаде, Н. Нариманов, А. Шаик и др., в статье рассматривается проблема отношения к детской литературе в литературно-теоретической мысли Азербайджана в начале XX века.

В статье также раскрывается влияние литературно-теоретической идеи на развитие азербайджанской детской литературы.

SUMMARY

**ATTITUDE TOWARDS CHILDREN'S LITERATURE IN THE CONTEXT
OF REALIST LITERARY-THEORETICAL THOUGHT IN AZERBAIJAN
(EARLY 20th CENTURY)**

Rasulova S.H.

Key words: *Azerbaijani literature, enlightenment-realism, literary-theoretical thought, children's literature, XX century*

Referring to the views of the democratic intelligentsia and progressive representatives of Azerbaijan as F. Kocharli, U. Hajibeyov, S. Huseyn, M. Rasulzade, N. Narimanov, A. Shaik and others, the article deals with the problem of attitude to children's literature in the literary and theoretical thought of Azerbaijan in the early twentieth century.

The article also reveals the influence of literary and theoretical ideas on the development of Azerbaijani children's literature.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.04.2019
	Son variant	25.06.2019

УДК 82`282

ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

АБДУЛЛАЕВ АЛИК НАРИМАН оглу

Сумгаитский государственный университет, ст. преподаватель

abdullayev.alik@mail.ru

Ключевые слова: транскультурный, русскоязычная литература, языковые концепции и ценности, национальная логика, двуязычные писатели

Национальное в современной русскоязычной литературе Азербайджана составляет тематическую и смысловую основу текстов, что обуславливает также национальное своеобразие художественной формы, поэтической структуры произведений.

Ясно, что язык – важнейший элемент национального своеобразия литературы. И в русскоязычном творчестве инациональных авторов русский язык выступает не только как способ передачи информации, но и как носитель русских языковых концептов и ценностей. Однако русскоязычие в бывшем СССР не исключал в творчестве инациональных авторов, сохранивших свою национальную ментальность и характер, осознания, с одной стороны, своей принадлежности к иному, не русскому народу и нероссийской среде, но и, с другой стороны, одновременной своей причастности и к русской культуре и духовности. Поэтому для обозначения понятия русскоязычное творчество инациональных авторов часто употребляются такие определения, как «транскультурный» и «пограничный».

Более того, по мнению азербайджанского русскоязычного писателя М.Шафиева «творчество русскоязычных бакинцев не идентично явлениям "чисто" русской или азербайджанской литературы, а принадлежит особому и своеобразному этносу...». На наш взгляд, позиция азербайджанской русскоязычной поэтессы, журналиста, заведующей литературным отделом журнала «Литературный Азербайджан» А.Талыбовой, рассматривающей русскоязычную литературу азербайджанских авторов как органическую часть национальной литературы, является наиболее обоснованной и справедливой [1].

Должны отметить, что в процессе взаимодействия и взаимопроникновения национальных художественно-эстетических традиций большую роль играли также общественные процессы – в литературе советских народов наблюдалось очень много типологически сходных явлений, обусловленных единым историческим контекстом. Скажем, такие глобальные явления, как теория бесконфликтности, деревенская и городская проза и т.д., были обусловлены общими политическими, экономическими и социальными процессами.

Кроме того, большая часть инациональных писателей, пишущих на русском языке, были двуязычными, писали на двух языках, что также способствовало синтезу художественных стилей и жанров. Поэтому, в отличие от одного из важнейших постулатов литературы социалистического реализма – «социалистической по содержанию и национальной по форме», русскоязычное творчество писателей Азербайджана и представителей народов Средней и Центральной Азии (Ч. Айтматов, О. Сулейменов, Т. Пулатов, Т. Зулфикаров и др.) можно охарактеризовать как национальное и по содержанию и по форме.

Этот тезис подтверждается тем, что не только отдельные стилевые элементы и формы, но и русская языковая структура произведений русскоязычных авторов Азербайджана и представителей других тюркских народов отражает национальную специфику и колорит. Это – и сказовая манера романов и повестей Ч. Айтматова, и речитативность и символизм поэзии

О.Сулейменова, и дастанный прозо-поэтический стиль Т.Зульфикарова, и притчевость прозы Т. Пулатова и т.д.

Таким образом, в выражении национального и раскрытии национальной тематики в русскоязычной литературе в целом и Азербайджана в частности язык как один из главных факторов национальной идентичности играет своеобразную роль. Отметим, что вопросы соотношения национального и инонационального в иноязычном литературном творчестве, «пограничные явления» в современной культуре стала одной из актуальных тем современной филологии и других наук: «В последние годы резко активизировался интерес к литературе «пограничного» типа, представляющей собой сложный синтез различных национально-культурных традиций, воплотившихся в языке, проблематике, тематике художественных произведений. С другой стороны, стали активизироваться попытки определить так называемый национальный канон, включающий в себя все разновидности национальной литературы» [2, с. 82-84].

Многие исследователи разграничивают русскоязычную литературу как своеобразное поликультурное явление, в котором язык предстает как «категория очень важная, но не единственная» [2, с.82]. Основной особенностью же иноязычного литературного творчества считается коммуникативный аспект, т.е. диалог и синтез разных культурных традиций, литературных стилей.

Такой синтез стилей проявляется и в азербайджанском литературном русскоязычии. Национальная специфика произведений азербайджанских русскоязычных авторов проявляется прежде всего в азербайджанском колорите речи героев, использовании национальных афоризмов, пословиц, топонимов, включении в текст речевых фрагментов на азербайджанском языке и т.п.

В творчестве современных русскоязычных авторов Азербайджана русская речь служит воссозданию многонационального и многоязычного облика азербайджанского общества, национального колорита изображаемого пространства и выражению национальной ментальности героев: во-первых, речь героев и автора содержит имена, топонимы, реалии и элементы бакинского островного говора русского языка; во-вторых, используются азербайджанские колоритные слова, выражения, афоризмы, пословицы, концепты и т.д.; в-третьих, в монологи и диалоги героев включаются речевые фрагменты на азербайджанском языке; в-четвертых, русскоязычные авторы Азербайджана часто прибегают к стилистическим деталям азербайджанского литературного языка и т.д.

Все эти языковые средства многофункциональны и, самое главное, глубоко семантичны. Скажем, в рассказе Адели Имановой «Любовь и тайна доктора Фатьмы» из цикла «Любовь и тайны нашего города» [3] в следующем фрагменте описание участка дороги, по которой проезжает главный герой Микаил, выполняет несколько функций: «Микаил торопился домой. И хотя «час пик» уже прошел, машин на дороге было предостаточно. И как назло прямо перед его машиной какой-то дурак не спеша, ехал на красном «ауди», обогнать который ему никак не удавалось. Наконец, свернув с Р. Бейбутова на улицу Физули он вырвался вперед, оставляя позади порядком надоевший и раздражающий его «ауди». Он мечтал доехать, минуя светофор на проспекте Бюль-Бюля, до известного супермаркета». Во-первых, перечисленные в речи повествователя названия улиц («Р.Бейбутова», «Физули», «Бюль-Бюля») выступают как реалии, передающие местный колорит. Вместе с тем описание дорожного маршрута воссоздает ритм жизни, который своей напряженностью создает фон для восприятия мироощущения персонажей, их образа жизни и характера.

Наконец, детализация описания и ориентированность речи на «своего», знакомого с изображаемым пространством читателя создает доверительную атмосферу, характерную для членов не только общей субкультуры (в данном случае – русскоязычной аудитории бывших советских людей), но и чисто национальной (азербайджанской) этно-культурной среды. В таких фрагментах повествователь рассчитывает на соответствующую осведомленность и знание «своего» читателя, близкого к нему не только по морально-этическим принципам, но

и по информированности: «...Он мечтал доехать, минуя светофор на проспекте Бюль-Бюля, до известного супермаркета (курсив наш – А.А.)». Этот момент также показывает, что русскоязычный автор в диалоге со своим читателем – также бакинцем, который, как и образ автора, представляет двуязычную бакинскую социально-культурную среду. Именно поэтому азербайджанские слова, обороты, предложения звучат в речи героев русскоязычного текста вполне естественно и функционально. Момент использования в русской речи героев и повествователя азербайджанских слов и фрагментов речи на азербайджанском языке является одним из важных элементов воссоздания национального колорита, сохранения и передачи азербайджанской этнической ментальности, создания национальных характеров.

В русскоязычных произведениях азербайджанских писателей часто используются также национальные формы обращений, термины, топонимы, пословицы, диалоги и т.д. К таким выражениям можно отнести и такие колоритные слова и выражения, как «ханум», «чайхана», «базар», «üzük», «bazarlıq», «Sərin», а также «Əl çək!» («– Əl çək!– сказал Микаил»), «Sağ ol, Maykl!», «Bir blok siqaret ver!» и т.п.

Эти колоритные языковые и стилевые элементы встречаются как в обычных ситуациях, так и в напряженных эмоциональных моментах повествования. Таким образом, они создают особый смысловой фон для сюжетных действий, придают речи национальное своеобразие и служат раскрытию характера героев и смысла изображаемых событий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Талыбова А. В поисках потерянного / Материалы Круглого стола «Проблемы художественного перевода национальных литератур и развития гуманитарных отношений» // «Дружба Народов», 2012, №5.
2. Подобрий А.В. К вопросу о понятиях «русскоязычная литература» и «национальная атрибуция писателя» // Пограничные процессы в литературе и культуре: сб. статей по материалам междунар. науч. конф., посвященной 125-летию со дня рождения Василия Каменского (17–19 апр. 2009 г.) / общ. ред. Н.С.Бочкарева, И.А.Пикулева; Пермь: Перм.ун-т. 2009, 364 с.
3. http://azeribooks.narod.ru/beginners/adelya_imanova/lyubov_tayni.htm.

XÜLASƏ

MÜASİR AZƏRBAYCAN RUSDİLLİ ƏDƏBİYYATININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abdullayev A.N.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası, rusdilli ədəbiyyat, dil konseptləri və dəyərləri, milli mentallıq, ikidilli yazıçılar.

Məqalədə müasir Azərbaycan rusdilli ədəbiyyatının dil və üslub xüsusiyyətləri təhlil edilir və rusdilli ədəbiyyatın milli ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsi olduğu dəlillər əsasında aydınlaşdırılır.

SUMMARY

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF MODERN AZERBAIJANI RUSSIAN-LANGUAGE LITERATURE

Abdullayev A.N.

Key words: transcultural, Russian-language literature, linguistic concepts and values, national mentality, bilingual writers.

In the article linguistic and stylistic features of modern Azerbaijani Russian-language literature are analyzed and it has been clarified that Russian-language literature is organic part of national literature.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.04.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 82.91

HƏSƏNƏLİ XAN QARADAĞININ MƏSNƏVİLƏRİNİN QAYNAQLARI VƏ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İSMAYILOVA ƏFSANƏ ŞƏMSƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş laborantefsane.ismayilzade@inbox.ru*Açar sözlər: Qaradaği, məsnəvi, pedaqoq, tərcümə, əxlaqi-didaktik.*

Həsənəli Xan Qaradaği (Qaradağski) XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ ədəbi mühitinin istedadlı şairlərdən biridir. “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin fəal üzvü olan şair haqqında ilk məlumata M.M.Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində rast gəlirik. Nəvvab Qaradağidən hələ onun sağlığında bəhs edərək şairin 14 qəzəlini öz təzkirəsində vermişdir. O, şairi “Məclisi-fəramuşan”ın bəzəyi” adlandırmış [1, s.232] və aralarında yaxın dostluq münasibətləri olmuşdur: “Bu cənab “Məclisi-fəramuşan”ın üzvlərindən biri olmasına baxmayaraq, həyatda olan bütün Qarabağ şairləri böyük bir həvəslə öz şeirlərini öz dəstxətləri ilə yazıb bu təzkirədə qeyd etmək üçün göndərdikləri halda, o, vaxtı vaxta satmış, öz şeirlərini verməkdə bu gün-sabaha salmış, iki il səhlənkərlilik etmişdir”. [2, s.201] Nəvvabın bu qeydlərindən məlum olur ki, şair sadə və təvəzökar bir şəxs olmuşdur.

Həsənəli Xan Qaradaği haqqında ən geniş məlumat verənlərdən biri Nəsrəddin Qarayevdir. Tədqiqatçı şairin həyat və yaradıcılığı, eləcə də “Məclisi-fəramuşan”dakı fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmişdir. Qaradaği “Şuşada ilk dəfə stol arxasında, stulda oturub dərs oxumağı tətbiq etmiş” [1, s.231], Zaqafqaziya Seminariyasının müfəttişi A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyinin tərtibində yaxından kömək edənlərdən biri olmuşdur. [3, s.8]; [4, s.274] Lakin təəssüf hissilə qeyd etmək lazımdır ki, əksər mənbələrdə bu dərsliyin, xüsusilə onun ikinci cildinin müəllifi kimi Qaradağinin adına rast gəlinmir, yalnız A.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun adı çəkilir. [5, s.43]; [6, s.260] Şair əxlaqi-didaktik şeirlər, təmsillər müəllifi olmaqla bərabər, eyni zamanda rus ədəbiyyatının görkəmli şairi İ.A.Krılovdan və rus pedaqoqu K.D.Uşinskidən etdiyi tərcümələrlə hələ müəllimlik fəaliyyətində şöhrət qazanmış, həm öz, həm də 60-a yaxın tərcümə əsərləri hesabına “Vətən dili” dərsliyini daha da zənginləşdirmişdir.

H.X.Qaradağinin bir təzkirəsi də məlumdur ki, bu mənbə Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz qaynaqlardan biri hesab olunur. Azərbaycan folklorşünaslığı ilə bağlı bir sıra mənbələrdə, o cümlədən professor Məhərrəm Qasımlının qeydlərində oxuyuruq: “Sarı Aşıqdan söz açan ilk yazılı qaynaq Əndəlib Qaracadağinin “Təzkireyi-Qaradaği” (XIX yüzillik) təzkirəsidir” [7, s.556]. Qeyd etmək lazımdır ki, “Təzkireyi-Qaradaği” adlanan bu qiymətli təzkirənin müəllifi bir sıra mənbələrdə [8]; [9, s.49] Əndəlib Qaracadaği kimi göstərilmiş, eyni zamanda Sarı Aşığın bayatılarının üzə çıxarılması da onun adı ilə bağlanmışdır. Lakin Qarabağ şairlərindən bəhs edən bu təzkirənin müəllifi Həsənəli Xan Qaradaği olmuş və Sarı Aşıq haqqında ilk məlumat bu təzkirədə verilmişdir. [3, s.13] N.Qarayevin fikrincə, şair bu təzkirəni Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının tapşırığı ilə şairlər haqqında materiallar əsasında tərtib etmişdir. [1, s.234] Əlyazma şəklində olan bu təzkirə AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur.

Qaradaği klassik şeirin qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, məsnəvi kimi janrlarında poetik nümunələr yaratmışdır. Onun çoxcəhətli yaradıcılığı haqqında daha ətraflı məlumata 2003-cü ildə Rəqub Kərimovun tərtib etdiyi “Fələyin bir belə dövrü olacaqmış...” (2003) adlı kitabda rast gəlirik. Burada şairin didaktik şeirləri, düşüncələri və təmsilləri toplanmışdır. Qaradaği azyaşlı uşaqların asan anlayıb əzbərləməsi üçün bu şeirləri məsnəvi formasında yazmağı daha münasib bilmişdir.

Onun “Uşaqlar yazda”, “Məktəbli uşaqlara”, “Bənövşə”, “Aylar”, “Yeddi ildiz və bürcələr”, “Saniyədən əsrə”, “İlin fəsiləri”, “Yaz”, “Yay”, “Payız”, “Qış” şeirləri didaktik xarakter daşıyarsa, “On yeddi dəvənin bölgüsü”, “Üç küplü” məsnəviləri məktəblilərdə ilkin riyazi və məntiqi bilikləri formalaşdırmaq məqsədilə yazılmışdır.

Şair “Məktəbli uşaqlara” adlı məsnəvidə millətin gələcəyini düşünərək uşaqları məktəbə, elmə səsləyir, onları ruhlandırmaq məqsədilə deyir:

*Ey məktəbə əzm edən uşaqlar,
Ey elmə tərəf gedən uşaqlar,
Sizdən ötrü hər kitab hazır,
Dil dərsi, fünün, hesab hazır.
Dərsə, əzizim, verin çox diqqət,
Rəvnəq tapacaqdır sizlə millət.* [3, s.19]

Şairin “Əhdindən dönən” məsnəvisində tamahkarlıq, “Yoxsul” adlı məsnəvisində isə pula hərislik və acgözlük tənqid olunur. Mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülmüş hər iki məsnəvi əxlaqi-didaktik səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. “Yoxsul” adlı məsnəvinin sonluğu ibrətamiz məzmunu və satirik pafosu ilə orijinal təsir bağışlayır:

*Üzağlığı, Qaradağı, paraymış,
Yoxsul üzü ağ olsa da, qaraymış* [3, s.35]

Maraqlıdır ki, bu misralar XX əsrin görkəmli şairlərindən biri M.Ə.Sabirin:

*Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır* [10, s.237] –

-misraları ilə səsləşir. M.Ə.Sabir böyük ehtimalla Həsənəli Xan Qaradağının yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. Çünki, fikrimizcə, dövrünün həm də görkəmli maarifçi-pedaqoqlarından biri olan Sabirin Həsənəli Xan Qaradağı imzasını tanımaması mümkün deyildir.

Qaradağının “Qabaq toxumu çinar dibində” adlı məsnəvisi A.Bakıxanovun “Yersiz iftixar” təmsili ilə eyni məzmundadır [11, s.423]. Təmsil Çinarla Balqabağın dialoqundan bəhs edir. Təmsildə Çinarın kölgəsi və qol-budağı sayəsində külək və soyuqdan qorunan və böyüyən Balqabaq uca boyu ilə lovğalanır. Çinar isə bunun cavabında deyir:

*Payız gələr, soyuq düşər, qış olar,
Sənin tək bitkilər hamısı solar,
Amma ki mən uzun illər durmuşam,
Çox payız, qış, yaz, yay yola salmışam.* [3,40]

Qaradağı təmsilini:

*Qaradağı, nadan şüur əfkarı,
Kamildən tutmaqdır özün yuxarı.* [3, 40]

-misraları ilə tamamlayır. Didaktik öyüd-nəsihətin və tənqidi ifşanın vəhdət təşkil etməsi şairin bu və ya digər təmsillərinin məsnəvi formasında yazılmasının özünəməxsus spesifikasiyasını müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, poetik məzmunla bədii forma ahəngdar bir harmoniyada ideyanın tamlığını və mükəmməlliyini təmin edir.

H.Qaradağı orijinal məsnəviləri ilə yanaşı, rus ədəbiyyatından, xüsusilə A.S.Krılodan tərcümələr etmişdir ki, bu da onun istedadlı bir mütərcim olmasını təsdiqləyir. Şairin tərcümələrinin, demək olar ki, hamısı məsnəvi şəklindədir.

M.Rəfili “İ.Krıllov və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı monoqrafiyasında yazır: “Həsənəli Xan Qaradağski İ.Krıllovun təmsillərinin Azərbaycan dilinə çevirən ilk tərcüməçi olmuşdur”. F.Qasımzadə isə Krılodan ilk tərcümə müəllifinin A.Bakıxanov olmasını qeyd edir: “O (A.Bakıxanov-Ə.İ.), bu tərcüməsi ilə (“Eşşək və bülbül” – Ə.İ.) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təmsil tərcüməçiliyini, bununla da, rus və Azərbaycan ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmişdir. Ondan sonra Xan Qaradağı... və başqaları bunu müvəffəqiyyətlə davam etdirmişlər” [12, s.151].

H.X.Qaradaği K.D.Uşinski və İ.A.Krılovdan təmsillərini sətri tərcümə etməmiş, özünün sənətkarlıq qabiliyyətini ortaya qoymuş, xalq deyimlərindən istifadə edərək Şərq mentallığına uyğun ibrətamiz sonluqlu təmsil-məsnəvilər yazmışdır.

Qaradağının İ.A.Krılovdan tərcümə etdiyi “Qaz və durna” təmsilini şairin müasiri olan Seyid Əzim Şirvani də dilimizə çevirmişdir. [13, s.120] Burada özündən müştəbeh, lovğa bir qaz uçmağı, qaçmağı, həm də suda üzmək bacarığı ilə qürrələnir. Bunu eşidən durna isə qazı məzəmmət edərək deyir:

*Balıq kimi üzmək, tərlən kimi uçmaq,
Ceyran kimi bacararsanmı qaçmaq?* [3, s.162]

Təmsilin sonunda verilən qənaət hər bir şairin fərdi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. Qaradağıda:

*Çox peşədən, Qaradaği, bir peşə,
Kamil olsa, yaxşıdır bu həmişə.* [3, s.162]

Seyid Əzim Şirvanidə:

*Kişi bir sənəti bilər xalis,
Çoxuna meyil edən qalar naqis.* [13, s.120]

Qaradağının məsnəviləri əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə, eləcə də uşaqlarda əxlaqi və ülvəi sifətləri formalaşdırmaq və təbliğ etmək baxımından diqqəti cəlb edir. Bu məsnəvilər mövzu, bədii məzmun və ideya baxımından bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Elmi yeniliyi: Həsənəli Xan Qaradağının məsnəviləri ilk dəfə elmi-nəzəri və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilir.

Təbii əhəmiyyəti. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi janrının tədrisində əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev N. XIX əsr ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010, 326 s.
2. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab (tərtib edən Ə.Bağırov). Bakı: Elm, 2018, 740 s.
3. Qaradağski (Qaradaği) H.X. Fələyin bir belə dövrü olacaqmış... Şeirlər, tərcümələr, tarixi salnamə (tərtib edən və nəşrə hazırlayan filologiya elmləri namizədi, dosent Raqub Kərimov). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2003, 280 s.
4. Azərbaycan tarixi (XIX əsr): 7 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2007, 501 s.
5. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU, 2009, 435 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2011, 838 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, I c. Bakı: Elm, 2011, 695 s.
8. <http://medeniyyet.az/page/news/21407/>
9. Pirsultanlı S.P. Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı dünyası. Bakı: Azərnəşr, 2011, 156 s.
10. Sabir M.Ə. Hophopnamə: 2 cildə, I c. (Tərtib edən, ön sözün, izahların və lüğətin müəllifi: filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Məmmədov). Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
11. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-press, 2005, 488 s.
12. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1974, 486 s.
13. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, III c. (tərtib edən: S.Rüstəmov). Bakı: Avrasiya Press, 2005, 288 s.

РЕЗЮМЕ
ИСТОЧНИКИ И ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕСНЕВИ
ГАСАНАЛИ ХАНА ГАРАДАГИ
Исмайлова А.Ш.

Ключевые слова: *Гарадаги, месневи, педагог, перевод, морально-дидактический*

Гасанали Хан Гарадаги был одним из талантливых поэтов Карабаха второй половины XIX века. Он являлся автором басен, морально-дидактических стихотворений. Г.Х.Гарадаги достиг славы ещё будучи преподавателем. В те годы он переводил произведения выдающегося русского поэта И.А.Крылова и русского педагога К.Д.Ушинского. Его месневи – привлекает внимание своей воспитательной ценностью, а также формированием и развитием нравственных качеств у сохраняя свою актуальность и образовательную значимость и сегодня.

SUMMARY
THE SOURCES AND IDEOLOGICAL-ARTISTIC FEATURES
OF HASANALI KHAN GARADAGHI'S MESNEVIES
İsmayilova E.Sh.

Key words: *Garadaghi, mesnevi, pedagogue, translation, moral-didactic*

Hasanali Khan Garadaghi (Garadaghsky) was one of the talented poets of Garabagh in the second half of the 19th century. The poet, along with being the author of ethical-didactic poems and fables, also gained fame during his teaching because of translations from the outstanding poet of Russian literature I.A.Krylov and Russian pedagogue K.D.Ushinsky. His mesnevies attract attention because of their moral and educational significance as well as in shaping and promoting moral qualities in upbringing of children and today retain their relevance and educative importance.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.05.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 94/99(09)

QIRĞIZISTAN SSR-in MÜHARİBƏDƏN SONRAKI SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ (XX əsrin 40-60-cı İLLƏRİ)

ƏHMƏDOV RÜSTƏM VƏLİ oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent*ttm.17@mail.ru*Açar sözlər: Qırğızıstan, sənaye, kənd təsərrüfatı, bərpa illəri, beşillik planlar*

Müharibə qurtarıqdan sonra SSRİ-də yaşayan xalqlar dinc həyata başladılar. Xüsusilə də müharibənin ölkəyə vurduğu ağır iqtisadi dağıntıları aradan qaldırmaq üçün bərpa işləri başlandı. Alman faşistlərinin SSRİ-yə vurduğu ziyan (1941-ci il qiyməti ilə) 679 mlrd rubl təşkil edirdi. Əgər bunlara müharibə dövründə sənaye obyektlərini və əhalinin də bir yerdən başqa yerlərə (işğal olunmamış yerlərə) köçürmələrini, çoxlu miqdarda ərzaq itkilərini də hesablasaq, bu ziyan 2 trilyon 600 milyard rubla çatırdı. [4, s. 84]

Müharibədən sonra isə sənaye sahələrini və kolxoz təsərrüfatını çoxlu çətinliklərlə əlaqədar olaraq dərhal gəlirli bir sahəyə çevirmək mümkün deyildi. O cümlədən də Qırğızıstanın sənaye və kənd təsərrüfatında çoxlu kadr çatışmazlıqları var idi. Müharibə qurtarıqdan sonra metal, traktor və gündəlik tələbat mallarının istehsalı olduqca aşağı düşmüşdü. İstehsal sahələrinə yeni maşınlar və avadanlıqlar, kənd təsərrüfatına isə yeni kənd təsərrüfatı texnikası və mineral gübrələr lazım idi. SSRİ də, o cümlədən də Qırğızıstanda müharibə qurtarıqdan sonra xalq təsərrüfatını dinc həyata uyğunlaşdırmaq üçün geniş hərəkət başlandı. 1946-cı ildən etibarən Qırğızıstanın sənayesi əhalinin gündəlik tələbat mallarını və xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə lazım olan məhsulları tam sürətdə istehsal etməyə başladı. Fəhlə və qulluqçular üçün 8 saatlıq iş günü yenidən məyyən olundu, uzunmüddətli iş saatları ləğv olundu, əmək məzuniyyətləri bərpa olundu. Müharibə xərclərinin olduqca azalması Qırğızıstanın xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə, eləcə də mədəni-maarif sahələrinə kapital qoymasına imkan yaratdı. 1950-ci ildə respublikanın maddi və mənəvi tələbatını tam ödəmək məqsədilə milli gəlirin 74%-i məhz bu istiqamətə yönəlmişdi. Yerdə qalan 26% isə istehsalın genişləndirilməsi, ümumdövlət və ictimai işlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. 18 mart 1946-cı ildə SSRİ-nin Ali Soveti tərəfindən qəbul olunmuş beşillik planı (1946-1950) Qırğızıstan SSR-in Ali Sovetinin sessiyası da qəbul etdi. Beşillik planda SSRİ və onun respublikalarında xalq təsərrüfatının bərpası və yenidən qurulması nəzərdə tutulurdu.

Respublika beşillik planın birinci ili üçün nəzərdə tutulmuş istehsalat planını yerinə yetirməsə də, ancaq 1945-ci ilə nisbətən 2.5%, 1940-cı ilə nisbətən isə 25% artıq məhsul istehsal edilmişdi. Belə ki, əlvan metallurgiya sənayesi 1946-cı ildə 1945-ci illə müqayisədə 5%, toxuculuq sənayesi 47%, yeyinti sənayesi 12% çox məhsul istehsal etmişdilər. Pambıq parça və paltar tikilməsi sahəsində 48%, ayaqqabıda 34%,ət məhsullarında 26%, kərə yağında 93%, şəkərdə 41% istehsal artmışdı [2-180]. Lakin respublikada bir çox sahələr – kömür, neft, pambıq məmulatları, yun paltarlar, ət, şəkər və başqa məhsulların istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdırıla bilmədi. Bunlar müharibədən sonrakı bir çox çətinliklərlə əlaqədar idi: Yük maşınları, avadanlıqlar, materiallar və ixtisaslı kadrlar çatışmırdı. Lakin respublika beşilliyin ikinci ilində sənayenin bütün sahələri üzrə planı müharibəyə qədərki dövrün səviyyəsinə çatdırıa bildi. Respublikada dördüncü beşillikdə xalq təsərrüfatının inkişafı üçün 1909,0 milyon rub vəsait qoyulmuşdu ki, bu da müharibəyəqədərki xərclərdən daha çox idi. Ümumi kapital qoyumu nəticəsində (719,0 milyon rub) [3, s.59] Qırğızıstan respublikasının sənayesində ciddi struktur dəyişiklikləri baş verdi. Belə ki, 20 iri müəssisə tikildi və tezliklə fəaliyyətə başladı. Bundan əlavə, çoxlu sayda zavod və fabriklərdə

yeni texnologiyadan istifadə etməklə, istehsalı genişləndirdilər. 1948-ci ildə ağır sənayenin istehsal səviyyəsi 1940-cı ilə nisbətən 5 dəfə, ayrı-ayrı rayonlar üzrə (Qırğızıstanın) xalq təsərrüfatının inkişaf dinamikası 9,6%-dən 31,4%-ə [2, s.84] qədər yüksəldi. Bu illərdə ağır sənaye sahəsində ən öndə gedən metallurgiya sənayesi əlvan metallurgiya idi. Dördüncü beşillik plan-sənaye məhsullarının istehsalına görə vaxtından əvvəl yerinə yetirildi, belə ki, müharibədən əvvəlki sənaye üzrə istehsal göstəricilərindən 2,1 dəfə artıq məhsul istehsal olunmuşdu. Kızıl-Kiy və Sulyuktda yeni şaxtalar, Kantda əlvan metallurgiya filiz mədəni, Mayıl-Suda əlavə neftayırma müəssisələri, Frunzedə mexaniki-təmir və asfalt-beton zavodları, Kızıl-Kiy şəhərində kərpic zavodu, Kurmentində kərpic-boya zavodu, Talasda kərpic zavodu və s. istehsalat müəssisələri tikilib istifadəyə verildi. Lebedinov SES-in ikinci növbəsi, Alamedin SES-i nömrə 2, Prejevalski SES-i, Cəlal-Abad SES-i öz elektrik cərəyanlarını Aktüz, Kok-Yanqak filiz mədənlərinə və Frunze adına metallurgiya kombinatına verirdilər. Alamendin SES üçüncü növbəsi tikilib istifadəyə verildi. Frunze adına kənd təsərrüfatı maşınları buraxan zavod daha mürəkkəb maşınlar istehsal etməyə başladı. 1948-ci ildə Kant-Rbaç arasında dəmiryol çəkildi. Sərnişin daşınması dəmiryolda, su, avtomobil və hava nəqliyyatında bir qədər artmışdı. 1951-ci ildə Frunze şəhərində trolleybus nəqliyyatı açıldı. [4, s.120]

Yüngül və yeyinti sənayesində də xeyli inkişaf nəzərə çarpırdı. Dördüncü beşillik illərində Cəlil-Abadda pambıqtəmizləmə zavodu, Frunze şəhərində ayaqqabı fabriki, Sosnovkada da bir çox fabriklər tikilib istifadəyə verilmişdi. Bir çox fabrik və zavodlarda texniki avadanlıqlar dəyişdirilir, istehsal prosesi mexanikləşdirilirdi. Toxuculuq müəssisələrinin istehsal səviyyəsi 1,7 dəfə, tikiş fabrikində 1,5 dəfə, yeyinti sənayesində isə 1,5 dəfə istehsal artımı olmuşdu. [4, s.74]

Müharibədən sonra hər şeydən əvvəl işçi kadrları hazırlamaq nəzərdə tutulmuşdu. Sənaye müəssisələrində işçi qüvvəsi müharibədən geri döyənlər hesabına təmin olunurdu. Respublikada müharibədən geri döyənləri işlə təmin etmək üçün yerli partiya komitəsinin rəhbərlik etdiyi komissiya yaradılmışdı. Yeni gənc fəhlələri nəzəri cəhətdən hazırlamaq üçün onları texniki məktəblərə (Ф 30) göndərirdilər. Ümumi beşillik ərzində sənaye və inşaat işlərində işləmək üçün 46 min ixtisaslı fəhlə hazırlanmışdı. Xalq təsərrüfatının bərpa olunması və yenidən inkişaf etdirilməsi Qırğızıstanda ümumxalq işinə çevrilmişdi. Yeni kütləvi əməkçi qırğızıstanlılar meydana gəlmişdi. Fəhlələrin əmək qəhrəmanlıqları nəticəsində sənayedə böyük müvəffəqiyyətlər əldə olundu ki, bu da beşillik planın vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsinə imkan verdi. Lakin sonra aparılan yoxlamalar sənaye sahəsində çoxlu çatışmazlıqlar olduğunu üzə çıxartdı. Məlum oldu ki, müxtəlifprofilli bir çox sənaye müəssisələri rentabelsiz işləmiş, keyfiyyətli məhsullar istehsal etməmişlər. Neft və yerli müəssisələr, dağ-mədən və kömür şaxtalarının fəhlələri beşillikdə nəzərdə tutulmuş planı yerinə yetirə bilmədilər. Fəhlələrin yeni texnikadan tam istifadə edə bilməmələri, məhsul çox istehsal olunsa da, keyfiyyətinin olmaması, texnoloji proseslərdə çoxlu nöqsanların olması və əmək nizam-intizamına əməl olunmaması və sair beşillik planın bu sahələr üzrə yerinə yetirilməməsi üçün əsas kimi göstərilirdi.

Qırğızıstanın kənd təsərrüfatı İttifaqın digər respublikalarında olduğu kimi, Böyük Vətən müharibəsi illərində xeyli itkilərə məruz qalmışdı. Belə ki, fəhlə qüvvəsi çatışmırdı, çoxlu suvarma kanalları bixımsızlıq ucbatından dağılmışdı, kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün lazım olan gübrələr yox idi. Nəticədə, məhsul yığıcı aşağı düşmüş, heyvandarlıq təsərrüfatında heyvanlar (mal-qara, qoyun) azalmışdı. Müharibənin axırlarında kənd təsərrüfatının maddi bazası, demək olar ki, dağılmışdı. 1940-cı ilə nisbətən traktor parkı 72%, kombayn parkı isə 81% təşkil edirdi. [3, s.130] Maşın parklarında ancaq köhnə markalı maşınlar idi və yeni maşınlar isə gətirilmirdi. Müharibə dövründə canlı daşıyıcı qüvvə 46% azalmışdı. [3, s.134] Müharibə illərində kənd əhalisi də çox əziyyət çəkmişdi. Əmək ehtiyatları da çatışmırdı. Əmək qabiliyyətli kolxozçular 1946-cı ilin əvvəllərində müharibəyəqədərki dövrlə müqayisədə əhalinin 2/3 hissəsini təşkil edirdi. Kifayət qədər əkin və səpin işləri aparılmadığına görə məhsuldarlıq da çox aşağı olurdu. Kolxoz və sofxozlarda mal-qara və digər kənd təsərrüfatı heyvanları yem çatışmazlığı ucbatından tamamilə azalmışdı. Kənd

təsərrüfatının inkişafının qarşısını alan amillərdən biri də kənd artellərinin nizamnamələrinin pozulması idi. Belə ki, çoxlu miqdarda kolxoz əmlakı mənimsənilmiş, kolxozların idarə olunmasında demokratik prinsiplər pozulmuşdu. SSRİ Nazirlər Soveti və UKP (b) MK-nin "Kolxozlarda kənd təsərrüfatı artellərinin nizamnamələrinin pozulmasında baş verən nöqsanların aradan qaldırılması" haqqında qərarları qəbul olundu. Bu qərara əsasən Qırğızıstanda 1608 kolxozdan 1592-sində yoxlama aparıldı və aydın oldu ki, kolxozçulara məxsus 6870 hektar bağ yeri tutulub, 2725 hektar torpaq isə kolxoza üzv olmayan adamların istifadəsində olub, 24932 hektar torpaq isə müxtəli təşkilatlar və idarələr tərəfindən zəbt olunub. Nəticədə, kolxozlara 34528 hektar torpaq sahəsi, 2194 at, 600 iribuynuzlu heyvan, 1905 qoyun və keçi, 106 tikili və s. qaytarıldı. [1, s. 60] Kolxozçular və kənd əhalisindən götürülmüş torpaqlarda məlum məsələdir ki, kolxozun xeyrinə heç bir iş görülməmişdir. Hətta kənd əhalisi və eləcə də kolxozçular arasında dəfələrlə qarşıdurmalar yaranmışdı.

Beləliklə, müharibədən sonrakı ilk illərdə respublikanın kənd təsərrüfatında çox çətin vəziyyət yaranmışdı. Kənd təsərrüfatının bərpa olunması və yenidən inkişaf etdirilməsi üçün ittifaq hakimiyyəti respublikaya kömək edirdi. SSRİ Mərkəzi Xalq Komissiyasının 2 fevral 1946-cı ildə verdiyi "Qırğızıstan SSR-də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi" haqqında qərarı bu istiqamətdə işlərin başlanmasına imkan verdi. Bundan sonra Qırğızıstan SSR-nin kənd təsərrüfatına mərkəz tərəfindən kənd təsərrüfatı maşınları, texnikaları və mineral gübrələr ayrılıb göndərilməyə başladı. Kənd əməkçiləri kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün böyük əmək sərf edirdilər. Onların bu əməyi hədəf getmədi. Müharibədən sonrakı beşillikdə taxıl əkin sahələri 20% genişləndirildi və xüsusilə də buğda əkilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdı. Əkin torpaqları əsasən müharibə dövründə baxımsız qalmış torpaq sahələri hesabına artırılırdı. 1948-ci ildə taxıl istehsalı 1940-cı il səviyyəsinə gətirilib çatdırıldı ki, bu da 1950-ci il üçün nəzərdə tutulmuş planın yerinə yetirilməsi demək idi. Beşillik ərzində əsasən müharibə dövründə kənd təsərrüfatına dəymiş böyük ziyanları aradan qaldıraraq müharibədən əvvəlki səviyyəsinə çatdırmaq nəzərdə tutulduğuna görə kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində beşillik plan yerinə yetirilmədi. Az çox əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində müəyyən müvəffəqiyyətlərə nail olundu. 1950-ci ildə Qırğızıstanda 1060,7 min hektar sahədə səpin işləri aparılmışdı. Bu 1940-cı ildəkindən bir qədər çox (1055,5 min hektar) idi. Taxıl istehsalı 1945-ci ilə müqayisədə 1950-ci ildə 26% artıq olmuş, pambıq 3,2 dəfə, şəkər məhsulları 2 dəfə artmışdı. [3, s.60] Dövlət bütün və digər kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsinə daha çox diqqət ayırmağa başlamışdı. Beşillik ərzində iribuynuzlu mal-qaranın sayı 62,4%, qoyun 97,2%, at 63,8% artmışdı. Bunlara uyğun da ərzaq məhsulları artmışdı. Hər bir qoyundan alınan yun 1,67 kq-dan 1,72 kq-a çatdırılmış, hər bir inəkdən alınan süd isə artmışdı. 1950-ci ildə respublikanın ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları 345 milyon rub təşkil edirdi. Halbuki bu rəqəm 1940-cı ildə 314,5 milyon rub olmuşdu. [1, s.61] Beşillik ərzində əsasən sovxoz təsərrüfatının yenidən bərpa olunmasına xüsusi fikir verilirdi. Sovxozların texniki təminatı əvvəlki illərdə olduğu kimi, indi də yaxşı vəziyyətdə idi. 1950-ci ildə sovxozun 100 hektar əkin sahəsi üçün 55 at gücündə texnika sərf olunurdusa, bu rəqəmlər kolxoz üçün 31,2 at gücündə idi. Sovxozlarda 1940-cı ilə nisbətən 1950-ci ildə 7,3% taxıl, 15,3% pambıq, 46,9% kartof, eləcə də yun tədarükü 11,6%, yumurta artımı 45,7% artıq oılmışdı. [3, s.61] Beşilliyin sonlarına kimi müharibə dövründə kənd təsərrüfatına dəymiş bütün nöqsanlar aradan qaldırıldı. Dördüncü beşillik planının yerinə yetirilməsində göstərdikləri əmək qəhrəmanlıqlarına görə Qırğızıstanda 3009 nəfər kolxozçu, MTS, sovxozların fəhlələri, işçiləri, mexanizatorları Sovet İttifaqının orden və medalları ilə təltif olunmuşdu. Onlardan 99 nəfərə isə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verildi.

Bütün bu göstəricilər partiya və sovet orqanlarının amirəlik metodlarının ləngidici maneləri arasından keçərək əldə olunmuşdu. Amirəlik metodlarında yerli şərait nəzərə alınmır, kolxozçuların, sovxoz işçilərinin, kənd təsərrüfatının ixtisaslı işçilərinin yaradıcı şəxsi təşəbbüskarlıqları boğulurdu. Bütün bu hallar isə kənd təsərrüfatı istehsalına maneələr göstərir, insanların fəallığına mənfi təsir göstərərək, onları passivləşdirirdi. Respublikanın bir çox rayon və

vilayətlərində göstəricilər yerli sovet orqanları tərəfindən şişirdilmiş şəkildə verilirdi. Nəticədə, respublikanın bir sıra ərazilərində əkinçilik, heyvandarlıq sahələri geridə qalmış vəziyyətdə idi. Heyvandarlıq təsərrüfatı üçün lazım olan yem bazası çox aşağı səviyyədə qalmışdı. İrriqasiya sistemləri yarıtılmaz halda idi. Sovxoz və kolxozlarda mütəxəssislər, mexanizatorlar və s. çatışmırdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Qırğızıstanın əməkçi əhalisi bu cətinliklərə davam gətirərək öz gərgin əməkləri nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. История Киргизской ССР. т.4. Фрунзе, 1990, 540 с.
2. Аттокуров С. Промышленность Киргизии в послевоенные годы. 1946-1955. Фрунзе, 1990, 152 с.
3. Развитие народного хозяйства Киргизии: краткий очерк. Фрунзе, 1966.
4. Ширийазданов Ш.Х. Рабочий класс Киргизии в борьбе за развитие промышленности в послевоенные годы: 1946-1952 / Ш.Х. Ширийазданов. Фрунзе, 1962.

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ ССР ПОСЛЕ ВОЙНЫ (40-60-е гг. XX в.)

Ахмедов Р.В.

Ключевые слова: *Кыргызстан, промышленность, сельское хозяйство, восстановление, пятилетки*

После завершения второй мировой войны Советский Союз приступил к восстановлению и дальнейшему развитию народного хозяйства. Киргизская ССР, приняв перспективное планирование, начала работу по восстановлению и перестройке отраслей промышленности и сельского хозяйства. В 1946-1960-е годы были созданы новые промышленные предприятия, электростанции. Началось возрождение всех отраслей сельского хозяйства.

SUMMARY

SOCIO-ECONOMIC CONDITION OF KYRGYZ SSR AFTER THE WAR (40-60's of XX century)

Ahmedov R.V.

Key words: *Kyrgyzstan, industry, agriculture, restoration years, five-year plans*

After the Second World War, the USSR commenced to work on restoration and reconstruction of the national economy. Kyrgyzstan SSR has initiated work on restoration and reconstruction in industry and agriculture, planning to work in this direction. New industrial enterprises, power plants were established in the republic in 1946-1960s. The agricultural areas were revived.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.12.2018
	Son variant	25.06,2019

UOT 37

GƏNCƏNİN ƏNƏNƏVİ SƏNƏTKARLIQ NÜMUNƏLƏRİNİN DEKORATİV-TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

HƏSƏNOV ELNUR LƏTİF oğlu*t.f.d., Elm üzrə Prezident mükafatçısı,**AMEA Gəncə Bölməsinin baş mütəxəssisi, Gəncə, Azərbaycan.*el-hasanov@mail.ru*Açar sözlər: ənənəvi sənətkarlıq, Gəncə, dekorativ-tətbiqui sənət, tarixi-etnoqrafik tədqiqat*

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhəri minilliklərə istinad edən zəngin sənətkarlıq ənənələrinə malikdir. Burada əsrlər boyu inkişaf etmiş çoxsaylı sənətkarlıq sahələri sırasında dekorativ-tətbiqui sənət növləri xüsusilə seçilmişdir və bu tədqiqat işimizin əsas mənbəyini təşkil edən yerli, ənənəvi sənət nümunələrinin və bu sahələrlə bağlı elmi sənədlərin, arxiv materiallarının mühafizə edildiyi məkanlar Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Gəncə Qala Qapıları – Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzey Kompleksi, İmamzadə ziyarətgahı, qədim Səbiskar qəbiristanlığı və Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialıdır.

Gəncədə tarixən inkişaf etmiş dekorativ-tətbiqui sənət növləri sırasında toxuculuğun xüsusi yeri olmuşdur. Şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi sayəsində Gəncədə toxuculuğun ənənəvi sahələri öz inkişafında məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Bu sənət növlərinin nümayəndələri məhəllələrdə olan emalatxanalarında fəaliyyət göstərmişlər. [12, s.87-89]

Gəncədə tədqiq olunan mərhələdə toxuculuq sahəsində xalçaçılıq xüsusilə seçilirdi. Xovlu və xovsuz xalçaların toxunması Gəncədə çoxəsrlik ənənələrə malik idi. Müxtəlif ərazilərdə toxunan xovsuz xalçalar eyni üsluba malik olsa da, bədii xüsusiyyətlərinə, rəng və naxışlarına görə bir-birindən fərqlənirdi. Xovsuz xalçalar toxunarkən xammal kimi qoyun və dəvə yunundan istifadə olunurdu. Gəncədə və digər şəhərlərdə yunla birlikdə pambıq və ipək, gümüş və qızıl saplardan, həmçinin qiymətli daşlardan istifadə edirdilər. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində xovsuz xalçalar – palaz və cecimlər geniş yayılmışdı. Cecimlər yundan sıx toxunan məmulat kimi hər bir müsəlman ailəsinin məişətində mühüm yer tuturdu. Qadınlar cecimləri özləri və qızları üçün hətta cehiz kimi də toxuyurdular. Yun və ipək cecimlərdən çexol, yorğan üzü, taxt üzü, balış üzü, mütəkkə üzü, pərdələr, heybə, xurcun və döşənek də hazırlayırdılar. Evin bəzənməsi üçün qalın iplərdən toxunan palazlardan istifadə olunurdu. Nazik cecimlərdən hətta üst paltarı tikirdilər. Cecimlər gəlinin cehizində mühüm yer tutmaqla, nəsil-dən-nəslə keçirdi. Palazlara başqa xovsuz xalçalardan fərqli olaraq, bütün evlərdə rast gəlinirdi. XIX əsrdə Gəncədə xalça və palazların toxunması ilə daha çox qadınlar məşğul olur və kifayət qədər qazanc əldə edirdilər. Xalça və palazların toxunmasına sərf olunan əməyin mürəkkəbliyi və gec başa gəlməsi onun qiymətinə təsir göstərirdi. Xalçaların qiyməti üç-dörd çervondan on səkkiz çervona və ya üç gümüşdən yeddi gümüşə qədər olurdu. Belə ki, uzunluğu dörd metr, eni isə iki tam onda beş arşın olan xalça üçün iki pud yun lazım olurdu. Xovsuz xalça növünə aid olan kilimlər ərazidən asılı olaraq, bir-birindən fərqlənirdi. Onlarda təkrərlənən müxtəlif həndəsi elementlərlə bəzənmiş nazik və enli üfiqi xətlərdən istifadə olunurdu. Xovsuz xalçalar içərisində zili özünəməxsus yer tutur. Gəncə zililəri özünün kompozisiyası və rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Zililərdə adətən quş, buta, romb kimi həndəsi təsvirlər əks olunmuşdur. Xovsuz xalçalara aid edilən vərni və sumaxlar digər bölgələrə nisbətən Gəncədə daha geniş istifadə olunmuşdur. [3, s.17; 8, s.29-36]

Ümumiyyətlə, toxuculuq sənətinin tərəqqisi boyaqçılıq sənətinin də inkişafını sürətləndirirdi. Boyaqçılıq sənəti əslində toxuculuq və gön-dəri məmulatı istehsalının bir növ yekun mərhələsi olub, hazır məmulatın bədii zövqdə tərtib edilməsinə xidmət edirdi. Bu səbədən göstərilən sənət sahələrinin inkişaf etdiyi dövr və əraziləri həm də boyaqçılıq sənətinin inkişaf etdiyi dövr və ərazilər kimi qeyd etmək olar.

Xalqımız bədii tikmə sənəti ilə qədim dövrlərdən məşğul olmuşdur. Gümüş və qızıl sap hazırlamağı bacaran ustalar bu saplarla bədii tikmə sənətinin inkişafına təkan vermişlər. Qızıl və gümüş saplardan bədii tikmə ustaları müxtəlif çeşidli parçaların üzərini bəzəyirdilər. XIX əsrdə isə bədii tikmənin müxtəlif növləri ilə evlərdə kənd və şəhər qadınları, dükanlarda isə kişilər məşğul olurdu. Bu növ tikmədə əsasən qanovuz, daray və məxmər parçalarından istifadə olunurdu. Hətta ipək üzərində tikmələr haqqında mahnı da mövcud idi. Ağ ipək parçalar üzərində badam çiçəyinə bənzər naxışlar salınırdı. Belə naxışlarla bəzədilmiş pərdə, balıqüzü, süfrələr şəhərlilərin məişətinə sıx şəkildə daxil olmuş məmulatlar idi. Güləbətin tikmə iki cür hazırlanmaqla, hamar və qabarıq növlərdən ibarət idi. Hamar tikmə zəminduzi adlanırdı. Bu növ tikmə üçün dördkünc taxta çərçivəyə parça tarım şəkildə tikilir, üzərinə kağızdan kəsilmiş naxış qoyularaq əvvəlcə adi sap, sonra isə zərli və ya gümüşü saplarla paralel surətdə bənd edilirdi. İkinci növ tikmə isə məlihəduz adlanırdı. Bunun üçün saplar bir-birinin yanına paralel və çox sıx bəndlənirdi. Güləbətin tikmədə qızıl və gümüş saplar bəzən xalis halda, bəzən isə iplik sapa sarınaraq naxış açılırdı. Tikmənin növündən asılı olaraq, yun və ipək saplardan istifadə olunurdu ki, bunlar da yerli istehsalın məhsulu olub, davamlı boyaqlarla rənglənirdi. Bəzək üçün isə metal spiral, xırda muncuqlar, mirvari və digər rəngli daşlardan istifadə edirdilər. Gəncə şəhərində muncuqlu tikmə növündən də istifadə edilmişdir. Bu, əsasən geyim və xırda məişət əşyalarının bəzədilməsində istifadə olunurdu. Muncuqlu tikmədə məxmər, qanovuz və şal kimi parçalar işlədilir. Parçanın üzərinə naxış çəkilir, sonra isə muncuqlar düzülürdü. Pələklər vasitəsilə tikmə üsulu da var idi ki, bu zaman müxtəlif formalı yastı lövhəciklər hazırlanır və onlar parça üzərinə tikilirdi. Paltara vurulan tikmə naxışlar müxtəlif bəzəklərdə (qoşa sırtıq, əyrim-üyrüm, toyuq ayağı, çalkeçir doldurma və s.) istifadə olunurdu. [1, s.109-110; 7, s.18-22, 57-60]

Bundan əlavə, üst geyimləri “araqçını tikiş”, “muncuqlu tikiş”, “zərəndüz tikmə” və “güləbətin tikmə” kimi çox diqqət cəlb edən tikmə növləri ilə bəzəyirdilər. Yaxa bəzəklərində də tikmə növlərindən istifadə olunurdu ki, onların da bir qismi xalis cəvahiratdan (mirvari və inci düzümlərindən ibarət yaxalıqlardan) ibarət idi. Bədii tikmə növləri içərisində quş gözü tikiş növü vardı ki, bu da ipək üzərində aparılırdı. Sonrakı dövrlərdə, yəni XX əsrin ortalarında su və digər tikmə növləri meydana çıxdı.

Boyaqçılıqda boyaq məhlulunun əldə edilməsi, yəni hazırlanması çox mühüm idi. Boyaq bitkiləri, adətən, yazda və payızda yığılırdı. Çünki bu dövrdə yığılan bitkilərdən müxtəlif rəngarəngliyə malik boyaq alınır. Onlardan bəzisi qurudulmuş, bəzisi isə təzə şəkildə istifadə olunurdu. Boyama prosesi zamanı ip ya boyaq bitkisi ilə bərabər qaynadılır, ya da əvvəlcə məhlul (boyaq məhlulu) hazırlanırdı. Sonra ip həmin məhlulun içərisinə salınırdı. Buna qədər isə ip aşxarlanır, yəni zəy və ya zəy qarışdırılmış turş alça lavaşanadan hazırlanmış məhlulun içərisinə salınırdı. Şəhərdə toxuculuğun inkişafında xüsusi yeri olan məkanlardan biri - Şərbaf məhəlləsinə Gəncənin müasir Şeyx Bəhaəddin küçəsi, Boyaqçılar basalağının bir hissəsi aid olmuşdur. 1804-cü il 3 yanvarda Gəncə şəhəri ruslar tərəfindən işğal olunandan sonra Cavad xana aid olan mülklər, emalatxanalar siyahıya alınıb Rusiya imperiyasının mülkiyyətinə çevrildi. Belə mülklərdən biri birinci Uğurlu xan karvansarası idi. Karvansara 2 mərtəbəli olub, kərpicdən tikilmişdi. Onun bir hissəsini şərbaf icarəyə götürüb şərbafxanaya çevirdilər. Şərbaf ipək parça və kəlağayı toxuyan deməkdir. Ona görə bəzən bu karvansaraya “Şərbafçı karvansarası” da deyilirdi. [6, s.433-437]

XII əsrdən XX əsrin ortalarına kimi Gəncədə ipəkçilik önəmli yer tutmuşdu. Şəddadilər, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular dövründə ipəkçiliyin inkişafı üçün əsas rolu çəkil (tut) bağları oynayırdı. XIX əsrin əvvəllərində statistik məlumatlara görə, Gəncəbasarda 34368 ədəd

çəkil (tut) ağacı var idi. Mənbələrdə göstərilir ki, Samux mahalında hamı ipəkçiliklə məşğul olmuş. XVIII-XIX əsrlərdə ən keyfiyyətli və geniş yayılmış ipək parça Gəncədə toxunmuş yaşıl şərbaf idi. XIX əsrin ortalarında çoxlu dəzgahların tətbiqi nəticəsində kустar toxucu dəzgahları öz mövqeyini itirdi. 1898-ci ildə Gəncədə manufaktura üsulu ilə işləyən şərbafaların səkkiz emalatxanası, altmış iki fəhləsi var idi.

1890-cı ildə dəmiryolu yaxınlığında biyankökündən rəng almaq üçün zavod tikildi. 1920-ci ildə Uğurlu bəy karvansarasının bir hissəsi şərbafçılıq məqsədilə icarəyə verildi. Bu zavodun istehsal etdiyi rəng şərbafaların işini qismən yüngülləşdirdi. Çünki bəzən onlar ipəyi boyaqxanada yox, öz evlərində boyayırdılar.

Bu məqamda Gəncə şəhərində ənənəvi toxuculuq və dulusçuluq məmulatlarının bəzi naxış elementləri ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olan daşışlənə, daşyonma sənətinin nümunələrini qeyd etmək lazımdır. Şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi sayəsində son orta əsrlər mərhələsində müxtəlif məzarüstü abidələr, xüsusilə də unikal Gəncə sərdabələri qəbiristanlıq və müqəddəs məkanlar ətrafında daşışlənə və daşyonma sənəti ustalarının zəhməti nəticəsində inşa edilirdi. Dekorativ-tətbiqi sənətdə mühüm yer tutan daş üzərində oyma üsulu Gəncədə xüsusilə xatirə (məzar) abidələrinin hazırlanmasında daha çox tətbiq olunmuşdur. [5, s.11-19]

Gəncənin qədim qəbir abidələri özlərinin diqqətəlayiq sənətkarlıq yazıları-epitafik xüsusiyyətləri baxımından unikal cəhətləri ilə seçilir. [11, s.1100]

Burada istər sərdabə, türbə, istərsə də ənənəvi, adi qəbirlər formasına malik, bununla yanaşı, sənətkarlıq nöqteyi-nəzərdən heç də bəsit olmayan məzarlara təsadüf edilir. Bu cür dəyərli epitafiya nümunələrinin yaradılması isə Gəncədə yaşamış bir sıra peşəkar, görkəmli sənətkarların sayəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, Gəncədə müxtəlif tarixi mərhələlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də həkkaklıq, nəqqaşlıq və xəttatlıq sahələrində çox yüksək mədəni zövqə, ən əsası isə, peşəkarlığa malik olan sənətkarlar yaşayıb-yaratmışlar. Gəncədə yaratdıqları sənət əsərləri dövrümüzədək mühafizə edilmiş iki görkəmli xəttat-həkkakın adını xüsusi qeyd etmək zəruridir: Naci təxəllüsü ilə tanınmış Mirzə Mehdi Təbib Gəncəvi və Şeyxzamanlılar nəslinin görkəmli nümayəndəsi Şeyx Zaman. [10, s.4-7]

Gəncə İmamzadəsinin məzarlıqlarında dəyərli epitafiya nümunələri yaratmış Mirzə Mehdi Gəncəvi əvəzsiz xəttat, həkkak olmaqla yanaşı, həm də gözəl şer, qəzəllər müəllifi olub. Onun “Naci” təxəllüsü məhz bununla bağlıdır. Belə ki, Mirzə Mehdi Gəncəvi Azərbaycan və fars dillərində qəzəllər yazmışdır. Bundan əlavə, Mirzə Mehdi həkim olub və Gəncədə xüsusi müalicəxanası olmuşdur. Bu səbəbdən də o, Mirzə Mehdi Təbib adlandırılmışdır. [8, s.141-150]

Şəhərimizdə XVIII-XIX əsrlər bədii daşyonma sənəti ustaları olan xəttat-həkkakların, eyni zamanda nəqqaşların mühüm sənətkarlıq əsərlərini, epitafiya nümunələrini, həmçinin insanların dini dünyagörüşlərini, təsəvvürlərini əks etdirən məzarüstü abidələri özündə qoruyub saxlamış geniş bir ərazini əhatə edən qəbiristanlıqlar mövcuddur. Bunların sırasında Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə edilən və həmçinin Gəncə Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, burada yerləşən İmamzadə kompleksi, həmçinin qədim Səbzikar qəbiristanlığı ərazisində olan məzarlıqların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada İslam dövrü qəbirüstü abidələri ilə yanaşı, çoxlu sayda islamaqədərki dini ənənələrimizi özündə ehtiva edən məzar abidələri vardır. [5, s.112-119]

Gəncə İmamzadə kompleksinin ən mühüm xüsusiyyətləri, unikal keyfiyyətləri içərisində onun tarixi-epiqrafik abidə kimi əhəmiyyətinin səciyyələndirilməsi çox zəruridir. Ümumiyyətlə, bu müqəddəs ziyarətgahın epiqrafik sənət incisi kimi xarakterizə olunması həm də onun tarixi mənbə olaraq təqdim edilməsinə əsas verir. [10, s.4-6]

Haqqında bəhs edilən epiqrafik mənbələrdə Gəncə tarixinin olduqca mühüm məqamları ehtiva olunmuşdur. Bu kitabələrdəki tarixi faktlar, öz növbəsində Gəncə İmamzadə kompleksinin şəhərin ümumi inkişafındakı mövqeyini, əhəmiyyətini təsbit etməklə yanaşı, eyni zamanda Gəncədə çoxəsrlik, təmənnasız xeyriyyəçilik ənənələrinin də mövcud olduğunu, müxtəlif tarixi mərhələlərdə həyata keçirildiyini sübuta yetirir. [8, s.19]

Beləliklə, innovativ elmi vasitələrin, tarixi-etnoqrafik tədqiqat üsullarının tətbiqi sayəsində Gəncənin mühüm daşınan tarixi-memarlıq nümunələri və sənətkarlıq məmulatlarının vacib dekorativ-tətbiqi cəhətləri üzə çıxarılmış, bu sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin elmi cəhətdən tədqiqinin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan incəsənəti: VIII cild, Bakı: Elm, 1959. 276 s.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 11
5. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
6. Hasanov E.L. To the Question on Research of Craftsmanship Traditions of Ganja of XIX – First Half of XX Centuries // Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015, vol. 6, № 1, Part S1, pp.433-437. Doi:10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433
7. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
8. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
9. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
10. Нейматова М. Эпиграфические памятники Гянджи. Баку, 1991, с. 4-7
11. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1100
12. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1914 годъ. Елисаветполь, 1910, 337 с.

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТРАДИЦИОННЫХ РЕМЕСЕЛ ГЯНДЖИ

Гасанов Э.Л.

Ключевые слова: традиционное ремесло, Гянджа, декоративно-прикладное искусство, историко-этнографическое исследование

В данной статье на основе различных научных источников и архивных материалов впервые исследованы местные традиционные ремесленные изделия Гянджи с точки зрения применения новых научных методов и технологий.

SUMMARY

COMPARATIVE STUDY OF DECORATIVE AND APPLIED FEATURES OF TRADITIONAL CRAFTSMANSHIP OF GANJA

Hasanov E.L.

Key words: traditional craftsmanship, Ganja, decorative-applied arts, historical-ethnographic research

In this academic article based on different scientific sources and archive materials, for the first time the local traditional features of handicraft patterns of Ganja have been investigated from the point of application of innovative methods and technologies.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.04.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 316.42

DAVAMLI İNKİŞAFIN DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNƏ KONSEPTUAL SƏVİYYƏDƏ TƏSİRLƏRİ

ƏLİYEV ELNUR SƏFƏRALI oğlu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, s.f.d., müəllim
elaliyev7@gmail.com

Açar sözlər: davamlı inkişaf, davamlı inkişaf məqsədləri, dövlət idarəçiliyi

Giriş. Dünya ölkələri, 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Davamlı İnkişaf Konfransında (UNCED) qlobal problemlərə qarşı birlikdə hərəkət etmə məsələsində razılığa gəlmişlər. 2000-ci ildə təşkil edilən Minilliyin İnkişaf Zirvəsi ilə qəbul edilən Minilliyin İnkişaf Məqsədləri tətbiqi dövrünün sona çatdığı 2015-ci ildən 2030-cı ilədək olan dövrdə tətbiqi planlaşdırılan Davamlı İnkişaf Məqsədlərini əhatə edən 2030 Qlobal İnkişaf Məqsədləri Gündəliyi 2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olan ölkələr tərəfindən qəbul edilmiş və Azərbaycan da daxil olmaqla üzrə memorandumla tərəf ölkələr həmin Gündəliyi milli siyasətlərinə inteqrasiya etmə öhdəliyi götürmüşlər. Bu çərçivədə, 2015-2030-cu illərdə həyata keçirmək üçün "Dünyamızı Dəyişdirmək: 2030-cu il Davamlı İnkişaf Gündəliyi" (Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development) adlı sənəd 25 sentyabr 2015-ci ildə Nyu-yorkda BMT-nin 70-ci Baş Assambleyasının iclasında qəbul edilmişdir. Beləliklə, BMT Davamlı İnkişaf Sammitində 2030-cu il Davamlı İnkişaf Gündəliyi çərçivəsində 17 ədəd Davamlı İnkişaf Məqsədləri (Sustainable Development Goals-SDG) və 169 ədəd Davamlı İnkişaf Hədəfləri qərarlaşdırılmışdır. 17 əsas məqsədi və bunlarla əlaqəli 169 hədəfi əhatə edən Davamlı İnkişaf Məqsədləri çox ölçülü və çox sahəli xarakter daşıyır. Ölkələrin inkişaf fərqliliklərinə, yerli və milli problemlərinə və prioritetlərinə, Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin, ölkələrin idarəetmə modelləri və anlayışlarına və daxili qarşılıqlı təsirlərinə görə, milli prioritetlərlə uyğunlaşdırılması və milli siyasətlərə inteqrasiyası, bu çərçivədə davamlı inkişaf üçün siyasət uyğunluğunun təmin edilməsi, dövlət strukturlarının bütünü anlayışı ilə inteqrasiyalı bir şəkildə idarə olunması üçün Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin dövlət idarəçiliyinə konseptual səviyyədə təsirlərinin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

1960-cı illərdən etibarən əksər hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları, ekoloji sistemin iqtisadi sistemin fəaliyyəti ilə bərabər şəkildə və bir-birini dəstəkləyəcək xüsusiyyətdə olması üçün səy göstərirlər. 1990-cı illərə qədər bu böyük ölçüdə, iki sistem arasındakı münasibətləri idarə etmək olduğu halda, xüsusilə 1992-ci ildə keçirilən Rio Konfransından sonra aralarındakı tamamlayıcılıq və sinerji axtarışına daha çox maraq göstərilir. Təbii ehtiyatların daha yaxşı qiymətləndirilməsi və çirklənmənin qarşısının alınmasından iqtisadi səmərəlilik üçün imkanların yaradılması, daha təmiz istehsal tendensiyalı yenilikdən (innovasiyadan) əldə ediləcək faydalar, daha ekoloji imkanlar nəticəsində ekosistemi qorumanın faydaları, neftə olan asılılığın azaldılması və siyasi sabitliyin qlobal səviyyədə davam etdirilməsi və uzun perspektivdə daha az xərc ilə ətraf-mühitin təmizlənməsi və yaxşılaşdırılmasına dair imkanlar formalaşdırmaqdır. Bu çərçivədə ətraf mühitin qorunmasından ətraf-mühitin müntəzəmliliyinə keçid (birgə fəaliyyətlər reallaşdırmaq- dövlətin özəl sektor, akademik sektor, qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə birgə mexanizmlər formalaşdırmaq və tətbiq etmək), yaşıl iqtisadiyyat, ağıllı şəhərlər (Smart City), ağıllı böyümə, kənd və şəhərlə əlaqəli davamlılıq məsələlərində siyasi müzakirələr inkişaf etmiş ölkələr liderliyində davam etmişdir.

Davamlı inkişaf kontekstində müvafiq sistemin əsas komponentləri və bunların faktorları ilə dövlət idarəçiliyinin əsas prinsipləri arasındakı qarşılıqlı təsir konseptual müstəvidə araşdırıldıqda davamlı inkişaf modelində mövcud olan bioloji, iqtisadi və sosial sistemlərin məqsədləri ilə dövlət idarəçiliyinin məqsədlərinin və bunların bir-birinə yaxın qarşılıqlı təsirinin dərk edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu çərçivədə, davamlı inkişaf məqsədlərinin infrastrukturunun təşkil etdiyi qiymətləndirilən sistemin modeli aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir. Bioloji sistem hədəfləri arasında genetik müxtəliflik, dözümlülük və bioloji məhsuldarlıq yer alır. İqtisadi sistemin hədəfləri isə məhsuldarlıq, paylaşmada bərabərlik və sosial rifahın yaxşılaşdırılmasıdır. Sosial sistem hədəfləri arasında isə vətəndaşların iştirakı və sosial ədalət yer alır. [5, s.83]

Cədvəl.

Davamlı İnkişaf Sisteminin Komponentləri

Bioloji Sistemin Məqsədləri	İqtisadi Sistemin Məqsədləri	Sistemin Məqsədləri
Genetik müxtəliflik	Fəaliyyət	Sosial ədalət
Dözümlülük	Bərabərlik	Vətəndaşın iştirakı
Bioloji istehsal	Sosial rifah	

Mənbə: Rao, 2000

Digər tərəfdən ənənəvi dövlət idarəçiliyinin üç əsas faktoru müəyyən edilmişdir, bunlar: məhsuldarlıq, effektivlik və ictimai bərabərlik olub, əhəmiyyətini hələ də qorumaqda davam edir [6, s.80].

Son dövrdə inkişaf çərçivəsində baş verən müzakirələrdə yaxşı idarəetmə (Good Governance) – sülh və təhlükəsizlik daxil olmaqla, davamlı inkişaf konsepsiyasına üç əsas olan iqtisadi, sosial və ekoloji aspektə dördüncü aspekt də əlavə edilmişdir [2, s.7]. Bu çərçivədə 2030-cu ilin Gündəliyinin konseptual əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı təkliflərin mərkəzində "sülh və təhlükəsizlik" məsələsinin davamlı inkişaf konsepsiyasının əhatə dairəsinə daxil edilməsinin vacibliyi ifadə olunmuş, davamlı inkişaf mövzusunda qlobal müstəvidə tədqiqatçılar üçün ən mühüm platformalardan biri olan Davamlı İnkişaf Liderlər Şurası tərəfindən BMT Baş Katibinə təqdim olunan məruzədə yaxşı idarəçilik məsələsi davamlı inkişafın dördüncü ölçüsü kimi qəbul edilmişdir. [8]

Bu baxımdan 2015-ci ildən sonrakı dövrdə beynəlxalq təşkilatlar və bu məsələdə aparıcı QHT-lər və mütəxəssislər tərəfindən sülh və təhlükəsizlik də daxil olmaqla, yaxşı idarəçilik məsələsinin davamlı inkişaf anlayışının dördüncü ölçüsü kimi qəbul edildiyi qiymətləndirilir. Davamlı inkişafın məqsəd və hədəflərinə nail olmaq üçün bu istiqamətdə siyasətlərin dizaynı və tətbiqi baxımından ölkənin idarəetmə sistemi, hüquqi bazası, sülh və sabitliyin əhəmiyyətinin getdikcə daha çox önə çıxdığı və bu sahələrin konseptual müstəvidə də davamlı inkişafın konsepsiyasına təsirləri müşahidə olunur.

Davamlı inkişaf prinsipləri ilə dövlət idarəçiliyi prinsipləri arasındakı əlaqə tədqiq olunduqda davamlı inkişafın tətbiq edilməsinin, effektivlik və vətəndaşların idarəetmədə iştirakılığının artırılması dövlət idarəetmə sisteminin davamlılığını təmin edir. Mürəkkəb da olsa, belə bir perspektiv, dövlət idarəçiliyinin qərar qəbulətmə proseslərinə daima töhfə verir, davamlılıq anlayışı rəhbərlərin zaman və məkana bağlı mənbələri və riskləri idarə etmələrinə kömək edir. Bu istiqamətdə davamlılıq münasibətinin, xüsusilə nəqliyyat, təhsil, səhiyyə kimi sosial xarakterli bəşəri xidmətlər və ətraf mühitin mühafizəsi kimi sahələrlə dövlət sektorunda tətbiq edəcəyi qiymətləndirilir. [1, s.191-194] Analoji şəkildə, ətraf mühitlə əlaqəli məsələlərin siyasi, inzibati və iqtisadi sistemə inteqrasiya edilməsi davamlılıq məsələsini akademik olaraq müzakirə olunan,

araşdırılan, qiymətləndirilən bir məqam olmaqdan daha çox, bütün idarəetmə mərhələlərinə və sektorlara siyasətlərə dair qərarlara və fəaliyyətlərə rəhbərlik edən bir prinsipə çevrilməsinə və beləliklə, qərar qəbul etmə proseslərinə integrasiya edilməsinə ehtiyac vardır. [5]

Davamlılıq məsələsi, dövlət idarəetməsinin əsas yanalmalarının tərkibində dəyərləndirilməsi və bu çərçivədə, davamlılıq çərçivəsi daxilində yer alan, nəsillərarası bərabərlik, ətraf - mühitin qorunması və iqtisadi səmərəlilik kimi ənənəvi şəkildə bir-biri ilə uyğun olduğu qəbul edilən prinsiplərin bütövlənməsi lazımdır. [8] Bu mənada davamlılıq, ictimai bərabərliyi və effektivliyi rəqib dəyərlər əvəzinə tamamlayıcı dəyərlər kimi idarəçilər tərəfindən qərar qəbul etmə proseslərinə integrasiya edilməsini nəzərdə tutur.

Davamlı inkişaf ilə dövlət idarəçiliyinin prinsiplər kontekstində qarşılıqlı təsiri qiymətləndirildikdə; davamlı inkişaf üçün əhəmiyyət kəsb edən uyğunlaşdırma, ehtiyatlılıq, qənaətlilik, davamlılıq kimi prinsiplərin dövlət idarəçiliyinə dair qərar qəbul etmə proseslərində tətbiq edilməsinin labüdlüyü müşahidə olunur. Bu prinsiplərin həyata keçməsi üçün siyasi müstəvidəki liderliklə yanaşı, dövlət idarəetmə mexanizmində bir sıra norma, standart və qaydalarla davamlı inkişafın dəstəklənməsinə ehtiyac vardır.

2030-cu ilə qədər hədəf olaraq müəyyənləşdirilən qlobal inkişaf gündəliyini təşkil edən davamlı inkişaf məqsədləri arasında dövlət idarəçiliyi, miniliyin inkişaf məqsədləri ilə müqayisədə daha qabarıq şəkildə önə çıxır. Birincisi, uyğun dövlət idarəçilik sisteminə malik olmaq artıq müstəqil inkişaf məqsədidir. İkincisi, dövlət idarəetmə sistemi siyasət vasitələri ilə davamlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasına töhfə verməsi baxımından mühüm bir vasitə kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, bir çox davamlı inkişaf məqsədinə çatmaqda dövlət idarəçiliyi ayrılmaz və əvəzolunmaz bir amildir. [3, s.17-18] Beləliklə, həmin məqsədlərin reallaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə dövlət idarəçiliyi sahəsində atılacaq addımlara bağlıdır.

Ümumiyyətlə, dövlət qurumları inkişaf gündəliklərini tətbiq etmə baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir və davamlı inkişaf məqsədlərinin müvəffəqiyyət qazanmasının da mərkəzi olacaqdır. 2030-cu il gündəliyində 169 hədəfin bir çoxunda qapalı və bəzi hallarda açıq institusional qabiliyyət ehtiyacı məsələsi qeyd olunur.

XXI-ci əsrdə güclü dövlət xidməti, iştirakçı, açıq və iştirakçı qarşılıqlı təsirə və etik standartlara cavab verən, cəmiyyətlə daha dinamik qarşılıqlı təsir mədəniyyətinə ehtiyac duyur. Bu hal davamlı inkişaf siyasətlərinin tərtibatı zamanı, həmin siyasətlərin həyata keçirilməsi və dövlət xidmətlərinin təqdimatında və bunların izlənməsi və qiymətləndirilməsində qlobal müstəvidə bütün vətəndaşların maraqları ilə yaxından əlaqəlidir.

Sülh və Ədalət şəklində ifadə edilən qısa adı ilə 16 nömrəli davamlı inkişafın məqsədi, cəmiyyətlərin effektiv işləyən dövlət idarəçilik sisteminə malik olmasını müstəqil olaraq bir inkişaf məqsədi kimi qeyd edilmişdir. İnkişaf anlayışının geniş tərkibinə uyğun olaraq, insanların təhlükəsizlik, vətəndaşlıq və əsas hüquqlara olan ehtiyacları bu başlıq altında verilir. Həmin məqsəd və məqsədlərə müvafiq alt hədəflər aşağıda verilmişdir:

Məqsəd 16. Davamlı inkişaf üçün sülh və əhatəli cəmiyyətlərin dəstəklənməsi, hamı üçün

ədalətin təmin edilməsi və hər səviyyədə təsirli, hesab verən və əhatəli müəssisələrin inşası
16.1. Zorakılığın bütün formalarının və şiddətə bağlı ölüm hallarının hər yerdə böyük ölçüdə azaldılması;

16.2. Uşaq istismarının, hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının, uşaq ticarətinin və uşaqlara qarşı zorakılıq və işgəncənin hər növünə son verilməsi;

16.3. Qanunun aliliyinin milli və beynəlxalq səviyyələrdə inkişaf etdirilməsi və hər kəsə ədalətə bərabər şəkildə davranılmasının təmin edilməsi;

16.4. 2030-cu ilə qədər qeyri-qanuni pul və silah axınının böyük ölçüdə azaldılması və mütəşəkkil cinayətkarlığın hər növü ilə mübarizə aparılması;

16.5. Korrupsiya və rüşvətin bütün formalarının böyük ölçüdə azaldılması;

16.6. Hər səviyyədə təsirli, hesab verə bilən və şəffaf qurumların yaradılması;

- 16.7. Hər səviyyədə həssas, əhatəli, iştirakçı və təmsil edici qərar vermə mexanizmlərinin yaradılması;
- 16.8. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal idarəetmə qurumlarında iştiraklarının təmin olunması və gücləndirilməsi;
- 16.9. 2030-cu ilə qədər hər kəsə doğum qeydiyyatı, o cümlədən hüquqi kimliyin qazandırılması;
- 16.10. Milli qanunvericiliyə və beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq informasiyadan ictimaiyyətin istifadəsinin təmin edilməsi və əsas azadlıqların qorunması;
- 16.a. **Xüsusiyyətlər.** İnkişaf etməkdə olan ölkələrin şiddətin qarşısını almaq və terror və cinayətlə mübarizə aparmaq üçün hər səviyyədə əhatəli inkişaf üçün aidiyyəti milli qurumların beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə müvafiq milli təsisatların gücləndirilməsi. [8]

Bu çərçivədə, yuxarıdakı məqsəd və hədəflərdən də göründüyü kimi, qanuni kimliyə sahib olmaq (16.9), qərar almada vətəndaşların iştirakının artırılması (16.7), ədalətin təmin olunması (16.3) kimi vətəndaşların əsas hüquqları ortaya qoyulmuşdur. O cümlədən qanunun aliliyinin təşviq edilməsi, (16.3), korrupsiya ilə mübarizə (16.5), ayrı-seçkiliyin olmaması (16.b), informasiyadan istifadə (16.10) və dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq, hesabatlılıq və iştirakçılığın təmin olunması (16.6) kimi yaxşı idarəetmənin (Good Governance) bəzi prinsipləri qeyd edilir.

Nəticə. Son olaraq, yuxarıda toxunulan məsələlər çərçivəsində davamlı inkişaf məqsədləri sahəsindəki proseslərin izlənməsi və buna dair məhsuldarlığın monitorinqi sisteminin qurulması nöqtəsində dövlət idarəçiliyinin də bir sıra məsuliyyətləri öhdəsinə götürməsi lazımdır. Yenə bu çərçivədə, davamlı inkişaf üçün lazım olanda müvafiq hədəfləri dövlət idarəçiliyinin reallaşdırılması və ya lazımi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində aktiv rol oynaması lazımdır. Bundan başqa, yerli, milli, regional və qlobal miqyasda özəl sektor və qeyri-hökumət təşkilatları arasında qarşılıqlı təsirin idarə olunması, qəraralma proseslərinə inteqrasiya edilməsi, fəaliyyətlərin koordinasiya olunması, beynəlxalq gündəmin milli siyasətlərə inteqrasiya edilməsi və ya milli tələblərin beynəlxalq gündəmə daşınması kimi bir çox məsuliyyətin yerinə yetirilməsi dövlət idarəçiliyinin vəzifələri arasında yer alır.

Bu vəziyyətdə, davamlı inkişafa dair siyasətlərin formallaşdırılması, idarə olunması və tətbiqinə dair bütün mərhələlərdə dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyanı icra etməsi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bartle J.R., & Leuenberger, D. (2006). The Idea of Sustainable Development in Public Administration. *Public Works Management & Policy*, 10(3), pp.191-194. <https://doi.org/10.1177/1087724X06287507>.
2. Bernstein, S. (2013). The Role and Place of the High-Level Political Forum in Strengthening the Global Institutional Framework for Sustainable Development. DESA. United Nations Department of Economic and Social Affairs. Retrieved from http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2331Bernstein_study_on_HLPF.pdf, p.7
3. Bouckaert, G., Loretan, R., & Troupin, S. (2016). Public Administration and the Sustainable Development Goals. *International Institute of Administrative Sciences*. pp.17-18
4. Fiorino, D. J. (2010). Sustainability as a Conceptual Focus for Public Administration. *Public Administration Review*, 70 (December), pp.578-588. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2010.02249.x>
5. Rao, P. K. (2000). *Sustainable development: Economics and policy*. Oxford: Blackwell Publishers. pp. 69-83
6. Stillman II, R. (2000). *Public administration: Concepts and cases (7th Editio)*. Boston: Houghton Mifflin Company. pp. 80
7. The Leadership Council of the SDSN. (2013). *An Action Agenda for Sustainable Development : Report for the UN Secretary General*. Sustainable Development Solutions Network. Sustainable

Development Solutions Network. Retrieved from

<https://unstats.un.org/unsd/broaderprogress/pdf/130613-SDSN-An-Action-Agenda-for-Sustainable-Development-FINAL.pdf>

8. UN General Assembly. Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 16301 United Nations § (2015). New York N.Y.: United Nations General Assembly. <https://doi.org/10.1007/s13398-014-0173-7.2>

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НА ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ НА КОНЦЕПТУАЛЬНОМ УРОВНЕ

Алиев Э.С.

Ключевые слова: устойчивое развитие, цели устойчивого развития, государственное управление.

В статье обсуждаются влияние процессов, связанных с устойчивым развитием на государственное управление на концептуальном уровне, проявление фактора ЦУР (цели устойчивого развития) в сфере государственного управления, влияние развития в направлении целей и задач устойчивого развития на государственное управление. Способность управлять целями устойчивого развития в целом требует интеграции этих политик в национальную политику и соответствия между ними. В этот момент, прежде всего, необходимо концептуализировать тему, а затем обсудить ее реализацию. Взаимодействие между основными компонентами системы, созданной в рамках концепции устойчивого развития, и ее факторами и основными принципами государственного управления внесет вклад в понимание влияния устойчивого развития на государственное управление в концептуальной плоскости. Вместе с тем, оценка результатов управленческих усилий в области достижения ЦУР и обсуждение необходимости управления политикой устойчивого развития, будет способствовать пониманию взаимодействия между сферами устойчивого развития и государственного управления.

ABSTRACT

IMPACTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT ON PUBLIC ADMINISTRATION AT THE CONCEPTUAL LEVEL

Aliyev E.S.

Key words: sustainable development, sustainable development goals, public administration

The article focuses on the conceptual impacts of sustainable development processes on public administration, the impacts of the DIM (sustainable development) factor on public administration, the impacts of sustainable development on the public administration. The ability to fully manage sustainable development goals requires integration of these policies into national policies and coherence among these policies. At this point, first of all, it is necessary to concentrate on the topic and then discuss how it can turn into action. The key components of the system created under the framework of the Sustainable Development Concept and the factors that influence it and the basic principles of public administration will contribute to the understanding of sustainable development in the conceptual aspect of the state administration. In addition, it is estimated that the achievement of SDG will contribute to the understanding of the mutual impact between the sustainable development area and the public administration area that is required for governance efforts and sustainable development policies management.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.06.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 316.3

DÖVLƏT QULLUĞU SOSIAL-HÜQUQİ İNSTİTUT KİMİ**MURADOV İSMAYIL ƏFRAYIL oğlu***Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant*ismayil.muradov.1993@mail.ru*Açar sözlər: idarəetmə, dövlət qulluğu, sosial-hüquqi institut, demokratiya*

Qulluq (служба) sözü Vladimir Dalın “İzahlı lüğət”ində istifadə etmə, xeyir, fəaliyyət, başqaları üçün həyat, xidmət, faydalı iş, qulluq etmək, qulluğa yaramaq, yararlı, faydalı olmaq məqsəd üçün alət, vasitə olmaq, işin içində və ya üstünə getmək, gərəkli, lazımlı olmaq kimi göstərilir. Uzun müddət “qulluq” termininə münasibət, əlaqə, vəzifə borcu, sədaqət, sadıqlıq, işgörməyə hazır olmaq, maraqları müdafiə etmək kimi baxılmışdır. Beləliklə, “qulluq” anlayışı çoxmənalı olub, əsasən insanların fəaliyyət növüdür. Qulluq sözünün qarşısına qoyulan hər bir söz onun mahiyyətini müəyyən edir və bu söz birləşməsində birincinin xüsusiyyətləri prioritet xarakter daşıyır. Qulluq sözündən “dövlət qulluğu”, “kütləvi qulluq”, “mülki qulluq”, “bürokratik qulluq”, “dövlət qulluqçusu” və s. terminləri yaranmışdır. [5, s.166]

Azərbaycanca qulluq sözü rusca slujbadan tərcümədir. Müasir rus ədəbi dil lüğətində slujba sözünün kökü olan sluqa aşağıdakı kimi tərcümə olunur: 1) inqilaba qədər Rusiyada məişətdə xidmət edən şəxs; 2) kiməsə, nəyəsə qulluq (xidmət edən, kiminsə maraqlarını qoruyan şəxs); 3) nəyinsə xatirinə işləyən insan; 4) köhnə söz – qul. Azərbaycanca – rusca lüğətdə qulluq birinci halda slujba, ikinci halda rabstro (köhnəlik, qulluq). “Rusca-azərbaycanca lüğət”ində slujba, sluqa, xidmət, qulluq, nökr kimi tərcümə olunur. [10, s.53]

Azərbaycan müəyyən müddətdə ərəb xilafətinin təsiri altında olmuş və minlərlə ərəb sözü əvvəlcə türk, sonra Azərbaycan dilinə sintez olunmuşdur. Onlardan məmur, xidmət, vəzifə, dövlət və b. istifadə olunur. Məmur ərəb sözü olub, əmr alan, bir işə təyin olunan, dövlət xidmətində olanları ifadə edir. Türkiyədə qulluq sözü yerinə xidmət və məmurluq sözləri istifadə olunur. [12, s.696]

Dövlət qulluğunun sosial institut qismində tədqiqi ilə son illərdə sosioloqlar: V.Qrajdan, B.Litov və b. məşğul olmuşlar. V.Qrajdan sosial instituta “həyat fəaliyyətinin müəyyən sahəsində insanların qarşılıqlı təsirini tənzimləyən hüquqi, mənəvi, təşkilati və b. qayda və normalar sistemi kimi baxır”. Dövlət qulluğu sosial institutlardan biri olub, tarixən yaranmış dövlət qulluğunda olan insanların birgə fəaliyyətinin davamlı təşkilat formasıdır. Dövlət qulluğu hüquqi institut kimi dövlət qulluğunun yaranması, təşkili və fəaliyyəti göstərməsi, dövlət qulluqçularının davranışı, konstitusiyaya və öz hüquq statusunun realizəsində yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusudur. [6, s.240]

İnsanın həyat fəaliyyəti insan – cəmiyyət – dövlət – hakimiyyət – dövlət aparatı – dövlət idarəetməsi – dövlət qulluğu – insan sxemi üzrə həyata keçirilir. Bu sxemin əsas mahiyyəti bütün təzahürlərin insanla yaradılıb insanın rifah, tələb və maraqlarına xidmət etməsidir. Bu sxemin qısaca mahiyyəti aşağıdakı kimidir.

1. Cəmiyyət tələbat, təbii zərurət və s. üzündən insanların tarixən təşəkkül tapdığı birgə fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir;

2. Cəmiyyət özünü xarici və daxili təhlükədən qorumaq üçün cəmiyyətin bütün üzvlərinin birgə maraqlarını ifadə edən dövlət yaradır. Odur ki, dövlət cəmiyyətdən “gəlir” və onun tələblərinə, maraqlarına, məqsəd və iradəsinə xidmət edir. Başqa sözlə, dövlət cəmiyyətin kütləvi və legitim hakimiyyət gücüdür. K.Marks göstərirdi ki, dövlət cəmiyyətin bir hissəsi, lakin nisbətən müstəqil hissəsidir, çünki ictimai münasibətlərin nizamlanmasında və hər bir cəmiyyətin təbiətində

irəli gələn ümumi işlərin həllində onun rolu var. Dövlətin yaranması ilə insanlar təbii hüququndan vətəndaş hüququna keçir, xalq yaranır.

3. Cəmiyyət onu idarə etmək üçün dövlətə hakimiyyət verir. Hakimiyyət insanlar tərəfindən və insanlar üçün yaradılan mürəkkəb ictimai münasibətdir. Cəmiyyətdə hakimiyyət adətlərə, dinə, ənənələrə, hüquqa, demokratik institutlara əsaslanır, dövlət hakimiyyəti isə iqtisadi, ideoloji, təşkilati-hüquqi mexanizmlər vasitəilə insanların, sosial qrupların, siniflərin fəaliyyətinə, davranışının xarakterinə və istiqamətinə təsir imkanları ilə xarakterizə olunan sosial münasibətlər formalaşdırır. Hakimiyyət iradi münasibət olub, bir istiqamətdə göstəriş, əmr, tələb, qanun, normalar və qaydalara təsir edir, digər tərəfdən tabeçilik, riayət etmək, öz davranışının tənzimləmək, icra etmək durur.

Ümümhüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki hüquq elmində eynicinsli ictimai münasibətlərin bu və digər sahəsini nizamlayan hüquq normalarının məcmusu hüquq institutu adlanır. Deməli, dövlət qulluğunu hüquq institutu kimi də xarakterizə etmək olar. Belə ki, dövlət qulluqçuları ilə dövlət, o cümlədən onlarla vətəndaşlar arasında meydana çıxan münasibətlər də eynicinsli olduğundan onlar da dövlət qulluğu institutu çərçivəsində qruplaşdırıla bilərlər. Lakin dövlət qulluğu institutu xarakterli hüquq institutlarından olub inzibati hüquqla yanaşı, hüququn müxtəlif sahələrinə aid olan normaları da özündə birləşdirir. Hüquq ədəbiyyatında dövlət qulluğu institutu barəsində vahid fikir formalaşmayıb. [2, s.311]

V.M.Manoxin göstərir ki dövlət qulluğu hüquq institutu kimi, dövlət qulluğunun təşkili və dövlət qulluqçılarının öz vəzifəsini yerinə yetirməsi prosesində meydana çıxan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir. Q.V.Atamançukun fikrincə dövlət qulluğu ümumi sosial-hüquq institutu kimi iki qrup elementlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Birinci qrupda dövlətin məqsəd və funksiyalarının formalaşdırılması və realizəsi dövlət hakimiyyətinin tətbiqi qaydalarını müəyyənləşdirən hüquqi, təşkilati və prosesual institutların (forma, metod, prinsiplər və s.) sistemi (hüquqi tərkib), ikinci qrupa isə dövlət aparatında xüsusi hazırlıqlı və peşəkar fəaliyyətlə məşğul olan insanların məcmusu (sosial tərkib) daxildir. [3, s.115] Birinci qrupa daxil olan elementlər dövlət orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün nəyi necə etmək lazım olduğunu aydınlaşdırır, ikinci qrupun elementləri isə bunları kimin etməli olduğunu müəyyənləşdirir. V.A.Vorobyov da qulluğunu kompleks xarakterli sosial hüquq institutu kimi qiymətləndirir. [7, s.19]

Ümumiyyətlə, dövlət qulluğu institutu öz xarakteri və əhəmiyyəti etibarilə müxtəlif çoxsaylı dövlət-qulluq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir. Dövlət qulluğu institutu özündə bu sahədə müvafiq hüquq münasibətlərinin formalaşdırılması qaydasını, dövlət qulluqçılarının funksiya və vəzifələrini, dövlət qulluğunun prinsiplərini, dövlət qulluqçusunun hüquqi statusunu, dövlət qulluğu keçmə qaydalarını və dövlət qulluğu münasibətlərini müəyyənləşdirən hüquq normalarını əhatə edir. Dövlət qulluğu sosial sabitliyi, daxili və xarici təhlükəsizliyi, iqtisadiyyatın və bütövlüklə ictimai həyatının inkişafı üçün zəruri olan bütün infrastrukturun səmərəli fəaliyyətini təmin etməli, dövlətin konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş vəzifələrinin və məqsədlərinin həyata keçirilməsində başlıca rol oynamalıdır. [9, s.342]

Dövlət qulluğu inzibati hüquq elminin səciyyəvi cəhətlərini əks etdirən mühüm inzibati-hüquqi kateqoriyalardan biri olub, qloballığı, tarxi, habelə inzibati hüquq sistemində tutduğu yeri ilə fərqlənir. Keçmiş sovet dövründə Azərbaycanda hər bir elm vahid sovet elminin bir hissəsi kimi inkişaf etdiyindən dövlət qulluğu da sovet inzibati hüququn tərkibində tətqiq olunurdu. Bu institut XX əsrin 40-cı illərindən etibarən tədqiq olunmağa başlasa da alimlər onun anlayışı, məzmunu və strukturu barəsində vahid fikrə gələ bilməmişdirlər. Dövlət qulluğunun hüquqi tənzimlənməsindəki xüsusiyyətlər onun qarşısında duran vəzifələrə, rəhbər tutduğu prinsiplərlə və dövlət qulluğunu yerinə yetirən şəxslərin peşə fəaliyyətinin spesifik xarakteri ilə şərtlənir. Bu xüsusiyyətlər dövlət qulluğunun demək olar ki, bütün məsələlərinə aiddir. Dövlət qulluğunun prinsipləri onun mahiyyətini və mühüm cəhətlərini, bu sahədə yaranan münasibətlər sistemindəki obyektiv əlaqələri

özündə əks etdirir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, prinsiplər cəmiyyətin və dövlətin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən əsas nəzəri ideyalardır. Bunlar ölkədə mövcud olan hüquqi təcrübə və hüquq mədəniyyəti əsasında formalaşdırılır və fəaliyyət göstərən dövlət qulluğu modelindən asılı olur. Prinsiplərin mahiyyəti onların dövlət qulluğunun hüquqi taleyini, həyat qabiliyyətini, praktiki təşkilini və real fəaliyyətini müəyyələndirməsində ifadə olunur. Bu prinsiplər idarəetmə təcrübəsi vasitəsilə həyata keçirilir və idarəetmə fəaliyyətinin düzgün istiqamətlərini müəyyənləşdirir. [11, s.556] V.M.Manoxin yazırdı ki, dövlət qulluğunun prinsiplərində yalnız dövlət qulluğu institutuna xas olan xüsusi prinsiplərlə bərabər, dövlətin əsas təşkilatı və fəaliyyət prinsipləri də əks olunmalıdır. Onun fikrincə, dövlət qulluğu ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqədar olan bütün şəxslər və təşkilatlar üçün məcburi olan, dövlət qulluğunun bütün növlərinə şamil olunan, həmçinin dövlət qulluğunun məzmununu formalaşdıran bütün təşkilatı, hüquqi və s. tərəfləri əhatə edən tələblər dövlət qulluğunun prinsipləri hesab olunur.

V.A.Vorobyov isə V.M.Manoxinin bu fikri ilə razılaşmayaraq dövlət qulluğunun prinsiplərinə aid etməyi qeyri-mümkün hesab edirdi. Onun fikrincə, dövlət qulluğunun yalnız idarəetmənin deyil, həm də cəmiyyətin sosial inkişafının tələbatına cavab verən spesifik prinsiplərə malik olduğunu nəzərdə tutan mühüm müddəə öz əhəmiyyətini itirir. Müəllif dövlət qulluğunun prinsiplərini onun mahiyyətini yalnız sosial təyinat deyil, həm də idarəetmə mexanizminin praktiki təşkili baxımından müəyyənləşdirən siyasi-hüquqi başlanğıclar kimi qiymətləndirirdi. [7, s.14]

Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun hazırda rəhbər tutduğu əsas prinsiplər “Dövlət qulluğu haqqında” qanunun 4-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Qeyd edək ki, dövlət qulluğu prinsiplərinin normativ qaydada təsbit olunması dövlət orqanlarının və dövlət qulluqçularının fəaliyyətini, dövlətlə dövlət qulluqçusu arasındakı dövlət qulluğu münasibətlərinin tənzimlənməsində sabitliyi təmin etməklə bu sahəyə dair respublika qanunvericiliyinin inkişaf istiqamətlərini də müəyyənləşdirmişdir. Qanuna əsasən respublikada dövlət qulluğu qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət həddlərinin müəyyən edilməsi, dövlət orqanlarına və dövlət qulluqçularına nəzarət və onların hesabat verməsi, yuxarı dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin öz səlahiyyətləri həddlərində qəbul etdikləri qərarların aşağı dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən yerinə yetirilməsi, bütün vətəndaşların və vəzifəli şəxslərin dövlət qulluqçularının qanuni tələblərini icra etməyə və qanuni hərəkətlərini müdafiə etməyə borclu olması, dövlət qulluğuna qəbulun şəffaflığı, vətəndaşların dövlət qulluğuna müsabiqə əsasında girməsi, vətəndaşların öz qabiliyyətlərinə, xidməti nailiyyətlərinə və peşə hazırlığına uyğun olaraq dövlət qulluğunun hər hansı vəzifəsini tutmaqda hüquq bərabərliyi, irqindən, milliyyətindən, dilindən, cinsindən, sosial mənşəyindən, ailə, əmlak və qulluq vəziyyətindən, yaşayış yerindən, dinə münasibətindən, əqidəsindən ictimai biliklərə mənsubiyyətindən, habelə qulluqçuların işgüzarlıq keyfiyyətlərinə daxil olmayan başqa səbəblərdən asılı olmayaraq, dövlət qulluqçularının hüquq bərabərliyi, dövlət qulluqçularının sosial və hüquq müdafiəsi, onların özləri və ailələri üçün ləyaqətli yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi, qulluq borcunun yerinə yetirilməsi üçün dövlət qulluqçusunun cavabdehlik daşması, eləcə də dövlət qulluqçusunun hərəkətlərinə görə dövlət orqanının cavabdehlik daşması kimi prinsiplərə əsaslanır. Dövlət qulluğunun bu prinsiplərinin hər biri qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Respublikada dövlət qulluğunun səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyətinin təşkilinə yönəlmiş bu prinsiplərdən birinin pozulması digərlərinin də əhəmiyyətinin aşağı düşməsinə və nəticədə ümumilikdə dövlət qulluğunun keyfiyyətinin azalmasına səbəb ola bilər. Dövlət qulluğunun prinsiplərinin mahiyyəti onların bu təsisatın hüquqi taleyini, mövcudluq qabiliyyətini və əməli təşkilini müəyyənləşdirməsində təzahür edir. Qeyd edək ki, alimlər dövlət qulluğuna dair prinsiplərin sistemə dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər.

Belə ki, D.N.Baxrax bu sistemə demokratiya, peşəkarlıq və dövlət qulluqçularının sosial-hüquqi müdafiəsi kimi əsas prinsipləri aid edir, V.M.Manoxin isə bu sistemdə həm dövlətin təşkilinə və fəaliyyətinə xas olan ümumi prinsipləri, həm də yalnız dövlət qulluğuna aid olan xüsusi

prinsipləri (məsələn, qanunçuluq, intizam və s.) fərqləndirir. [1, s.102]. V.M.Manoxin dövlət qulluğunun prinsiplərini tədqiq edərkən onların dövlət qulluğu ilə əlaqədar olan bütün şəxslər və təşkilatlar üçün məcburi əhəmiyyət daşıyan, dövlət qulluğunun bütün növlərinə aid olan, həmçinin dövlət qulluğunun məzmununu formalaşdıran bütün təşkilati, hüquqi və s. cəhətləri əhatə edən tələblərə cavab verməli olduğunu qeyd edirdi.

Dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi prosesində demokratiya prinsipinin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu prinsipə əsasən dövlət qulluqçularının fəaliyyəti bütövlükdə vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğun gəlməli, onlar öz şəxsi maraqlarından kütlənin maraqlarını üstün tutmalıdırlar. Demokratiya prinsipi vətəndaşların dövlət orqanlarına iş girməkdə bərabər imkana malik olmasını tələb edir ki, bu da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsində müəyyənləşdirilmiş imkanla öz təsbitini tapmışdır. Demokratiya prinsipinə müvafiq olaraq yalnız müəyyən ümumi və xüsusi məhdudiyyətlərlə əlaqədar olaraq, şəxs dövlət qulluğuna daxil ola bilməz. Qanunvericilik ümumi məhdudiyyətlərə şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmasını və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmasını, məhkəmənin onu müəyyən müddətə dövlət vəzifəsi tutmaq hüququndan məhrum etməsini, bilavasitə tabeliyində və ya nəzarəti altında işləyəcəyi vəzifəli şəxslə yaxın qohumluq və ya qudalıq əlaqəsində olmasını və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər halları aid edir. Xüsusi məhdudiyyətlərə isə ayrı-ayrı vəzifələrin və dövlət qulluğu növlərinin spesifik xüsusiyyəti ilə əlaqədar cəhətlər aiddir. Belə məhdudiyyətlər sırasına müvafiq vəzifəni tutmaq üçün lazım olan ixtisas dərəcəsinə, müvafiq ali təhsilə və s. malik olmağı nəzərdə tutan tələbləri aid etmək olar. Məlumdur ki, demokratiya prinsipinin mühüm tələblərindən biri də dövlət qulluğunun həyata keçirilməsində aşkarlığın təmin olunmasından ibarətdir. Bu tələb birbaşa Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hər kəsin istənilən qanuni yolla informasiya axtarmaq və əldə etmək hüququnu, kütləvi informasiya azadlığını, hər bir vətəndaşın ətraf mühitin vəziyyəti barədə mötəbər informasiya almaq hüququnu nəzərdə tutan müddələrinin realizəsi ilə əlaqədardır. Respublika qanunvericiliyində dövlət qulluqçularının öz qulluq fəaliyyətləri üçün zəruri olan informasiyanı əldə etmək, şəxsi işin materialları ilə tanış olmaq və s. kimi hüquqlarının təsbit edilməsi dövlət qulluğunda aşkarlığın təmin olmasına xidmət edən müddələlardandır.

Bildiyimiz kimi, demokratiya prinsipinin mühüm tələblərindən biri də dövlət hakimiyyətinin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsinin təmin olunmasından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7.3-cü maddəsində (hakimiyyətin bölgüsü) bütövlükdə dövlət mexanizminin demokratikliyi sübut edən bu mühüm meyarın da öz təsbitini tapması dövlət qulluqçularının işində səmərəliliyin artması, onların hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün lazımı şərait yaradır. Fikrimizcə, demokratiya prinsipi respublikada həyata keçirilən dövlət qulluğunun məzmununda (vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına qayğı, ümumi mənafə), onun milli ruhunda və həyata keçirilməsi formalarında (aşkarlıq, hamı üçün müəssərlik) təzahür edir. Dövlət qulluqçularının sosial-hüquqi müdafiəsi prinsipi dövlət qulluqçularının əməyinin nüfuzunun qaldırılmasını, məbləği onların ixtisas dərəcəsi, staj müddətindən asılı olan, iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar artırılan, kifayət qədər yüksək, vaxtında ödənilən əmək haqqı ilə təmin olunmasını, qulluq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün normal əmək şəraitinə malik olmasını, dövlət sığortasını, yüksək pensiya təminatını və qulluqda perspektivlərinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Professor D.N.Baxrax haqlı olaraq bu prinsipi dövlət qulluğunun əsas prinsiplərindən biri hesab edir. [8, s.212]

Dövlət qulluğunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən peşəkarlıq prinsipi qulluqçunu özünün qulluq təcrübəsini artırmağa, yeni biliklər əldə etməyə stimullaşdırır. Bu prinsip qulluqçunun səriştəliliyini, yəni öz işini bilməsini, lazımı təhsilə, staja, vərdişə malik olmasını, üzərinə düşən funksiyaları, müvafiq əməliyyatları mütəmadi surətdə yerinə yetirməsini, loyallığını, siyasi neytrallığını, qulluq vəzifələrinin icra olunmamasına və ya lazımı qaydada icra olunmamasına görə məsuliyyət daşımasını nəzərdə tutur. Göstərmək lazımdır ki, peşəkarlıq prinsipinin həyata keçirilməsində qulluq münasibətlərinin sabilliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət qulluqçusunun peşəkarlığı ilə

onun dövlət qulluğunda irəli çəkilməsi arasında obyektiv əlaqə mövcuddur. Buna görə də qulluqçunun qabiliyyəti və peşə yararlılığı kimi anlayışların nəzərdən keçirilməsi daha məqsədmüvafiq olardı. Dövlət qulluqçusunun peşə karyerası onun rəqabət qabiliyyətinə qarşı müəyən tələb irəli sürür. Rəqabət qabiliyyəti qulluqçunun öz peşəsində uğur qazanmaq üçün hazırlıq səviyyəsini və karyerasını planlaşdırmaq imkanını, yəni, onun peşə yararlılığını inteqral formada xarakteriz edir. Peşə yararlılığı isə bu və ya digər sahədə səmərəyə nail olmaq üçün zəruri psixi və psixi-fizioloji xüsusiyyətlərin məcmusunu nəzərdə tutur. [4, s.54]

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası dövlət qulluğunun bu prinsipinə əməl olunması zərurətini təmin etmək məqsədilə vəzifəli şəxslərə və dövlət orqanlarına vətəndaşların şəxsi həyatına müdaxilə etməyi qadağan edir (32-ci maddə) və insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradan faktların və halların vəzifəli şəxslər tərəfindən gizlədilməsinin respublika qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyətə səbəb olduğunu müəyyən edir (41-ci maddə).

Dövlət qulluğu reallaşdırılarkən respublikada qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin bölüşdürülməsi prinsipinə əməl olunmalı, hakimiyyətin hər hansı bir qoluna aid olan dövlət orqanları digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməlidirlər. Respublika qanunvericiliyi ölkədə dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi prosesinə vətəndaşların öz qabiliyyətlərinə və peşə-ixtisas hazırlıqlarına uyğun olaraq bərabər imkanla cəlb edilməsinin təmin olunmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsinə əsaslanan bu prinsip respublika vətəndaşlarının öz qabiliyyətlərinə və peşə-ixtisas hazırlığına uyğun olaraq heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən istənilən dövlət qulluğu vəzifəsini tutmaqda bərabər imkana malik olmasını nəzərdə tutur. Bu isə hər bir insanın öz yaşadığı ölkədə ümumi bərabərlik əsasında dövlət qulluğuna buraxılmaq imkanına malik olmalı olduğunu nəzərdə tutan Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Sazişin 25-ci maddəsinə tam uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. On beşinci kitab. 1998. Bakı: Azərənşr, 2005, 528 s.
2. Yerli icra hakimiyyəti haqqında Əsasnamə. İcra hakimiyyəti orqanlarında xidmət haqında. Sənədlər toplusu. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2001.
3. Dövlət qulluqçuların vəzifə və maaşlarına yerli əmsalların müəyyən edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Dövlət qulluğu haqqında sənədlər toplusu. Bakı: Qanun, 2008.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərənşr, 1969.
5. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğu anlayışı, mahiyyəti və prinsipləri //AMEA, Fəlsəfə, Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, Elmi əsərlər. № (4). Bakı, 2007.
6. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğu institutu: mahiyyəti, strukturu və yaranması // AMEA, Fəlsəfə, Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, Elmi əsərlər. Bakı, 2007.
7. İsmayılov S.A. Azərbaycanda dövlət qulluğu ənənələri və onun müasir durumu. Dirçəliş. XXI əsr, №82-83. Bakı, 2005.
8. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi islahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005.
9. Göyzel A. Siyasət düşüncələr və idarəetmə. İstanbul: Vedat kitabçılık, 2009.

İstifadə edilmiş lüğətlər:

10. Azərbaycanca-rusca lüğət: 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1986.
11. Rusca –Azərbaycanca lüğət: 3 cildə. III c., Bakı: Elm, 1978, 322 s.
12. Ərəb və Fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1037 s.

РЕЗЮМЕ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА КАК СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ
Мурадов И.А.

Ключевые слова: *управление, государственная служба, социально-правовой институт, демократия*

Институт государственной службы является основным правовым инструментом в системе государственного строительства. Это положение государственного аппарата и обеспечивает его функции. Конституция независимой Азербайджанской Республики предусматривает, что права и свободы человека и гражданина являются обязанностью законодательной, исполнительной и судебной власти. Соответственно, государственные служащие должны придерживаться принципа верховенства прав и свобод человека и гражданина, одного из конституционных принципов государственной службы в республике, и направлять свою деятельность на их защиту и реализацию. При осуществлении государственной службы должны быть защищены права и свободы человека и гражданина, должно быть гарантировано их осуществление, не должно быть ущемлено достоинство человека, а права и свободы человека не должны ограничиваться социальными, расовыми, национальными, религиозными или языковыми идентичностями.

Эффективная государственная служба является ключевым критерием честности, высокой динамики государственной власти и установления демократии в стране. По этой причине государственная служба всегда была одной из актуальных вопросов, интересующих ученых.

SUMMARY
CIVIL SERVICE AS A SOCIAL AND LEGAL INSTITUTION
Muradov I.A.

Key words: *management, civil service, social-legal institute, democracy*

The Civil Service Institution is the primary legal instrument in the state-building system. It is the all-powerful force of the state apparatus and ensures its functions. The Constitution of the independent Republic of Azerbaijan stipulates that the rights and freedoms of a human being and a citizen are the responsibility of the legislative, executive and judicial authorities. Accordingly, civil servants must adhere to the principle of supremacy of human and civil rights and freedoms, one of the constitutional principles of civil service in the republic, and direct their activities to their protection and implementation. When exercising civil service, the rights and freedoms of a person and citizen must be protected, their implementation should be guaranteed, no one's dignity should be diminished, nor should anyone's rights and freedoms be restricted to social, racial, national, religious or linguistic identities.

Effective public service is a key criterion for the honesty, high dynamism of state power and the establishment of democracy in the country. For this reason, civil service has always been one of the topical issues of interest to scholars.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.05.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 339.

QƏRBİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN REGIONAL İQTİSADI TƏŞKİLATLARI VƏ QURUMLARI

PƏNAHƏLİYEVƏ MƏLAHƏT ÖMƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

Marketing17@mail.ru

Açar sözlər: regional iqtisadi təşkilatlar, qurumlar, Avropa İttifaqı, Avropa İnvestisiya Bankı, Avropa Mülki Aviasiya konfransı

BİM-in hərtərəfli inkişafında beynəlxalq ticarətin və Transmilli kompaniyaların (TMK-lar) rolunun artması ilə yanaşı, integrasiya birliklərinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Integrasiya əlaqələrinin inkişafı özlüyündə BİM-in inkişafı deməkdir. Integrasiya proseslərinin aparılması üçün yaradılan qurumlar və institutlar tənzimləmə sistemini təşkil edirlər.

Məlumdur ki, 1951-ci ildə Paris müqaviləsinə əsasən Avropa Kömür və Polad Birliyi yaradılmışdır. Müqavilə Almaniya ilə Fransa arasında bağlansa da, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburq da müqaviləyə qoşulmuşdur. Bu müqavilə 1952-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Sonra bu 6 ölkə təkcə kömür və polad üzrə birlik yaradılması ilə kifayətlənməyərək Atom enerjisi üzrə də birləşmək barədə 1957-ci ildə mart ayının 25-də Romada (İtaliya) müqavilə bağlamışlar. Həmin müqaviləyə əsasən Avropa İttifaqı Birliyi yaradılmışdır. Bu müqavilə 1958-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bir müddət bu birlik qeyri-rəsmi olsa da, “Ümumi bazar” adlanırdı. 1968-ci ildən isə Avropa Birliyi adlanmışdır. Beləliklə, həmin vaxtdan hazırkı dövrədək Avropa dövlətləri arasında integrasiya prosesləri genişlənmiş, İqtisadi və Valyuta İttifaqı formalaşmışdır. 1979-cu ildə hesablama vahidi olan – EKYU (Avropa valyuta sistemi) yaranmışdır. 1987-ci ildə Vahid Avropa aktı qərarlaşmışdı. Nəhayət, 1991-ci ilin dekabr ayında Hollandiyanı Maastrixt şəhərində Avropa Şurasının sessiyası olmuşdur. Sessiyada Avropa İqtisadi Birliyinin Avropa İttifaqı barəsindəki müqavilənin mətni bəyanılmış və 1992-ci il fevral ayının 7-də üzv olan ölkələrin nümayəndələri tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu müqavilə 1993-cü il noyabr ayının 1-dən qüvvəyə minmişdir. Deməli, şərti olaraq 2 ay nəzərə alınmasa, AİB 1994-cü il yanvar ayının 1-dən Avropa İttifaqı Aİ adlandırılmışdır. [1, s.530]

Aİ öz fəaliyyətində, ilk növbədə, üç problemi ön plana çəkmişdir: siyasi ittifaqın formalaşdırılmasında məqsəd daxili siyasətlərin yaxından əlaqələndirilməsi, integrasiyaya əsaslanan xarici siyasət yeridilməsi, hüquqi sistemlərin yaxınlaşdırılması və Aİ Parlamenti rolunun artırılması nəzərdə tutulur.

Avropa İttifaqının tərkibinə aşağıdakı təşkilat və qurumlar daxildir: Avropa Şurası 1974-cü ildən ardıcıl olaraq fəaliyyət göstərir. 1986-cı ildə rəsmi hüquqi status alıbdir; Avropa Parlamenti 1957-ci ildə yaradılıbdır; Aİ-nin Nazirlər Soveti; Avropa Komissiyası; Avropa Məhkəməsi; Avropa valyuta institutu və Avropa Mərkəzi Bankı (Almaniya); Səhiyyə və Əməyin Mühafizəsi üzrə Avropa agentliyi (İspaniya); Tibbi Preparatların İxracı üzrə Avropa Aagentliyi (Böyük Britaniya); Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Avropa Agentliyi (Danimarka); Avropa Təhsil Fondu (İtaliya); Avropa Peşəkar Təhsili İnkişafı Mərkəzi (Yunanıstan); Avropa İttifaqı Tərcümə Mərkəzi, Avropa Patentlərinin Apellyasiya Məhkəməsi (Belçika) və s. Bununla yanaşı, buna aşağıdakı birliklər də daxildir [2, s. 325]:

Avropa İnvestisiya Bankı (AİB). Avropa İnvestisiya Bankı Avropa birliyinin maliyyə institutu olub, 1958-ci ildə Roma müqaviləsinə əsasən yaradılmışdır. Bu bankın Nizamnaməsi Avropa İttifaqı Nizamnaməsinin tərkib hissəsidir. Bankın əsas vəzifəsi Avropa İttifaqının

qərarlarına əsasən müəyyən edilir. AİB Kapital bazarında öz vəsaiti hesabına əməliyyat aparmaqla birliyin ölkələri arasında investisiya qoyuluşunu maliyyələşdirir, layihələrin maliyyələşdirilməsinə yardım edir, inkişaf etməkdə olan ölkələrə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə güzəştli borc verir. AİB-in fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: sahibkarlara sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafına, ekologiya sahəsinə və energetika infrastrukturasına, xidmət və kommunikasiya sahələrinin inkişafına kredit verir; Avropa İnkişaf Fondu, Avropa Sosial Fondu və Avropa Kənd Təsərrüfatının İstiqamətləndirilməsi və Təminatı Fondu ilə birlikdə investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Aİ hər bir layihənin dəyərinin 50%-ə qədərini maliyyələşdirir.

AİB-in idarə heyətinin qərarına əsasən Aİ-nin üzvü olmayan, lakin yaxın əlaqələr saxlayan ölkə və birliklərə də borc verilməsi nəzərdə tutulur. AİB çərçivəsində "Müvəqqəti Edinburq Kreditləşmə Fondu" (1992) və Avropa İnvestisiya Fondu (1994) fəaliyyət göstərir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB). AYİB 1990-cı ildə yaradılmış və 1991-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bankın təsis edilməsində 40 ölkə iştirak etmişdir. Hazırda isə onların sayı 57-dir. Avropa İttifaqı və Avropa İnvestisiya Bankı da bura daxildirlər.

AYİB Ümumdünya Bankı və BVF ilə də yaxın əlaqə saxlayır. Şərqi Avropa ölkələrinə borc verilməsi barədə 1992-ci ildə bu bank ilə Yaponiyanın ixrac-idxal bankı arasında razılıq əldə edilmişdir. O, yüksək kredit reytingi olan beynəlxalq maliyyə təşkilatı statusuna malikdir. Belə status bu banka beynəlxalq kapital bazarına çıxmağa daha geniş imkanlar verir. Beləliklə, Beynəlxalq Kapital bazarından güzəştli şərtlərlə vəsait vermək imkanına malikdir.

AYİB Kommersiya müəssisələrinə 10 il müddətinə; İnfrastrukturun inkişafına, nizamnamə kapitalının təşkilinə 15 illiyə kredit verir.

AYİB-in əsas məqsədləri; Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində əməliyyat aparmaq, bu ölkələrin bazar iqtisadiyyatı sistemində keçməsinə kömək etmək, həmin ölkələrdə xüsusi sahibkarlığın inkişafına yardım etmək, kommersiya bankları ilə inkişaf bankının funksiyalarını əlaqələndirmək və s. Bankın qarşısına qoyduğu əsas məsələlər aşağıdakılardır: öz əməliyyatlarını müstəsna olaraq, Mərkəzi və Şərqi Avropada həyata keçirməsi; bu ölkələrdə demokratik institutların inkişafı və insan hüquqlarına hörmətin təmin olunması; kommersiya bankı və inkişaf bankının funksiyalarının birləşdirilməsi; Avropada ümumi durumun yaxşılaşdırılmasına köməklik edilməsi.

AYİB-nin başlıca vəzifəsi Avropanın keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçmələrinə köməklik göstərilməsi, eləcə də fərdi və sahibkarlıq təşəbbüsünün inkişaf etdirilməsidir. Bankın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri: fərdi və özəlləşdirilmiş müəssisələrin maliyyələşdirilməsi; infrastrukturunun inkişafı layihələrinin maliyyələşdirilməsi; konkret layihələr üzrə məsləhətçi - texniki köməyin göstərilməsi.

AYİB-nin kredit fəaliyyəti aşağıdakı maliyyələşmə növlərini əhatə edir: kommersiya müəssisələri üçün maksimum 10 il, infrastrukturunun inkişafı sahəsində olan layihələr üçün 15 ilə qədər verilən kreditlər verir. [3, s.220]

Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı (ATƏT). ATƏT-in mənbəyi soyuq müharibə dövründə fəaliyyətdə olan və 1994-cü ilə qədər Avropada əməkdaşlıq və təhlükəsizlik üzrə konfrans kimi fəaliyyət göstərən qurumdan başlayır. ATƏT bu vəzifəyə 1990-cı ilin yeni Avropa üçün Paris xartiyası, 1992-ci il Helsinki və 1994-cü il Budapeşt Sammiti vasitəsilə gəlmişdi. ATƏT-in məqsəd və vəzifələrinin tərkibinə münaqişələrə xəbərdarlıq edilməsi, silahlanmaya nəzarət, insan haqlarının müdafiəsi, böhranların aradan qaldırılması, həmçinin demokratik cəmiyyətdə silahlı qüvvələrin vəzifələri və səmimiyyəti üzrə davranış kodeksinin yaradılması aiddir.

ATƏT-in orqanları bunlardır: iki ildə bir dəfə toplaşan dövlət (hökumət) başçıların sammiti; ildə bir dəfə toplaşan ATƏT-in üzv-ölkələrinin Xarici işlər nazirlərinin şurası; Praqada toplaşan Siyasi Məsələlər üzrə Ali Şura və hər il Vyanada toplaşan Daimi Parlament Şurası. Varşavada yerləşən demokratik institutlar və insan haqları üzrə büro öz gücünü insan haqları problemlərinin və milli səviyyədə demokratik seçkilərin keçirilməsinin həllinə yönəldir. Milli azlıqların işləri üzrə ali

komissar Haaqada, Dünya və arbitraj məhkəməsi isə Cenevrədə yerləşir. Hər həftə Vyanada Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq üzrə forumun iclası keçirilir.

ATƏT-ə xüsusi əhəmiyyət verən amillər, keçmiş soyuq müharibənin bütün iştirakçıları da daxil olmaqla, üzvlərinin tərkibidir. ATƏT tam həmrəylik prinsiplərinə əsaslanaraq fəaliyyət göstərir və kontinentdə Birləşmiş Ştatların iştirakı ilə Yeni Avropa Qaydasının təşkil edilməsi üçün əməkdaşlıq və diskussiyalara şərait yaradan vahid regional təşkilatdır. ATƏT-in üzvləri Avstriya, Azərbaycan, Albaniya, Andorra, Ermənistan, Belarusiya, Belçika, Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Macarıstan, Almaniya, Yunanıstan, Gürcüstan, Danimarka, İrlandiya, İslandiya, İspaniya, İtaliya, Qazaxıstan, Kanada, Kipr, Qırğızıstan, Latviya, Litva, Lixtenşteyn, Lüksemburq, Makedoniya, Malta, Moldova, Monako, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rusiya, Rumıniya, San-Marino, Müqəddəs Prestol, Slovakiya, Sloveniya, Birləşmiş Krallıq, Amerika Birləşmiş Ştatları, Tacikistan, Türkmənistan, Türkiyə, Özbəkistan, Ukrayna, Finlandiya, Fransa, Xorvatiya, Çex Respublikası, İsveçrə, İsveç, Estoniya, Yuqoslaviyadır (Serbiyanın və Çernoqoriyanın üzvlüyü dayandırılmışdır). Əməkdaşlıq üzrə tərəfdaşlar Yaponiya, Koreya; Aralıq dənizi tərəfdaşları-Əlcəzair, Misir, İsrail, Mərakeş və Tunisdir. Katibliyi Vyanada yerləşir. [4, s. 305]

Avropa Mülki Aviasiya Konfransı (AMAK). AMAK Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə 1955-ci ildə yaradılmışdır. Təşkilatın yaradılmasında Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının da fəal rolu olmuşdur. Bu təşkilatın tərkibinə aşağıdakı dövlətlər daxildir: Avstriya, Belçika, Bolqarıstan, Böyük Britaniya, Macarıstan, Almaniya, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Kipr, Latviya, Litva, Estoniya, Lüksemburq, Malta, Moldova, Monako, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya, Türkiyə, Finlandiya, Fransa, Xorvatiya, Çexiya, İsveçrə, İsveç.

Təşkilatın yaradılmasının əsas məqsədi: mülki aviasiyanın daha səmərəli istifadə edilməsi və təhlükəsizliyinin artırılması; üzv olan ölkələrin təklifləri, qərarlar əsasında mülki aviasiyanın inkişafı problemlərinin konkretləşdirilməsi; Avropa ölkələrinə aid olan problemlərin həll edilməsi üçün Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı ilə əməkdaşlığın artırılması və s.

Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası, Avropa iqtisadi məkanı (AATA). AATA 1960-cı ildə Stokholmda Avropa iqtisadi cəmiyyətinə daxil olmayan, Qərbi Avropa dövlətləri ailəsi tərəfindən təyin olunmuş qanunların bazasında sənaye malları ilə azad ticarət zonasını yaratmaq məqsədilə imzalanmış Konvensiya əsasında təsis edilmişdir. Həmin məqsədə 1966-cı ildə nail olunmuşdur və artıq 1972-1973-cü illərdə Avropa cəmiyyəti ilə, Qərbi Avropa azad ticarət sisteminin yaradılmasına səbəb olan, azad ticarət haqqında müqavilə bağlanmışdır. 1992-ci ildə AATA Avropa İttifaqı ilə sənaye mallarının, xidmətlərin, kapitalın və adamların sərbəst (müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərlə) hərəkət sistemini təşkil edərək, Avropa iqtisadi məkanının yaradılması haqqında müqavilə imzaladı.

AATA-nın orqanı Nazirlər Şurası, Daimi Komitə, parlament üzvlərinin Komitəsi, Konsultativ komitə və Məhkəmədir. AATA və Aİ birgə təşkilatlarla təkmilləşdirilmişdir. Assosiasiyaya İslandiya, Lixtenşteyn, Norveç və İsveçrə daxildir. AİM Norveç, İslandiya, Lixtenşteyn və Avropa ittifaqının üzv dövlətlərindən təşkil olunmuşdur.

Qərbi Avropa İttifaqı. Qərbi Avropa özündə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində, soyuq müharibədən sonra Şimali Amerikanın, Qərbi, Mərkəzi və Şərqi Avropanın keçdiyi keçid dövrünün nümunəsini göstərir. Başlanğıcdan bu birlik ilk növbədə hərbi ittifaq hesab edilirdi. Birliyə daxil olan ölkələr silahlı hücum zamanı Avropa çərçivəsində bir-birinə kömək etməyi öhdələrinə götürmüşlər. Qərbi Avropa ittifaqının orqanları: ildə iki dəfədən az olmayaraq iclasları keçirilən Nazirlər Şurası, İttifaqa daxil olan ölkələrin hər həftə görüşü keçirilən nümayəndələrinin Daimi Şurası, həmçinin 115 üzvü olan, Parisdə ildə iki dəfə görüşü keçirilən Parlament Assambleyasıdır. Qərbi Avropa ittifaqına Avropa İttifaqının on ölkəsi daxildir: Belçika, Almaniya, Yunanıstan, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Portuqaliya, Birləşmiş Krallıq və Fransa, Avstriya, Danimarka, İrlandiya, Finlandiya və İsveç müşahidəçi statusuna malikdirlər. Bolqarıstan,

Macarıstan, Latviya, Litva, Polşa, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya, Çexiya və Estoniya assosiasiya edilmiş tərəfdaşlardır, İslandiya, Norveç və Türkiyə isə assosiasiya edilmiş üzvlərdir. Təşkilatın katibliyi Brüsseldə yerləşir [1, s.15; 2, s.201; 4, s.558].

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov Ə., Vəliyev M., Məmmədov S. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərslik. Bakı, 2010, 648 s.
2. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, 2005, 350 s.
3. Kərimov C., Orucov A., Kərimova T. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 210 s.
4. Герчикова И. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М.: Консалтбанк, 2002, 624 с.
5. Шемятенков В. Европейская интеграция, М.: НОФМО, 2004, 2087 с.

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И УЧРЕЖДЕНИЯ ГОСУДАРСТВ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

Панахалиева М.О.

Ключевые слова: *региональные экономические организации, учреждения, Европейский Союз, Европейский инвестиционный банк, Европейская конференция гражданской авиации*

Статья посвящена региональным экономическим организациям и институтам западноевропейских государств. Дана подробная информация об этапах создания Европейского Союза, принципах его уставного режима и текущей деятельности, создании организаций и учреждений, включенных в его структуру, принципах, механизмах и значениях для стран мира.

SUMMARY

REGIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS AND INSTITUTIONS OF WESTERN EUROPEAN COUNTRIES

Panahaliyeva M.O.

Key words: *regional economic organizations, institutions, European Union, European Investment Bank, European Civil Aviation Conference*

The article is dedicated to the regional economic organizations and institutions of Western European states. The article provides detailed information on the stages of establishing the European Union, its charter operation principle and its current activities, its structure, principles, mechanisms of operation and its importance for countries of the world.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.11.2018
	Son variant	25.06.2019

UOT 339.13

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEQRASIYA MÜASİR DÜNYA İQTİSADIYYATININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

MƏMMƏDOVA ELNARƏ ŞƏMSİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

Mamedovaelnara80@gmail.com

Açar sözlər: iqtisadi böhran, beynəlxalq iqtisadi integrasiya, kredit-investisiya xidməti, valyuta əməliyyatları, istiqraz, transmilli korporasiyalar

Qloballaşma, ölkələr arasındakı iqtisadi, ictimai və siyasi əlaqələrin inkişafı, fərqli cəmiyyət və mədəniyyətlərin inanc və tələblərinin daha yaxşı tanınması, beynəlxalq əlaqələrinin sıxlaşması kimi bir-biri ilə əlaqəli mövzuları özündə ehtiva edən bir anlayışdır. Bir çox tədqiqatçılara görə, ilkin mənada qloballaşma, 1960-cı illərdə ortaya çıxan çevrilmə və sürətli dəyişmələrə söykənən, siyasi nəticələri özü ilə gətirən iqtisadi bir müddətdir.

Məlumdur ki, müasir bazar iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun vaxtaşırı, orta hesabla hər 10-15 ildən bir obyektiv və subyektiv səbəblərdən irəli gələrək iqtisadi böhranla üzləşməsidir. İqtisadi böhranlar qlobal, regional və ölkə səviyyəsində baş verə bilər. Bu böhranların hər biri milli iqtisadiyyat üçün, onun bütün subyektləri üçün, əhali üçün müəyyən çətinliklər yaradır, iqtisadi tənəzzülə səbəb olur.

Başlanğıcını ABŞ-ın maliyyə sistemindən götürən qlobal iqtisadi böhran tədricən dünya ölkələrini bürümüşdür. Bu böhranın qlobal xarakter daşması müasir dünyamızın qloballaşması ilə bağlıdır. Son 15-20 il ərzində insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, iqtisadiyyatda da baş verən qloballaşma prosesləri onun məzmununu və xarakterini dəyişdirmişdir. Müasir iqtisadi qloballaşmanı həm dünya ölkələrinin iqtisadi integrasiyasının güclənməsi kimi, həm inkişaf etməkdə olan və kasıb ölkələrin inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən iqtisadi ekspansiyası kimi, həm də dünya ölkələrinin qarşılıqlı iqtisadi asılılığının güclənməsi kimi izah etmək olar.

XX əsrin sonuncu onilliyi integrasiya proseslərinin sürətlənməsi və dərinləşməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə bir çox regional integrasiya qurumları yaranmışdır (APEK, MERKOSUR, NAFTA, MDB və s.). Bu beynəlxalq integrasiya qurumlarının çoxu siyasi motivlərlə yaradılsa da, bu qurumların fəaliyyətində çoxlu sayda iqtisadi fəaliyyət vardır.

Müasir dövrdə ölkələr arasında integrasiya prosesləri əsasən transmilli şirkətlər və beynəlxalq maliyyə-kredit təsisatlarının iştirakı ilə daha geniş vüsət almışdır. 60-cı illərin axırları, 70-ci illərin əvvəllərində transmilli korporasiyaların fəaliyyəti xeyli genişlənmişdir. Onlar fəal surətdə xarici ölkələrin milli bazarlarında istehsal, satış, diler və maliyyə şəbəkələri yaratmağa başlamışlar. Nəticədə, onlar xarici və dünya ticarətinə, investisiya proseslərinə, kapital bazarlarına, valyuta əməliyyatlarına, işçi qüvvəsinin miqrasiyasına, ən yeni texnologiyaların satışına təsir göstərməklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafını və formalaşmasını xeyli sürətləndirmişlər. [4, s.251]

Kreditlər və istiqrazlara görə borcların sürətli artımı ilə əlaqədar BVF və BYİB bir çox ölkələrin borclarının yenidən strukturlaşması üzrə tədbirlər həyata keçirir. 1997-1998-ci illərdə dünya maliyyə böhranı zamanı bu təşkilatlar xilasedici rol oynamışlar. Beləliklə, beynəlxalq maliyyə-kredit təsisatları müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin valyuta-maliyyə sahəsinin formalaşdırılmasında fəal iştirak edirlər. [2, s.79]

Ön böyük integrasiya təşkilatlarından biri Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankıdır (BYİB). Beynəlxalq kapital bazarında onu Dünya Bankı da adlandırırlar. Rəsmiyyətinin ilk illərində

BYİB ölkələrdən toplanmış vəsaitlərin və Amerika investorlarından cəlb edilmiş kapitalın köməyi ilə II dünya müharibəsi nəticəsində təsərrüfatı dağılmış Qərbi Avropa ölkələrində şəxsi investisiyaları stimullaşdırmaq vəzifəsinə xidmət etmiş, iqtisadiyyatın bərpasına kömək etmiş, maliyyə yardımı göstərmiş, xarici ticarətin inkişafına və tədiyyə balansının tarazlaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Bununla da, o bu ölkələrdə iqtisadi və siyasi sabitliyin yaranmasına və amerika kapitalının həmin ölkələrin iqtisadiyyatına təsirinin yayılmasına kömək etmişdir. [5, s.67]

Hazırda 180-dən çox ölkə bankın üzvüdür. BYİB ABŞ-ın köməyi ilə 24 sentyabr 1960-cı ildə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasını (BİA) müstəqil qurum kimi yaratdı. BİA-nın yaradılması haqqında saziş 15 ölkə tərəfindən imzalandı. Hal-hazırda onun 169 üzvü var.

BİA genişmiqyaslı inkişafa, o cümlədən, möhkəm iqtisadi siyasətlər, kənd inkişafı, şəxsi biznes və davamlı ekoloji təcrübələr; insan, təhsil və sağlamlıq üzrə, xüsusilə QİÇS/VİC, malyariya və vərəm (TB) əleyhinə mübarizəyə investisiya; əsas xidmətləri təmin etmək üçün borcalma imkanının genişləndirilməsi və ictimai resurslar üçün məsuliyyətin təmin edilməsi; vətəndaş müharibəsindən, silahlı toqquşmadan və təbii fəlakətdən sağalma; ticarət və regional integrasiyanın həvəsləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. [3, s.69]

XX əsrin 30-cu illərində dünya iqtisadiyyatını dağıdan böyük depressiya dövründə BVF kimi təşkilatın yaradılmasına zərurət yarandı. Bütün dövlətlərlə əməkdaşlıq əsasında yeni valyuta sisteminin yaradılmasına və onun üzərində fasiləsiz nəzarəti həyata keçirən beynəlxalq institutlara ehtiyac var. Gərgin hərbi şərait rejimində çoxsaylı danışıqlardan sonra beynəlxalq ictimaiyyət yeni valyuta sistemi yaratmağa və onun üzərində nəzarəti həyata keçirən təşkilatın təsis olunmasına razılıq verdi. Hazırda BVF-ə 186 ölkə üzvdür. BVF-ə üzv ölkələr arasında valyuta-kredit münasibətlərini tənzimləmək və onların tədiyyə balanslarındakı kəsirləri xarici valyuta ilə qısa və ortamüddətli kreditlər verilməsi yolu ilə aradan qaldırmaqla kömək göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş hökumətlərarası təşkilatdır. BMT-nin ixtisaslaşmış idarəsi olan BVF praktiki olaraq dünya valyuta sisteminin əsasına xidmət edir.

QDTİB öz fəaliyyətində iqtisadiyyat və bazar konyunkturundakı dəyişikliklərə qısa müddət ərzində uyğunlaşmağa imkan verən strategiyadan istifadə edir. Bankın fəaliyyəti aşağıdakı rəhbər prinsiplər əsasında həyata keçirilir: bank işinin aparılmasının qəbul edilmiş beynəlxalq prinsip və metodlarına ardıcıl riayət edilməsi; şəffaf və səmərəli idarəetmə; istənilən işgüzar təklifə çevik və qərəzsiz şəkildə baxılması; səmərəlilik və çeviklik; müştərinin tələblərinin hərtərəfli nəzərə alınması. Bankın üzv ölkələrinin iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində olmaları ilə əlaqədar onların qarşısında müxtəlif məqsədlər durur. Bunları nəzərə alan bank hər bir ölkə üçün fərdi yanaşma tətbiq edir və həmin ölkələrlə sıx əlaqədə "ölkə strategiyaları" hazırlayır. Ölkənin iqtisadi prioritetləri nəzərə alınmaqla bu strategiyalar mütəmadi olaraq yeniləşdirilir. Bu istiqamətdə Bankın əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir: region daxili ticarətin, birbaşa investisiyaların artımına və bir neçə üzv ölkənin iştirakı ilə regional layihələrin həyata keçirilməsinə yardım etmək; regionda sabit iqtisadi inkişafı dəstəkləmək; üzv ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının inkişafına yönələn, iqtisadi və maliyyə cəhətdən əsaslandırılmış layihələri seçmək və bu layihələrdə iştirak etmək. [5, s.513]

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) Mərkəzi Avropadan mərkəzi Asiyayadək 29 ölkədə layihələrə dəstək verən beynəlxalq maliyyə təşkilatıdır. 1991-ci ildə 61 ölkənin birgə dəstəyi ilə yaradılıb. Müştəriləri bazarın tələblərini tam ödəyə bilməyən ölkələrdir. AYİB üstün olaraq özəl sektora investisiya qoyan sahibkarlığa önəm verir və açıq və demokratik bazar iqtisadiyyatı yönündə keçidə imkan yaradır. AYİB regionda ən böyük vahid investordur və həmçinin ona daxil olan əməliyyat ölkələrinə əhəmiyyətli xarici birbaşa investisiya səfərbər edir.

İslam İnkişaf Bankı (İİB) 1994-cü ildə Təsis Sazişi altında beynəlxalq maliyyə təşkilatı kimi yaranmışdır. Bank əməliyyatlarını 1999-cu ildən etibarən yerinə yetirir. Bankın məqsədi şəriət prinsiplərinə, yəni islam qanunlarına müvafiq olaraq üzv ölkələrin müsəlman cəmiyyətlərinin fərdi və ya birgə şəkildə iqtisadi və sosial tərəqqisinə imkan yaratmaqdır. Bankın funksiyaları iqtisadi və sosial inkişaf üçün digər formalarda üzv ölkələrə maliyyə köməyi etməklə yanaşı, məhsuldar layihələr və müəssisələr üçün səhm kapitalı və qrant kreditlərində iştirak etməkdir. Banka

depozitləri qəbul etmək üçün və şəriətə uyğun üsullar vasitəsilə maliyyə resurslarını səfərbər etmək üçün səlahiyyət verilir. İİB üzv ölkələr arasında xüsusilə istehsal vasitələri üzrə xarici ticarətin həvəsləndirilməsinə yardım edir. [1, s.400]

İqtisadiyyatın qloballaşdığı müasir dövrdə meydana gəlmiş və inkişaf etmiş bir çox integrasiya birlikləri qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan bir-birinə oxşar vəzifələr qoyurlar. Həmin vəzifələrə uyğun olaraq integrasiyanın məqsədləri meydana çıxır və formalaşır.

Qeyd etmək zəruridir ki, integrasiya inkişaf etdikcə meydana gələn dinamik effektlər sırasında ən əsas yeri müxtəlif ölkələrin istehsalçıları arasında artan rəqabət tutur. Bu rəqabət əmtəələrin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır, qiymətlərin artım tempinin qarşısını alır, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırır və s. Bu proseslər həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə Afrika ölkələrinin inkişafına neqativ təsir göstərmişdir, həmin ölkələr hələ də dünya təsərrüfatı üçün xammal ölkələri kimi qalmaqdadırlar.

Elmi yeniliyi: məqalədə qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əsas istiqamətləri təhlil olunub və müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafında beynəlxalq iqtisadi integrasiyaların rolu tədqiq olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq ölkəmizdə beynəlxalq iqtisadi integrasiya istiqamətlərinin tətbiqinin vacibliyinin səmərəli olduğu qənaətinə gəlmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bədəlov Ə.M., Ağayev A.M., Tağızadə S.C. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: Səda, 2006, 623 s.
2. Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf / Tərc. İ.A.Kərimli. Bakı: CBS, 2006, 166 s.
3. Kərimov C.Ə. və b. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2008, 213 s.
4. Qafaraov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı: Elm, 2004. 404 s.
5. Məmmədov M.Q. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar: Tədris vəsaiti. Bakı: CBC, 2008, 246 s.

РЕЗЮМЕ

МЕЖДУНАРОДНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Мамедова Э.Ш.

Ключевые слова: экономический кризис, международная экономическая интеграция, кредитно-инвестиционная служба, валютные операции, облигации, транснациональные корпорации

Статья посвящена вопросам обеспечения экономического развития, являющегося одним из основных задач, стоящих перед глобализацией в современном мире. Также проанализированы вопросы безопасности мировой экономики, что является необходимым условием ее развития.

SUMMARY

INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION AS ONE OF THE BASIC DIRECTIONS OF MODERN WORLD ECONOMY UNDER GLOBALIZATION

Mammadova E.Sh.

Key words: economic crisis, international economic integration, credit and investment service, currency operations, bonds, transnational corporations

The article is devoted to the issues of economic development, one of the main tasks faced by globalization in the modern world. They also analyzed the security issues of the world economy, which is an indispensable condition for its development.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.12.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 33.06

MƏHSULUN MAYA DƏYƏRİNİN KALKULYASIYASI ÜSULLARININ MÜQAYİSƏSİ

ƏMİRASLANOVA DİLARƏ ƏMİRASLAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, i.f.d., assistent

dilare.amiraslanova@mail.ru

Açar sözlər: maya dəyəri, kalkulyasiya, məsrəflər, idarəetmə, məhsul

Müəssisələr bazar münasibətləri şəraitində hüquqi və iqtisadi baxımdan xüsusiyləşərək müstəqil olurlar. Bu, iqtisadi əlaqələr sistemində müəssisənin rolunu daha da mürəkkəbləşdirir və uyğun olaraq onun idarə olunmasının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisənin əsas atributu onun gəlirli olması, rentabelli işləməsidir. Bu isə əsasən iki amildən: xərclərin səviyyəsindən və məhsulun qiymətindən asılıdır. Müəssisə həm də məhsulun reallaşdırılmasına (satışına) xərclər – kommersiya xərcləri çəkir. İstehsal maya dəyəri ilə kommersiya xərclərinin məcmusu məhsulun tam maya dəyərini əmələ gətirir.

Məlumdur ki, istehsal prosesində yüzlərlə müxtəlif xammal, material, dəstləşdirici məmulatlardan, müxtəlif avadanlıqlardan və alət növlərindən istifadə edilir və çox sayda müxtəlif texnoloji əməliyyatlar yerinə yetirilir. Bununla əlaqədar olaraq, istehsalın faktiki məsrəflərinin uçotu və maya dəyəri üzrə tərtib edilən planı əsaslandırmaq üçün bu məsrəfləri qruplaşdırmaq (təsnifləşdirmək) lazım gəlir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə miqyasında xərclər üç əsas növə bölünür [1]:

1. Məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan xərclər -məhsulun maya dəyəri və tam maya dəyəri; bunlar cari xərclərdir və məhsulun satışından əldə olunan vəsait hesalama ödənilir;

2. İstehsalın genişləndirilməsi və yeniləşdirilməsi ilə əlaqədar olan xərclər. Bu xərclər yeni məhsulun istehsalı və köhnənin modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olan birdəfəlik xərclərdir - iqtisadi məzmununa görə birdəfəlik xərclər əsaslı vəsait qoyuluşudur;

3. Müəssisənin sosial-mədəni, mənzil-kommunal, məişət və bu kimi qeyri-istehsal ehtiyaclarına çəkilən xərclər. Bu xərclər istehsalla birbaşa əlaqədar olmadığından onlar maya dəyərinə daxil edilmir; bunlar, əsasən, müəssisənin mənfəəti hesabına maliyyələşdirilir.

Maya dəyərinin hesablanması məqsədindən asılı olaraq, təsnifləşdirmənin istehsal məsrəflərinin iqtisadi elementlərinə (ünsürlərinə) görə və xərc (kalkulyasiya) maddələrinə əsaslanan iki əsas sistemi mövcuddur.

Məsrəflərin iqtisadi elementlərinə (ünsürlərinə) görə hesablanmış maya dəyəri - buna xərclər smetası da deyilir - məhsul istehsalı və satışı planının yerinə yetirilməsi üçün tələb edilən ümumi resursların həcmi, hansı konkret məhsul növü üçün istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, onları dəyər ölçüsündə əks etdirməyə imkan verir. İstehsal məsrəfləri iqtisadi elementlər - xərclər smetası - üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: [2]

1) material xərcləri (qaytarılan, istifadəsi mümkün olan tullantıların dəyəri çıxılmaqla); 2) əməkhaqqı xərcləri; 3) sosial sığorta ayırmaları; 4) əsas fondların (köhnəlməsi) amortizasiyası; 5) sair xərclər.

Məsrəflərin göstərilən təsnifatı bütün müəssisələr üçün vahiddir, məcburidir və istehsal xərcləri smetasının tərtibi üçün əsasdır.

İqtisadi elementlər üzrə məsrəflər onların harada yaranması nəzərə alınmadan qruplaşdırılır və ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı ilə əlaqəli deyildir. Belə ki, “material xərcləri” qrupuna istehsal planının yerinə yetirilməsi üçün lazım olan xammal və materialların dəyəri, texnoloji məqsədlər və

cari təmir üçün lazım olan materialların dəyəri, avadanlığın təmiri üçün ehtiyat hissələrinin dəyəri, aşınma nəticəsində sıradan çıxan alətlərin, tərtibatların, azqıymətli və tez xarab olan əşyaların dəyəri, müəssisənin həm texnoloji, həm də təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə olunan bütün növ yanacaq və enerjinin alınması üçün məsrəflər daxildir.

“Əməkhaqqı xərcləri” qrupuna müəssisədə çalışan istehsal və köməkçi fəhlələrin, mühəndis-texniki işçilərin, qulluqçuların və digər kateqoriyalardan olan işçilərin bütün növ əməkhaqları daxildir.

“Sosial sığorta ayırmaları” xərc elementində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş normalarla işçilərə hesablanan əmək ödənişlərinin ümumi məbləğinə mütənasib olaraq hesablanan Dövlət Sosial Sığorta Fonduna məcburi ayırmalar əks etdirilir.

“Əsas fondların köhnəlməsi (amortizasiyası)” xərc elementinə istehsal əsas fondlarının balans dəyərində görə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hədlərdən yüksək olmayan normalarla hesablanmış köhnəlmə (amortizasiya) məbləğləri daxildir.

Məhsulun maya dəyəri tərkibindəki “sair xərclər” elementi üzrə məsrəflərə istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsinə sərf edilən xərclər, istehsalın təşkili və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar cari xərclər, ixtiralar və səmərələşdirici təkliflərlə əlaqədar və s. xərclər aiddir. İstehsal məsrəflərinin iqtisadi elementlərə görə qruplaşdırılması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və mühasibat uçotunun təşkili üçün çox əhəmiyyətli və ya smetasını, onların maddi və pul resurslarına, dövriyyə vasitələrinə olan tələbatını müəyyən etmək, maya dəyəri planını məhsulun istehsalı və satışı, əmək, maddi-texniki təminat və maliyyə planları ilə uzlaşdırmaq, maya dəyərinin quruluşunu və onun aşağı salınması yollarını göstərmək üçün lazımdır [3].

Lakin müəssisədə istehsal olunan hər hansı növ məhsul vahidinin maya dəyərinin hesablanması üçün xərclərin iqtisadi elementlərinə görə təsnifatından istifadə etmək mümkün deyildir. Bu məqsədlə, yəni məhsul vahidinin maya dəyərini hesablamaq üçün kalkulyasiya maddələri üzrə təsnifat tətbiq edilir. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin planlaşdırılması və uçotunda kalkulyasiya maddələri üzrə aşağıdakı nümunəvi qruplaşdırma tətbiq edilir: 1) xammal və materiallar; 2) satın alınmış dəstləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və kooperasiya yolu ilə müəssisəyə göstərilmiş xidmətlər; 3) qaytarılan tullantılar (çıxılır); 4) texnoloji ehtiyaclar üçün yanacaq və enerji; 5) istehsal fəhlələrinin əsas əməkhaqqı; 6) istehsal fəhlələrinin əlavə əməkhaqqı; 7) sosial sığortaya ayırmalar; 8) yeni istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsi xərcləri; 9) xüsusi təyinatlı alət və tərtibatların alınması və sair xüsusi xərclər; 10) avadanlığın saxlanılması və istismarı xərcləri; 11) sex xərcləri; 12) ümumzavod xərcləri; 13) zay məhsul hesabına itkilər; 14) sair istehsal xərcləri; 15) istehsaldankənar xərclər.

1-11 xərc maddələrinin cəmi məhsulun sex maya dəyərini, 1-14 xərc maddələrinin cəmi isə məhsulun istehsal maya dəyərini təşkil edir.

Kalkulyasiya maddələri üzrə məsrəflərin qruplaşdırılması hər bir növ məhsulun maya dəyəri səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. O, məsrəflərin yaranması yerini və onların təyinatını, məhsulun istehsalı, texnoloji prosesə, avadanlığa xidmət və habelə idarəetmə ilə bilavasitə əlaqədar məsrəfləri xarakterizə edir. Tərkibinə görə xərcləri sadə və kompleks xərclərə ayırırlar.

Sadə xərclər bir elementdən, məsələn, xammal və materiallar, satın alınan dəstləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatlar, istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqı, texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji və s. ibarət olur. Kompleks xərclər iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif, istehsal təyinatına görə eyni olan elementlərdən ibarətdir. Kompleks xərc maddələrinə avadanlığın saxlanılması və istismarı xərcləri, sex xərcləri, ümumzavod xərcləri, zay məhsula görə itkilər və s. aid edilir. Məsələn, zay məhsulun yararlı hala salınması üçün xərclərə qüsurlu məhsulun düzəldilməsi zamanı sərf edilən xammal, material və yarımfabrikatlar sərfi, bu əməliyyatda çalışan istehsal fəhlələrinin əməkhaqqı, habelə avadanlığın saxlanması və istismarı xərclərinin və sex xərclərinin müvafiq hissəsi daxildir. İstehsal həcmindən asılılıq əlamətinə görə bütün məsrəflər

müstəqil (şərti-dəyişən) və qeyri-müstəqil (şərti-sabit) xərclərə bölünür. Şərti-dəyişən xərclərə istehsal həcmindən birbaşa asılı olan və istehsalın dəyişməsi ilə mütənasib dəyişən xərclər daxildir. Məsələn, əsas istehsal fəhlələrinin əməkhaqqı, texnoloji ehtiyaclar üçün əsas materiallar, yanacaq, enerji və s. şərti dəyişən xərclərdir. Şərti-sabit xərclərin məbləği istehsal həcmi dəyişdikcə dəyişilmir və ya cüzi dəyişir. Bu xərclərə istehsal binalarının saxlanması (binanın amortizasiyası, binaların qızdırılması və işıqlandırılması) xərcləri, sex və inzibati-idarə işçilərinin əməkhaqqı, inzibati-təsərrüfat xərcləri aid edilə bilər. İstehsalın həcmindən asılılıq əlamətinə görə məsrəflərin təsnifləşdirilməsi məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlərin səmərəliliyinin hesablanması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəssisədə istehsalın həcmi artırıldıqda məhsul vahidinə düşən şərti-sabit xərclər azalır ki, bu da bütünlükdə məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. [4]

Məhsulun istehsalına sərf olunan məsrəflərin təsnifləşdirilməsi maya dəyərinin quruluşunu müəyyən etməyə imkan verir. Məhsulun maya dəyərinin quruluşu dedikdə ona daxil olan məsrəflərin nisbəti, yəni məhsulun tam maya dəyərində müxtəlif növ məsrəflərin xüsusi çəkisi başa düşülür. Məsrəf maddələrinə görə maya dəyərinin quruluşunun təhlili müəssisənin texniki-iqtisadi göstəricilərinin ümumi xarakteristikasını tərtib etməyə və buraxılan məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının əsas ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir. Maya dəyərində hansı məsrəf maddələrinin üstün olmasından asılı olaraq, məhsullar material tutumlu, yanacaq tutumlu, enerji tutumlu, fond tutumlu və əmək tutumlu məhsullara ayrılır. Müəssisə məhsullarının bu cür təsnifatı maya dəyərinin hansı istiqamətdə və hansı məsrəflərin hesabına aşağı salınacağını müəyyən etməyə imkan verir.

Maya dəyərinin idarə edilməsində vacib cəhətlərdən biri faktiki xərclərin normativlərlə və ya plan göstəriciləri ilə müqayisəsidir. Müqayisə həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə aparılır, kənarlaşmalar müəyyən edilir və bunu doğuran səbəblər hərtərəfli təhlil edilir. Təhlilin əsas məqsədi kənarlaşmanın yaranmasına səbəb olan bütün amilləri aşkar etmək və bunları təfəssilatı ilə qiymətləndirmək, cavabdeh olan şəxslərin məsuliyyətini müəyyən etməkdir. Kənarlaşmaların vaxtında aşkar edilməsi və təhlili arzuolunmaz meyillərin aradan qaldırılması və onların təkrarlanmasına yol verməmək üçün zəruri tədbirlərin qəbul edilməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov A. Mühasibat uçotu və vergilər. Bakı: Ozan, 2007, 508 s.
2. Sadıqov Ə.A. Mühasibat uçotu. I və II hissə. Bakı: Təhsil-Elm, 2002.
3. Rzayev Q. Mühasibat uçotu və audit. Bakı: Təhsil, 2002
4. Палий В.Ф. Комментарии к новому плану счетов бухгалтерского учета. М., 1992, 162 с.

РЕЗЮМЕ

СРАВНЕНИЕ МЕТОДОВ КАЛЬКУЛИРОВАНИЯ СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОДУКЦИИ

Амирасланова Д.А.

Ключевые слова: себестоимость, калькуляция, затраты, управление, продукция.

Процесс управления себестоимостью продукции на предприятии носит комплексный характер и включает прогнозирование и планирование, нормирование затрат, калькулирование себестоимости продукции, анализ, контроль и регулирование. В статье всесторонне комментируются себестоимость продукции, общая характеристика методов ее калькулирования и их сравнительный анализ.

SUMMARY
COMPARISON OF METHODS OF CALCULATING PRODUCT COST
Amiraslanova D.A.

Key words: *cost, calculation, expenses, management, products.*

The process of managing the cost of production in the enterprise is complex and includes forecasting and planning, cost rationing, calculating the cost of production, analysis, control and regulation. The article comprehensively commented on the cost of production, general characteristics of its calculation methods and their comparative analysis.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.03.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 330.354

GÖMRÜK SIYASƏTİNİN İQTİSADI İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNƏ TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ

ƏHMƏDOV MƏHƏMMƏD ƏLƏDDİN oğlu.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

mehammed.ehmedov.57@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi integrasiya, xarici iqtisadi fəaliyyət, gömrük siyasəti, gömrük məhdudiyyətləri, azad ticarət

Müasir dünya iqtisadiyyatının, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən yararlanmaqla, milli iqtisadi maraqların qorunması, milli istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və tələbatların daha dolğun ödənilməsi əsasında ölkə əhalisinin iqtisadi və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu strateji məqsədin həyata keçirilməsi isə, hər şeydən əvvəl, dünya iqtisadiyyatında baş verən müxtəlif proseslərin, o cümlədən qloballaşma və integrasiya proseslərinin, eləcə də dəyişən müxtəlif iqtisadi mənafehlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

Məlumdur ki, müasir dünya iqtisadiyyatı hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. XIX əsrin sonlarına qədər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin xarakteri təbii şəraitlə, coğrafi mühit və təbii ehtiyatlarla müəyyənəlmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatının təbii amillərindən asılılığı azalmış, onun texnoloji amillərdən asılılığı isə güclənmişdir. [2, s.713] Hal-hazırda isə dünya təsərrüfat əlaqələri aşağıdakı iki əsas formada baş verir: beynəlxalq iqtisadi integrasiya və transmilli əlaqələr formasında. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya ayrı-ayrı milli təsərrüfatların bir-birinə yaxınlaşması, onların bir-birini tamamlamasıdır. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq əmək bölgüsü və istehsalın beynəlxalq kooperasiyalaşması proseslərinə əsaslanır. Beynəlxalq əmək bölgüsü əməyin ərazi bölgüsünün ən yüksək formasıdır, istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasıdır. İstehsalın ixtisaslaşması, o cümlədən beynəlxalq ixtisaslaşma prosesləri aşağıdakı əsas formalarda aparılır: hazır məhsul üzrə, hazır məhsulun ayrı-ayrı hissələri üzrə, vahid məhsul istehsalının ayrı-ayrı texnoloji mərhələləri üzrə. İstehsalın beynəlxalq kooperasiyalaşması isə bir-birini tamamlayan müxtəlif ixtisaslaşdırılmış istehsalların qarşılıqlı əlaqəsi prosesidir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri olsa da, onun dərinləşdirilməsinə təsir göstərə bilən bir sıra amillər mövcuddur. Bu amillər beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərini ya ləngidə, ya da sürətləndirə bilər. Belə amillərdən biri isə gömrük siyasətidir. Gömrük siyasəti xarici iqtisadi fəaliyyətdə maneələr, kvotalar, qadağalar və s. bu kimi məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi yolu ilə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən yararlanmağa yönəldilmiş dövlət tədbirləri sistemidir. Belə tədbirlər sistemi iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün ölkələr tərəfindən tətbiq edilir. Lakin son dövrlər belə tədbirlərin tətbiqi siyasi xarakter almışdır. Yüksək gömrük məhdudiyyətlərinin tətbiqi ədalətsiz rəqabət vasitəsinə çevrilmişdir. Bu yolla dünya ölkələri öz iqtisadi maraqlarını qorumağa çalışırlar. Bu günkü müstəqil Azərbaycan Respublikası da fəal gömrük fəaliyyəti ilə məşğuldur. Azərbaycan Respublikasının gömrük fəaliyyəti faktiki olaraq müstəqillik illərində formalaşmışdır. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili və inkişafı prosesini üç əsas mərhələyə ayırmaq olar: I mərhələ 1991-1994-cü illəri, II mərhələ 1995-2000-ci illəri, III mərhələ isə 2001-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasında gömrük xidmətinin təşkilində, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində müstəqillik illərimizin ikinci mərhələsi (1995-2000-ci illər) mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə gömrük işi yenidən təşkil olunmuş, onun maddi-texniki və hüquqi-normativ bazası möhkəmləndirilmiş, səmərəli gömrük fəaliyyəti hesabına

büdcə gəlirləri artırılmış, gömrük orqanlarının kadr potensialı gücləndirilmiş, gömrük orqanlarında xidmət mədəniyyətinin səviyyəsi yüksəldilmiş, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr genişləndirilmişdir. Bu mərhələ faktiki olaraq 1995-ci ilin yanvarın 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə işinin təşkilinə həsr olunmuş müşavirədən başlayır. Müşavirədə respublikada gömrük xidmətinin yenidən qurulması, onun inkişafının əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edildi. Gömrük siyasəti müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının dövlət tənzimləməsinin əsas vasitələrindən biridir və ümumən gömrük fəaliyyətinin əsasını təşkil edir, dövlətin daxili və xarici siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məhz elə bu səbəblərdən irəli gələrək gömrük siyasəti dövlətin siyasi, hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər tədbirlər sistemi kimi nəzərdən keirilməlidir. Bu tədbirlər sistemi ölkənin daxili və xarici iqtisadi maraqlarının və məqsədlərinin qorunmasına və yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir. Hər bir dövlətin gömrük siyasətinin əsas məqsədi milli iqtisadi maraqların təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsində göstəriləndiyi kimi, gömrük siyasətinin məqsədi gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi, daxili bazarın qorunması, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsidir. [1, s.10]

Hər bir dövlətin gömrük siyasəti xarici iqtisadi fəaliyyətdə ya proteksionist, ya da azad ticarət siyasətinə üstünlük verilməsindən asılı olaraq formalaşır. Proteksionist istiqamət yüksək gömrük rüsumlarının tətbiqini və idxalın məhdudlaşdırılmasını tələb edirsə, azad ticarət siyasəti xarici iqtisadi fəaliyyətdə hər cür məhduduyuculərin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. [3, s.36] Xarici iqtisadi fəaliyyətin mahiyyətindən və xarici iqtisadi fəaliyyətə qoyulan tələblərdən irəli gələrək müasir Azərbaycanın iqtisadi inteqrasiya proseslərini gücləndirə biləcək gömrük siyasətinin aşağıdakı yeddi əsas istiqamətini formalaşdırmaq olar.

Birinci istiqamət xarici iqtisadi fəaliyyətin qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi və iqtisadi mühit dəyişdikcə gömrük qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklərin aparılmasıdır. Bununla əlaqədar, qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi haqqında onlarca iqtisadi qanunlar, digər normativ aktlar, əsasnamələr, təlimatlar hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Bu dövr ərzində iqtisadi şərait və ya iqtisadi maraqlar dəyişdikcə qəbul edilmiş qanunlara müvafiq düzəlişlər, əlavələr edilmişdir. Məlumdur ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin edən əsas dövlət qanunu Gömrük Məcəlləsidir. İlk Gömrük Məcəlləsi 1997-ci ildə qəbul edilmiş, 2011-ci ildə isə əsaslı dəyişikliklərlə yeni Gömrük Məcəlləsi qəbul edilmişdir.

İkinci istiqamət, gömrük sərhəddindən keçirilən əmtəə və nəqliyyat vasitələrinin gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi əməliyyatlarının sadələşdirilməsidir. Bu əməliyyatlar bilavasitə gömrük orqanlarının yerinə yetirdiyi əməliyyatlardır və bu əməliyyatların icra edilməsi mexanizmlərindən, ona əməl olunması qaydalarından, mərhələlərindən, müddətlərindən asılı olaraq gömrük işinin keyfiyyəti, onun səmərəlilik səviyyəsi barədə fikir yürütmək olar.

Üçüncü istiqamət, milli iqtisadiyyatda ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılmasıdır. Məlumdur ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etdirilməsində əsas məqsədlərdən biri həm beynəlxalq ticarət sahəsində, həm də, ümumiyyətlə, milli tədiyyə balansında müsbət saldoğa nail olmasıdır. Bu isə əsasən ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi hesabına mümkündür. Bu mənada dövlətin əsas iqtisadi vəzifələrindən biri dövlət yardımları, kreditləri, investisiyaları, güzəştli vergilər hesabına ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılmasıdır.

Dördüncü istiqamət, milli əmtəələr üçün analoji xarici əmtəələrlə müqayisədə əlverişli rəqabət şəraitinin yaradılmasıdır. Bu məqsədlə tətbiq edilən gömrük siyasətinin əsas vəzifələrindən biri istehsalı ölkə ərazisində təşkil olunmuş və gələcəkdə də istehsalının artırılması nəzərdə tutulan milli əmtəələrin istehsal xərclərinin və deməli, bu əmtəələrin satış qiymətlərinin nisbətən yüksək olduğu bir şəraitdə xaricdən gətirilən analoji əmtəələr üçün müəyyən məhduduyuculərin tətbiq edilməsidir. Bu proses daim diqqət mərkəzində olmalı və milli əmtəələrin istehsal xərcləri aşağı düşdükcə göstərilən məhdudiyyətlər tədricən ləğv edilməlidir.

Beşinci istiqamət, milli istehsal və xidmət sahələrinə, xüsusilə emal sahələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli iqtisadi mühitin təmin edilməsidir. Bəzən milli istehsal sahələrinin, xüsusi ilə, emal və ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün daxili investisiyalar kifayət etmir və xarici investisiyalara ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə həmin sahələrin inkişafının təmin edilməsi üçün ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, xarici kapital axınının artırılması, xarici investorlar üçün cəlbedici şəraitin yaradılması gömrük siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir.

Altıncı istiqamət, beynəlxalq maliyyə-kredit və gömrük strukturları ilə, beynəlxalq iqtisadi birliklər və xarici ölkələrlə qarşılıqlı faydalılıq əsasında əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasıdır. Göstərilən strukturlar və xarici ölkələrlə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması gömrük işinin təşkili və ya xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sahəsində səmərəli mexanizmlərin, digər gömrük vasitələrinin tətbiqinə imkan yaradır.

Yeddinci istiqamət, ölkə əhalisinin və digər bazar subyektlərinin, bütün istehlakçıların xarici əmtəələrə olan tələbatının daha dolğun ödənilməsinin təmin edilməsidir. Gömrük siyasətinin əsas vəzifələrindən biri istehsalı xarici ölkələrdə yüksək səviyyədə təşkil olunmuş və istehsal xərcləri minimum səviyyəyə endirilmiş əmtəələrin və ya istehsalı ölkə ərazisində təşkil edilməyən və gələcəkdə də istehsalı qeyri-mümkün görünən əmtəələrin, xüsusilə, yüksək istehlakçı tələbinə malik olan əmtəələrin ölkə ərazisinə gətirilməsi üçün hər cür maneələrin aradan qaldırılması və belə əmtəələrin idxalının stimullaşdırılmasıdır.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan Respublikasının gömrük fəaliyyəti beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən tədqiq edilmiş və konkret təkliflər işlənmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə göstərilmiş əsas nəzəri və praktiki fikirlər mühazirə mətnlərində istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2011, 138 s.
2. Əliyev A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
3. Журавлева Г.П. Экономическая теория - Макроэкономика-1, 2 - Метаэкономика - Экономика трансформаций. Учебник. М.: Юрист, 2004, 282 с.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЛИЯНИЯ ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКИ НА ПРОЦЕССЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Ахмедов М.А.

Ключевые слова: экономическая интеграция, внешняя экономическая деятельность, таможенная политика, таможенные ограничения, свободная торговля.

В статье рассматриваются вопросы влияния таможенной политики на процессы экономической интеграции. На примере таможенной политики Азербайджанской Республики определены основные направления ее влияния на процессы экономической интеграции.

SUMMARY

DIRECTIONS OF IMPACT OF CUSTOMS POLICY ON ECONOMIC INTEGRATION PROCESSES

Ahmedov M.A.

Key words: economic integration, foreign economic activity, customs policy, customs restrictions, free trade.

The article examines the impact of customs policy on economic integration processes. In the context of the customs policy of the Republic of Azerbaijan, directions of its influence on economic integration processes have been defined.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.01.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 339.13

BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEQRASIYANIN ƏSAS FORMALARI**ƏZİZOVA KƏMALƏ VAQİF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: beynəlxalq iqtisadi integrasiya, ticarət, bazar, azad iqtisadi zona, gömrük ittifaqı, transmilli korporasiya

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya ölkələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin yeni forması kimi XX əsrin ortalarından etibarən özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Integrasiya latınca “Integratio” sözündən götürülüb, mənası müxtəlif hissələrin birləşməsi kimi başa düşülür. Integrasiya prosesləri qısa müddət ərzində beynəlxalq ticarət və investisiya proseslərinin sürətlənməsinə təkan verir. Perspektivdə isə geniş bazarların yaranmasına, resursların effektivli bölünməsinə, rəqabətin artmasına və sürətli integrasiyaya qoşulan ölkələrin iqtisadi artımlarının yüksəlməsinə səbəb olur. Ayrı-ayrı ölkələr arasında həyata keçirilən bütün integrasiya proseslərinin məqsədi milli iqtisadiyyatların kapital bazarlarının, xarici ticarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, integrasiya prosesləri getdikcə dərinləşir və genişlənir.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi integrasiya prosesləri inkişaf etdikcə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi aktuallaşır. Bu məqsədlə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yaradılır, birgə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirilir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biri məhz dünya iqtisadiyyatında baş verən integrasiya prosesləridir. Integrasiyaya daxildir: milli iqtisadiyyatların dövlətlərarası tənzimlənməsi; regionlar üzrə bəzi milli iqtisadiyyatların tələbatlarına istiqamətlənmiş struktur və məlum nisbətlərə malik olan təsərrüfat komplekslərin formalaşması; əmtəələrin, kapitalların, xidmətlərin və iş qüvvəsinin hərəkəti zamanı milli maneələrin aradan götürülməsi; region üzrə vahid bazarın yaranması; qruplarda birləşmiş ölkələrin əmək məhsuldarlığının ümumi səviyyəsinin və əməkdaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi. Belə integrasiyanın ən yaxşı nümunəsi 1958-ci ildə Qərbi Avropanın 6 ölkəsinin Roma müqaviləsi əsasında yaranmış Avropa İqtisadi Əməkdaşlığı (AİƏ) oldu, sonralar bu birlik genişlənməmişdir, bu birliyin tərkibi 1973-cü ildə 9 ölkədən, 1980-82-ci illərdə 12 ölkədən, 1992-ci ildə isə 15 ölkədən ibarət olmuşdur. 1 noyabr 1993-cü il Maastrixt sazişinə əsasən AİƏ Avropa İttifaqına çevrilmişdir.

Qərbi Avropa tipli bu integrasiya mərhələ-mərhələ həyata keçirilmişdir, gömrük ittifaqından başlayaraq birgə aqrar, büdcə və valyuta siyasətinə, vergiqoymanın eyniləşdirilməsinə, sosial təminat sahəsinin unifikasiyasına və 1993-cü ildən işçi qüvvəsinin, xidmətlər, kapital və əmtəələrin azad surətdə hərəkətini nəzərdə tutan vahid daxili bazarın yaranmasına qədər uzun yol keçmiş, daha sonra Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin əhalisinin vizasız hərəkəti haqqında Şenqen sazişi imzalandı. 70-ci illərdə Avropa İttifaqı ilə AKS-ə (Afrika, Karib və Sakit okean basseynləri) daxil olan ölkələr arasında assosiasiya yaradıldı, bu assosiasiyaya təxminən 60 dövlət daxil oldu. Assosiasiya Lome (Lome şəhəri, Toqo) adı verildi və ticarəti, krediti, istiqrazları və investisiyaları əhatə edirdi. 80-ci illərdə Asiyada ASEAN (Cənubi Şərqi Asiyanın azad ticarət assosiasiyası) integrasiya qrupu yaradıldı. Buraya Asiyanın bir çox ölkələri, eləcə də ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya daxil idi. Belə bir bazar ittifaqının liderləri Yaponiya, ABŞ və “Şərqi pələnglər” adlanan Qonkonq, Tayvan, Malayziya, Tailand, Sinqapur, KXR oldular. Assosiasiyanın fəaliyyətinin əsas istiqaməti ticarətin, gömrük resurslarının, investisiyaların, kredit münasibətlərin

liberallaşdırılması, qiymətli kağızlar bazarının ümumiləşdirilməsidir. Qərbi Avropa integrasiyasına nisbətən gec təşkil olunmuş ASEAN mühüm integrasiya problemlərinin həllində geri qalır [4, s.84].

Rəqabətin və Qərbi Avropanın, Yaponiyanın və Cənubi Şərqi Asiyanın bir çox dövlətləri ilə ticarət və ödəniş balanslarının balanslaşdırılma bilməməsinin təsiri altında 1992-ci ildə Şimali Amerikanın azad ticarəti zonası adlanan integrasiya qrupu yaradıldı, buraya ticarətin daha da liberallaşdırılması məqsədi ilə ABŞ, Kanada və Meksika daxil oldular. Bu integrasiya prosesi ABŞ və Kanadanın iqtisadi potensialı ilə Meksikanın iqtisadi potensialı arasında olan böyük fərqlə əlaqədar hələ ki, ləng inkişaf edir. Bununla yanaşı, 1997-ci ildə Meksikada baş vermiş güclü maliyyə böhranı integrasiya proseslərinin dərinləşməsinə daha da zəiflətdi. Bu integrasiya inkişaf etdikcə Latin Amerikasının ölkələrinin də buraya daxil olması nəzərdə tutulur. Göstərilən iri və güclü integrasiya qruplaşmalarından başqa, müxtəlif qitələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən yaranmış nisbətən kiçik qruplar da fəaliyyət göstərir. Bu, ilk növbədə, And paktıdır, buraya Latin Amerikasının Çili, Arqentina, Peru, Urquvay, Paraqvay, Venesuela, Ekvador kimi ölkələri daxildir [2, s. 165].

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesinin yaranmasını və inkişafını şərtləndirən bir sıra amillər vardır ki, həmin amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- beynəlxalq miqyasda beynəlxalq əmək bölgüsünün getdikcə dərinləşməsi;
- istehsalın beynəlmilləşməsi və kooperasiyalaşması səviyyəsinin güclənməsi;
- milli iqtisadiyyatların açıqlığı;
- innovativ texnologiyalara olan tələbatın artması və onlardan istifadə səviyyəsinin

beynəlxalq miqyasda çoxalması və s.

İqtisadi integrasiya iki istiqamətdə çıxış edərək həm ölkələri, həm də regionları bir-birinə yaxınlaşdırır.

İqtisadi integrasiya proseslərində aşağıdakı amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə müsbət təsir göstərir;
- müəyyən regionda qarşılıqlı investisiya fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan verir;
- əsaslı kapital qoyuluşunun artmasını, təsərrüfat – kooperasiya əlaqələrinin genişlənməsini

sürətləndirir;

- region ölkələri arasında ticarət baryerlərini azaldır, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi artırır;

- elmi-texniki yeniliklərin və müasir texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir, bütövlükdə regional qrupa daxil olan ölkənin iqtisadi inkişafını artırır.

Bundan əlavə, regional integrasiya qurumu daxilində xarici investorlar üçün milli iqtisadi rejim yaxşılaşır və milli investorlarla yanaşı, xarici investorların fəaliyyəti stimullaşdırılır. Beləliklə, bu amillər nəticəsində regionda iqtisadi inkişaf prosesləri davamlı olur, milli iqtisadiyyatlar beynəlmilləşir və dünya təsərrüfat sistemində bu ölkələrin rəqabət qabiliyyəti güclənir.

Ümumilikdə, beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesləri aşağıdakı formalarda həyata keçirilir. Birincisi, azad ticarət zonalarının yaradılması formasında. Azad ticarət zonalarının yaradılması beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın ən çox yayılmış formalarından biri kimi çıxış edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da, Avropanın bir çox ölkələrində belə zonalar yaradılmışdır ki, həmin zonalar ölkələr arasında gömrük tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına əsaslanır. İkincisi, beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın inkişaf etmiş bir forması ümumi bazardır. Hazırda beynəlxalq ticarət mərkəzi kimi “Ümumi Avropa bazarı” çıxış edir. Beynəlxalq ticarətin mərkəzinə çevrilmişdir. Dünya ticarət dövryyəsinin üçdə bir hissəsi Avropa İqtisadi Birliyinin payına düşür. Bu birlik indi ABŞ-dan 3,6 dəfə, Yaponiyadan 3,8 dəfə çox əmtəə ixrac edir. Üçüncüsü, gömrük birliyi. Gömrük birliyi gömrük tarif məhdudiyyətlərini tamamilə aradan qaldırılması və sərbəst ticarət fəaliyyətinin yaradılması baxımından azad ticarət zonasından fərqlənir. Gömrük İttifaqı beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın nisbətən daha yüksək mərhələsidir.

Gömrük İttifaqı bir neçə gömrük ərazilərinin birləşdirilməsini nəzərdə tutur. İttifaq daxilində bütün gömrük rüsumları ləğv edilir və ittifaqa daxil olmayan üçüncü ölkələrə vahid gömrük siyasəti həyata keçirir [3, s. 223].

Gömrük İttifaqı ilə müqayisədə ümumi və ya vahid bazar beynəlxalq integrasiyanın daha yüksək formasıdır. Ümumi bazar daxilində ölkələr arasında kapitalın və əməyin hərəkəti heç bir maneə olmadan, tam sərbəst həyata keçirilir. Ümumi bazara daxil olan ölkələr gömrük rüsumlarını ləğv etməklə üçüncü ölkələrə münasibətdə vahid ticarət siyasətini həyata keçirirlər. Gömrük İttifaqına daxil olan ölkələr ümumi bazarın formalaşması üçün zəmin yaradırlar. Bu məqsədlə gömrük məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması ilə yanaşı, ümumi bazarın iştirakçısı olan ölkələrin milli iqtisadiyyatların ayrı-ayrı sahələrinin inkişafının ümumi strategiyası, sərbəst əmtəə axınını təmin edə bilən kapitalın, işçi qüvvəsinin, xidmət və informasiyanın sərbəst axını üçün müvafiq şəraitin yaradılması, sosial və regional inkişafı təmin edə bilən ümumi fondların formalaşdırılması tələb olunur. Beləliklə, iqtisadiyyatın tarixi inkişaf prosesini nəzərdən keçirərkən beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın bir neçə təkamül mərhələsindən keçdiyini görə bilərik [1, səh. 334].

Müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əsas formalarından biri kimi transmilli korporasiyaların və kredit maliyyə təsisatlarının fəaliyyəti çıxış edir. Müasir dünya iqtisadiyyatında transmilli tendensiya gündən-günə çoxalmaqdadır və transmilliləşmə prosesinin stimullaşdırılmasında transmilli korporasiyalar önəmli yer almaqdadır. Bu tendensiyanı daha da sürətləndirən amillərdən biri dövlətlərin öz milli sərhədlərini aşaraq dünyaya integrasiya etməsidir. Transmilli korporasiyalar milli sərhədlərdən kənara ekspansiya edərək kapitalın beynəlxalq hərəkətinə və birbaşa xarici investisiyalara özlərinin sonrakı ekspansiyasını təkcə yeni müəssisələrin yaradılması ilə deyil, həmçinin birləşmə və qovuşmalar yolu ilə də həyata keçirirlər. Transmilli müqavilələr qlobal miqyasda kapitalın hərəkətini sürətləndirir, beynəlxalq ticarəti genişləndirir və dünyada iqtisadi integrasiya prosesini stimullaşdırır. Lakin bununla yanaşı, belə müqavilələr bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bazar üzərində nəzarət transmilli şirkətlər üçün mənfəətin maksimumlaşdırılması üçün ən effektiv və birbaşa vasitədir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesi bir neçə formada inkişaf edir. Azad ticarət zonaları beynəlxalq ticarətdə qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırmağı, gömrük ittifaqları daxili bazarı üçüncü ölkələrin rəqabətindən qorumaq üçün gömrük və vergi sahəsində tədbirlərinin həyata keçirilməsini, ümumi bazar əmtəə və xidmətlərin, kapitalların sərbəst hərəkətini, vahid bazar ticarət şərtlərinin, kapitalın və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətinin hüquqi və iqtisadi-texniki şərtlərinin eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, əgər vahid bazar əsasən beynəlxalq miqyasda mübadilə sahəsini tənzimləyirsə, digər integrasiya forması olan valyuta və iqtisadi ittifaqın yaradılması bütün sahələrin fəaliyyətinin eyniləşdirilməsini, integrasiya qruplaşmasına daxil olan ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin əlaqələndirilməsini və bununla bağlı ümumi qanunvericiliyin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Elmi yeniliyi: məqalədə beynəlxalq iqtisadi integrasiya formalarının hər birinin xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılmış və onların ölkənin dayanıqlı inkişafında rolu müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədən irəli gələn nəticələrə əsaslanaraq ölkəmizdə integrasiya formalarından hansının təşkilinin səmərəli olduğunu müəyyən etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N. Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma. Bakı: Nurlan, 2009. 640 s.
2. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azərneşr, 2003. 520 s.
3. Şəkəreliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: Gənclik, 2003, 316 s.
4. Шреплер Х.А. Международные экономические организации: Справочник. М.: Международные отношения, 2005, 454 с.

РЕЗЮМЕ
ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ
Азизова К.В.

Ключевые слова: *международная экономическая интеграция, торговля, рынок, свободные экономические зоны, таможенный союз, транснациональные корпорации*

В статье дана информация об основных формах экономической интеграции. Раскрыты особенности процессов, входящих в интеграцию, также определён ряд факторов, влияющих на зарождение и развитие экономических интеграционных процессов.

SUMMARY
MAIN FORMS OF INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION
Azizova K.V.

Key words: *international economic integration, trade, market, free economic zones, customs union, transnational corporations*

The article provides information on the main forms of economic integration. The processes that are included in the integration are revealed, and a number of factors that determine the origin and development of economic integration processes are identified.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.12.2018
	Son variant	25.06,2019

UOT 330.4

UÇOTA ALINMADA İSTİFADƏ EDİLƏN İNFORMASIYA MƏNBƏLƏRİ

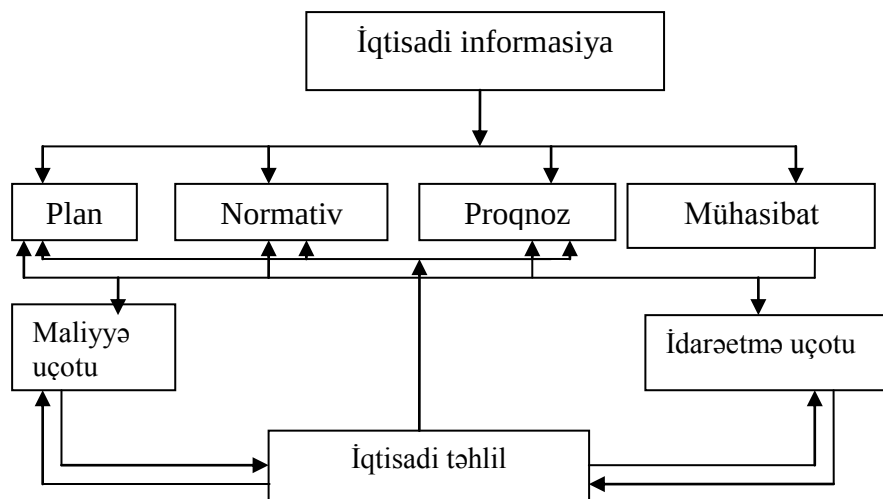
NƏCƏFOVA ÇİÇƏK MƏHƏMMƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş laborant

chichak64@mail.ru

Açar sözlər: istehsal xərcləri, gəlirlər, kalkulyasiya, iqtisadi informasiya

Müasir dövrdə dünya təcrübəsinə diqqət yetirsək, məlum olur ki, iqtisadi münasibətlərin inkişafında və müəssisələrin yeni tələblərə cavab verəcək şəkildə işlərinin təşkilində informasiya məlumatlarından səmərəli istifadə etmə mühüm əhmiyyətə malikdir. Hər bir müəssisənin fəaliyyəti onun son olaraq bazara təqdim edəcəyi məhsulla müəyyən olunur. Bu hal öz növbəsində kənar subyektlərin də məlumat əldə etməsi zərurətini formalaşdırır. Əsasən qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal olunan məhsula tələbat, daxili və xarici bazarlarda məhsulların satışının təşkili mürəkkəb bir işin yerinə yetirilməsini əks etdirir. Burada satış bazarlarının müəyyən olunması, tələb olunan miqdarda və keyfiyyət göstəricilərinə malik olan məhsulların əldə olunmasında yaranan maddi texniki asılılıq, təminat və təchizat məsələləri, müxtəlif növ məhsul çeşidlərinin satışından mənfəət əldə olunması, istehsal və satış rentabelliyyətinin əldə edilməsi haqqında informasiyalar mühüm rol oynayır. Əsas informasiya istifadəçiləri mülkiyyət sahibləri, səhmdarlar, alıcılar, satıcılar, müxtəlif sifarişçilər, kreditorlar hesab edilir. Onlar bilavasitə həmin müəssisənin ödəniş qabiliyyətliliyinin, maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələri və kapitalda dəyişiklikləri haqqında, likvidlik səviyyəsi, investisiyalardan istifadə etmə imkanları haqqında məlum informasiyalarının əldə edilməsində maraqlıdırlar. İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi informasiyanın sxem forması aşağıdakı şəkildə qeyd olunur (şəkil 1.).

Şəkil. İqtisadi informasiyanın növləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi

Şəkildə aydın görünür ki, hər hansı bir informasiya və yaxud məlumatlar olmadan idarə olunan sistemin vəziyyətini müəyyən etmək, onu idarə etmək mümkün deyildir. Hər bir halda iqtisadi informasiya idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbul edilməsi və realizə olunması proseslərinin əsası kimi müəyyən olunur.

İqtisadi informasiya - mənfəət (gəlir), yaxud iqtisadi fayda götürmək məqsədilə məhsul istehsal edən, işlər yerinə yetirən və xidmətlər göstərən müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyətini əks etdirən informasiyadır. Verilən tərifdən məlum olur ki, burada əsas məqsəd gəlirin əldə edilməsidir. Qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün iqtisadi informasiya bir fəaliyyət olaraq aşağıdakı növlərə ayrılır: plan, normativ, proqnoz və mühasibat uçotu informasiyası.

Plan informasiyası bir il və daha artıq dövr üzrə müəssisənin qarşıya qoymuş olduğu məqsədə çatmaq üçün fəaliyyət prosesində istifadə etdiyi məlumatların məcmusudur. Mövcud informasiyaların əsasını texniki-iqtisadi və operativ-iqtisadi planlaşdırma təşkil edir. Hər bir halda istehsal sahələrində yerinə yetiriləcək fəaliyyət –iqtisadi istiqamətləri planlar əsasında idarə edilir. Texniki-iqtisadi planlaşdırmada əsas hissəni müəyyən olunan dövr üzrə büdcənin tərtib olunması əhatə edir. Yəni həmin dövr üzrə smeta hazırlanır. Bütövlükdə müəssisədə alt bölmələr arasında əlaqənin qurulmasında və informasiyaların koordinasiya edilməsində tərtib olunan büdcənin əhəmiyyəti böyükdür. Burada əsas məqsəd qarşılıqlı fəaliyyəti təmin etməkdən ibarətdir.

Müəssisədə istehsal fəaliyyəti üzrə göstəricilərin müəyyən olunması, detallar üzrə şərh və konkret olaraq əks etdirilməsi operativ-istehsal planlaşdırılmasının əsasını təşkil edir. Operativ-istehsal planlaşdırılması bütövlükdə planlaşdırma işini yekunlaşdırır. Yəni istehsal satış prosesi üzərində nəzarət təmin edilir. Bu zaman iqtisadi normativlərlə əlaqələndirilmiş şəkildə ümumi balansla nəzarət etmək olur. Qeyd olunan fikrlərə uyğun qeyd etməliyik ki, planların tərtibi ilə tam müsbət nəticə əldə edilmir. Bu sadəcə müəyyən dövr üçün görülməli işlər üzrə planlaşdırmanı müəyyən edir. Səmərəli fəaliyyət baxımından planların tərtibi ilə yanaşı cavabdeh şəxslər və alt bölmələr üzrə rəhbər heyəti müvafiq qaydada işlər icra etməlidirlər. Xüsusən menecerlər tərəfindən yeni dəyişikliklər olduğu halda dövrü olaraq düzəlişlər edilməli və gedişata nəzarət olunmalıdır. Yəni müntəzəm olaraq operativ qaydada yanaşma təmin edilməlidir. Tərtib olunmuş hər iki planlaşdırma müəssisə üzrə eyni məqsədə xidmət edir. Yəni həm texniki-iqtisadi və həm də operativ-istehsal planlaşdırılmasında istehsal sahəsi üzrə eyni göstəricilərdən və normativlərdən istifadə edilir.

Normativ informasiya ümumən müəssisənin malik olduğu ehtiyatların, resursların və ümumilikdə müxtəlif predmetləri xarakterizə edən məlumatların məcmusudur. Normativ informasiyadan müəssisədə plan və uçot hesablamaları zamanı müntəzəm istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərtib olunan normativ informasiyalar bütövlükdə iqtisadi informasiyanın digər növləri ilə sıx əlaqədardır. Müəssisədə norma və normativlərin hesablanması normativ informasiyalar əsasında təmin edilir və bu zaman iqtisadi resurslardan istifadə etmə elmi cəhətdən əsaslandırılır. Normativ informasiyanın hazırlanması zamanı bir sıra faktorlar nəzərə alınmalıdır. Bura istehsalın texniki göstəriciləri, alt bölmələr üzrə ixtisaslaşma səviyyəsi, texnoloji iş prinsipi, istehsal tipi kimi faktorları qeyd etmək olar. Qeyd olunan normativ informasiyanın məlum faktorları ümumilikdə texniki-iqtisadi və operativ-istehsal planlaşdırılmasının təşkilində, məhsul istehsalı üzrə maya dəyərinin hesablanması hansı metodların tətbiq edilməsinin müəyyən olunması baxımından mühüm rol oynayır.

Müəssisədə mühüm informasiyalardan biri də proqnoz informasiyaları hesab olunur. Burada bazarın öyrənilməsi, satış bazarlarının təhlil olunması, tələb və təklif üzrə məlumatlanma, satış bazarlarının inkişaf meyillərinin müəyyən olunması kimi mühüm informasiyalar nəzərdə tutulur. Xarakterinə görə proqnoz informasiyalar plan və normativ informasiyalardan fərqlənir. Proqnoz informasiyaları əsasında müəssisə üzrə müxtəlif layihələr və proqramlar tərtib edilir.

Mühasibat uçotu ümumən istehsal sahələrində aktiv və passivlər üzrə məlumatların dəqiq, fasiləsiz və sənədlərlə dəyər ifadəsində əks olunduğu bir sistemdir. Bu əsasda aktiv və passivlərə aid olan mənbələr, forma və xüsusiyyətlər mühasibat uçotu informasiyası olaraq tərtib olunur. Həmin informasiyalardan müəssisədə qərarların qəbul edilməsində istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotu müəssisədə təsərrüfat fəaliyyəti ilə görülməli işlər üzrə qərar verəcək şəxslər arasında əlaqələndirməni təmin edir. Bu əsasda tərtib olunan və istifadə edilən mənbələr

mühasibat uçotu informasiyası hesab olunur. Mühasibat uçotu informasiya baxımından aşağıda qeyd olunan vəzifələri icra edir.

- ✓ sonradan istifadə olunmaq üçün təsərrüfat fəaliyyəti barədə məlumatları qeydiyyatda almaq yolu ilə həmin fəaliyyəti ölçür;
- ✓ məlumatları hazırlayaraq onları lazımi ana qədər saxlayır, daha sonra elə şəkildə emal edir ki, onlar faydalı informasiya olsun;
- ✓ hesabatlar vasitəsilə informasiyanı qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə edənlərə ötürür.

Cədvəl.

İnformasiyanın istifadəçiləri	İnformasiyadan istifadə məqsədləri (istiqamətləri)
1	2
1.Mülkiyyətçilər	Qoyulmuş investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi (məsələn, dividendlərin və faizlərin müəyyən edilməsi)
2.Müəssisənin rəhbərliyi, menecerləri	Təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, təsərrüfatın idarə edilməsi (məsələn, cari, taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi)
3. Müəssisənin işçiləri	Əməkhaqqının yüksəldilməsi, iş yerlərinin saxlanılması imkanlarının qiymətləndirilməsi
4. Fiskal orqanlar	Vergilərin (ƏDV, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, gəlir vergisi və s.) hesablanması və ödənilməsinin təmin edilməsi, 81onrak ehtiyaclara, müxtəlif fondlara ayırmaların aparılması, statistik göstəricilərin hesablanması və s.
5. Malsatanlar	Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin, gələcək sifarişlərin olub-olmayacağına qiymətləndirilməsi
6. Malalanlar	Mal-material qiymətlilərinin etibarlı surətdə əldə edilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi
7.Kreditorlar	Müəssisənin kreditqaytarma (borc qaytarma) imkanlarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi
8.Konsaltinq firmaları	İnvestisiyaların qoyulması üzrə məsləhətlərin verilməsi, audit xidmətlərinin göstərilməsi və s.
9. İctimai əhəmiyyət kəsb edən təşkilatlar, yerli əhali və s.	Regionun, şəhərin, qəsəbənin, rayonun iqtisadi və sosial inkişafını yaxşılaşdırmaq, ekoloji vəziyyəti sağlamlaşdırmaq, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq, müəssisədə işləmək imkanlarını öyrənmək, qiymətləndirmək və s.

Qeyd olunan vəzifələrin icrası zamanı mühasibat uçotu üzrə fərqli metod və qaydalardan istifadə edilir. İqtisad elmində uçotun təşkili üzrə mənbələrə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, mühasibat uçotu maliyyə və idarəetmə uçotuna ayrılır. Müəssisədə maliyyə və idarəetmə uçotunun aparılması balans hesabatında öz əksini tapır. Maliyyə uçotu nağd və nağdsız əməliyyatlar üzrə uçota alınmanı təmin edir. Burada informasiyalar balans hesabatında pul ifadəsində əks olunur. Müəssisə üzrə tərtib olunan hesabatlarda maliyyə uçotu üzrə informasiyalar rəhbərlik, alt bölmələr və kənar istifadəçilər üçün mühüm informasiya mənbəyi hesab olunur və nəticə olaraq istifadəçilər tərəfindən maliyyə və idarəetmə qərarları qəbul edilir. Maliyyə uçotundan fərqli olaraq idarəetmə uçotunda istehsal daxili xərc və məsrəflərin 81onra alınması yerinə yetirilir. Uçot informasiyalarından istifadənin iştirakçıları və məqsədləri cədvəl şəklində aşağıda göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayilov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 796 s.
2. Rzayev Q.R. Mühasibat uçotu və audit. Bakı: Adiloğlu, 2008, 484 s.
3. Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə., Sadıqov C.Ə. Mühasibat (maliyyə) uçotu. I və II hissə. Bakı, 2012, 554 s.
4. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 524 s.

РЕЗЮМЕ
ИСТОЧНИКИ ИНФОРМАЦИИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ УЧЕТЕ
Наджафова Ч.М.

Ключевые слова: *издержки производства, доходы, расчеты, экономическая информация*

Формирование системы бухгалтерского учета основано на ряде особенностей организации внутреннего бизнеса. В целом, хозяйственная деятельность, осуществляемая на отдельных участках, ориентирована на интересы внутренних и внешних пользователей. Эта ситуация основана на целенаправленном использовании источников информации напрямую. Существует обширное исследование источников информации, используемых в статье.

SUMMARY
INFORMATION SOURCES USED IN ACCOUNTING
Najafova C.M.

Key words: *production costs, revenues, calculations, economic information*

The formation of the accounting system is based on a number of features of the organization of internal business. In general, the economic activities carried out at individual sites are focused on the interests of internal and external users. This situation is based on the targeted use of information sources directly. There is an extensive study of the sources of information used in the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.12.2018
	Son variant	25.06,2019

UOT 336.714

KİÇİK BİZNESİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹QƏMBƏROVA XALİDƏ NİYAZ qızı²SƏLİMOVA İLAHİYƏ SƏRDAR qızı

*Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Texniki Kolleci, 1,2-müəllim
SemireSeyidova @ gmail.ru*

Açar sözlər: innovasiya, innovasiya infrastruktur, kiçik biznes, innovasiyalı iqtisadiyyat.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin qüdrəti onun beynəlxalq aləmdə mövqeyi və ilk öncə iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə müəyyən olunur. Dünya iqtisadiyyatında baş verən bir çox hadisə və proseslər iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasını, onun strukturunun təkmilləşdirilməsini və innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsini zəruri edir.

Innovasiyanın yayılması iqtisadi inkişafın göstəricisidir. Hazırki innovasiya modellərinin əsas elementlərinə keyfiyyət və digər bu kimi qeyri qiymət amillərinə diqqətin yönəldilməsi, korporativ çeviklik, əsas tədarükçülərlə strateji inteqrasiya və s. aid edilir.

Innovasiya iqtisadiyyatının formalaşmasında əsas rol oynayan amillərdən biri də elmi potensialı əlaqələndirməyə imkan verən innovasiya infrastrukturunun mövcudluğudur. Innovasiya infrastrukturunun inkişafı innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi və inkişafına yönələn konsaltinq, informasiya və s. növ xidmətlər göstərən təşkilati şəbəkənin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Innovasiya tipli, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında sahibkarlığın, xüsusən də kiçik biznesin mühüm rolu vardır. Sahibkarlıq müəssisə mülkiyyətçisinin innovasiyalı davranışına, ideyaların axtarılıb tapılmasına və istifadəsinə, onları layihələrində həyata keçirmək bacarığına əsaslanan yeni təsərrüfatçılıq tipidir. Sahibkarlıq ilk əvvəl vətəndaşların və bütövlükdə cəmiyyətin tələbatlarının və iqtisadi artımın təmin edilməsi məqsədilə bütün istehsal amillərindən istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Ölkənin müəyyən edilmiş strateji inkişaf hədəflərinə nail olması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və innovasiya xarakterinin gücləndirilməsi daha çox sahibkarlıq sektorunun inkişafından asılıdır. Sahibkarlığın, xüsusilə kiçik biznesin inkişafı prioritet vəzifə olmaqla çoxlu sayda amillərin təsiri altında baş verir. Ona görə də müasir mərhələdə sahibkarlıq fəallığının və fikirlərinin, makroiqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqədə olan çoxamilli modelinin işlənilib hazırlanması, kiçik sahibkarlığa kompleks dövlət dəstəyinin göstərilməsi, onun prioritet istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi və onun nəticələrinin, sahibkarlıq potensialının qiymətləndirilməsi, biznes fəallığına təsir edən amillərin öyrənilməsi, biznesin yeni idarəetmə formalarının inkişaf səviyyəsinin, kiçik sahibkarlığın inkişafında klaster şəbəkələrinin rolunun təhlili və s. kimi məsələlər öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Bazarda fəaliyyət göstərən yeni müəssisənin əsas cəhəti yalnız ətraf mühitlə deyil, həm də bir-birinə uyğunlaşma qabiliyyətinin olmasıdır. Sahibkarın yalnız yeni biznesin imkanlarını yaxşı başa düşən deyil, həm də bu imkanları təcrübədə reallaşdırma bilən vahid düşüncəli yaxşı heyəti olmalıdır.

Belə bir fikir formalaşır ki, sahibkarlıq və bazar kiçik müəssisələr üçün deyil, əsas iri dövrüyyəli müəssisələr üçün əlverişlidir. Əsas arqument budur ki, kiçik müəssisələrin güclü təchiz edilmiş iri şirkətlərlə rəqabət apara bilmə imkanının olmamasıdır. Doğrudur kiçik və orta biznes bir sıra səbəblərdən iri müəssisələrlə uğurla rəqabət apara bilər. Adətən, hesab edilir ki, texnoloji innovasiya iri biznes sferasıdır, lakin tədqiqatlar göstərir ki, son dövrlərdə köklü texnoloji innovasiyanın təxminən 95%-i kiçik biznes sferasının payına düşür. [1, s.56]

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsində əsas istiqamətlərdən biri kiçik sahibkarlığın inkişafıdır. Kiçik biznes müasir sahibkarlığın təməlində durur. Bunu onun davranışının innovasiya tipinin və sadə idarəetmə quruluşu nəticəsində bazarın tələblərinə operativ reaksiya vermək qabiliyyətinin səciyyəvi olması müəyyən edir. Xarici ölkələrin ÜDM-in quruluşu üzrə statistik məlumatlar bazar iqtisadiyyatında kiçik biznesin iqtisadi artım sürətini və ÜDM-in keyfiyyətini müəyyən edən aparıcı sektor kimi çıxış etdiyini göstərir.

Müxtəlif ölkələrdə kiçik biznesin inkişafının özünəxas cəhətləri vardır. Bu tarixi və mədəni ənənələrdən, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, habelə kiçik biznes sektorunun dəstəklənməsinin qanunverici və institusional şərtlərindən asılıdır. Bəllidir ki, kiçik biznes bazar iqtisadiyyatının əsas elementidir və spesifik inkişaf qanunauyğunluğu vardır. Onun rolu iqtisadi, innovasiya, sosial və siyasi funksiyalarla müəyyən edilir.

Kiçik biznes sektoru yeni məhsul növlərini daha çevik mənimsəyir və iri biznes üçün cəlbədicə olmayan sahələrdə inkişaf edir. Bu sektorun fərqləndirici cəhəti investisiyanın sürətli mənimsənilməsi, kapitalın yüksək dövriyyəliliyi və innovasiya fəaliyyətidir.

Kiçik biznesin bu cəhətləri kiçik sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasının müvafiq mexanizmlərini nəzərdə tutan bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində təzahür edir.

Hər bir dövlətin ümumi iqtisadi inkişafında kiçik biznes sektoru xüsusi yer tutur. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində kiçik biznes sektorunun potensialının reallaşdırılması üçün imkanların axtarılıb tapılması ölkə üçün vacib rola malik məsələlərdən biridir. Kiçik biznesin inkişafına iri müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqələrin təşkili və kiçik biznes sektorunun sahəvi diversifikasiyası böyük təsir göstərə bilər. Məhz bu amil bazarı konyuktiv dəyişikliyinə cəld reaksiya verən, investisiyanın sürətlə mənimsənilməsinə, innovasiya fəaliyyətinə qadir olan kiçik müəssisələrin yeni keyfiyyət xüsusiyyətlərinin ortaya çıxmasına imkan verəcəkdir.

Kiçik sahibkarlığın real sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi və gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi onun güclü və zəif cəhətlərinin aşkara çıxarılmasını zəruri edir. Kiçik biznesin bir sıra üstün cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, onun üçün də çoxsaylı risklər xarakterikdir. [2, s.145]

Kiçik biznesin güclü cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- bazara nüfuz etmənin asanlığı;
- bazarın dəyişən konyukturasına tez reaksiya verilməsi;
- fəaliyyət istiqamətinin tez dəyişmə qabiliyyəti.

Kiçik biznesin zəif cəhətlərinə isə bazar məhdudluğunu, istehsalın inkişafı üçün resursların və mütəxəssislərin cəlb edilməsinin məhdudluğunu, müxtəlif növ iqtisadi böhranlara qarşı zəiflik və s. aid etmək olar. İnzibati maneələr, dövlət tərəfindən daha çox tənzimlənməyə məruz qalması, yüksək rəqabət kimi amillər kiçik biznesin mövcudluğuna təhlükə ola bilər.

İqtisadiyyatın bu sektorunun cəmiyyətin sosial-iqtisadi, problemlərinin həll olunmasında, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsində və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində real imkanlarının olması və inkişaf perspektivliliyi aşağıdakılarla müəyyən olunur [3 s 73]:

-kiçik biznes iqtisadiyyatda yeni iş yerlərinin əsas "yaradıcısıdır". Kiçik sahibkarlıq işsizlik və yoxsulluq problemlərinin həll edilməsində mühüm rol oynayır;

- kiçik biznes sektoru vasitəsilə dövlət iqtisadiyyatda məhdud yerləri, o cümlədən istehlak mal və xidmətlərinin yerli bazarını genişləndirə bilər. Kiçik sahibkarlıq öz fəaliyyəti çərçivəsində ayrı-ayrı bazar və qeyri-bazar subyektləri ilə səmərəli əməkdaşlıq imkanlarına malikdir;

- iri istehsala nisbətən kiçik biznes daha səmərəlidir və buna görə də ona dəstək durulması çox vacibdir. Kiçik biznes sahəsi iri müəssisələrlə əməkdaşlıq edərək bir sıra sahələrdə səmərəli fəaliyyət göstərir və demək, kiçik biznes həm iqtisadi, həm də sosial səmərəlilik cəhətdən daha əhəmiyyətlidir;

- kiçik biznesin inkişafı üçün dövlətin güclü dəstəyinin olması zəruridir. Bu istiqamətdə dövlətin əsas rolu uyğun normativ hüquqi bazanın və kiçik sahibkarlığın inkişafına xidmət edən təsisatlar sisteminin yaradılması yolu ilə əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasıdır.

Beləliklə, kiçik biznes iqtisadi fəaliyyətin artırılmasında, iqtisadiyyatın innovasiyayönümlülüyünün gücləndirilməsində, sağlam rəqabətin formalaşdırılmasında, iri biznesin müxtəlif xarakterli ehtiyaclarının təmin edilməsində və s. mühüm rol oynayır. Bu baxımdan kiçik biznesin kompleks inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi olduqca zəruridir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin yeni istiqamətləri və bu əsasda alınmış müsbət nəticələr ümumiləşdirilməsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Açıqlanmış dövlət dəstəyindən sahibkarlar istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Gənciyev G.Ə., Kərimov C.H. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2008, 236 s.
2. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Dərslik. Bakı: ADİU, 2011, 370 s.
3. Manafov Q.N. Sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial-iqtisadi aspektləri. Bakı, 2012, 365 s.

РЕЗЮМЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА

Гамбарова Х.Н., Селимова И.С.

Ключевые слова: инновация, инновационная инфраструктура, малый бизнес, инновационная экономика.

В общем экономическом развитии каждого государства особое место занимает сектор малого бизнеса. На современном этапе экономического развития имеет важное значение изыскание возможностей для реализации потенциала малого бизнеса. На развитие малого бизнеса влияет отраслевая диверсификация сектора малого бизнеса и организация взаимосвязей с большими предприятиями.

SUMMARY

THEORETICAL EVALUATION AND FEATURES OF DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS

Gambarova Kh.N., Selimova I.S.

Key words: innovation, innovation infrastructure, small business, innovative economy.

In the overall economic development of each state occupies a special place the small business sector. At the present stage of economic development to find ways to realize the potential of small businesses is important. The development of small businesses affected by the sectoral diversification of the small business sector and the organization of relationships with large enterprises.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.12.2018
	Son variant	25.06.2019

УДК 37.013

АУДИРОВАНИЕ КАК ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И АСПЕКТ ОБУЧЕНИЯ

МУСАЕВА АМИНА ТАБАГЮЛЬ ГЫЗЫ*Сумгаитский государственный университет, ст. преподаватель*amina.musayeva@list.ru

Ключевые слова: аудирование, слуховая память, лексико-грамматические трудности, аудиотекст, предтекстовые и послетекстовые задания.

Одним из важнейших аспектов при обучении русскому языку как иностранному является аудирование. Распознавание устной речи, или аудирования, в плане обучения этому виду речевой деятельности представляет собой сложную и далеко еще не решенную проблему. Для решения этой проблемы необходимо обучать студентов аудированию на различных этапах обучения.

В методике преподавания иностранных языков термин «аудирование» обозначает не просто «слушание». Аудирование – это процесс восприятия и понимания звучащей речи, где восприятие характеризуется анализом и синтезом языковых средств (фонем, морфем, слов, предложений, текста и т.д.), а понимание является результатом анализа и синтеза смысловых значений этих языковых средств. Без аудирования, т.е. слушания и понимания, невозможно общение.

Из четырех видов речевой деятельности (говорения, аудирования, чтения и письма) методисты считают наиболее трудным для овладения аудирование. Установлено, что даже люди, достаточно свободно владеющие языком, в том числе и говорением, испытывают затруднения при слушании естественной речи носителей языка. Это объясняется целым рядом специфических особенностей этого вида речевой деятельности:

- слуховая память гораздо хуже зрительной: пропускная способность слухового канала в шесть раз меньше пропускной способности зрительного канала;
- объем слуховой памяти человека не превышает 12-15 слогов;
- вследствие линейного, последовательного поступления информации в мозг слушающего, в отличие от читающего или смотрящего, слушающий ничего не может изменить в этом речевом потоке.

Указанные различия касаются родного языка. В иностранном же языке способность удерживать информацию в памяти при восприятии речи на слух (звучащей речи) понижается почти в два раза.

Главными трудностями при обучении аудированию являются:

- одноразовость предъявления информации;
- кратковременность звучания;
- необратимость однократного предъявления;
- темп речи;
- необходимость удерживать в памяти линейно поступающую информацию;
- потеря начальной фазы поступающей информации;
- отсутствие навыков восприятия речи на иностранном языке и т.д.

На начальном этапе, когда формируются основные умения аудирования, методисты предъявляют к аудиотекстам следующие требования: тексты следует строить на знакомом

языковом материале; количество незнакомых слов должно составлять не более 3 % от всех слов в тексте.

Новые слова в тексте не должны быть ключевыми, т.е. теми, которые несут основную информацию. Что же касается грамматического материала, то в тексты для аудирования можно включать те неизученные грамматические конструкции, о значении которых можно догадаться по контексту или по аналогии с уже изученными формами и моделями.

Для обучения аудированию подбираются специальные аудиотексты, т.е. устные сообщения, даваемые в записи или произносимые преподавателем.

Аудиотекст должен соответствовать естественному темпу речи. Это приблизительно 3-4 слова в секунду. Аудиотекст должен быть правильно интонирован. Объем звучащего текста на начальном этапе составляет 3-5 минут. Важно отметить, что в аудиотексте должно быть определенное соотношение информативных и избыточных элементов. Избыточная информация (повторы, риторические вопросы, синонимы и др.) помогает слушающему лучше осмысливать текст.

Смысловое содержание должно быть интересным для учащегося: невозможно заставить человека внимательно слушать, если содержание сообщения ему знакомо, неинтересно или непонятно. Именно желание понять смысл заставляет слушателя мобилизовать внимание, память и всю психическую деятельность. Многие методисты считают, что целесообразно сразу приучать учащегося к естественным условиям функционирования языка и уже в начале обучения предъявлять тексты только один раз. Хотя практика показывает, что повторное прослушивание текста (иногда до трех раз) широко используется преподавателями в целях облегчения понимания и запоминания содержания текста. Особое внимание следует уделить темпу чтения. Быстрый темп предъявления информации всегда вызывает большие затруднения. Преодоление этой трудности аудирования может быть осуществлено и при сохранении среднего темпа естественной иноязычной речи, но при условии, что на начальном этапе допускается некоторое замедление темпа речи за счет пауз между фразами. Такие паузы дают возможность слушающему ликвидировать отставание во внутреннем проговаривании.

В процессе обучения аудированию преподаватель должен и развить у учащихся следующие навыки:

- интонационного и фонетического слуха;
- слуховой памяти;
- прогнозирования.

А учащийся должен научиться:

- распознавать и воспринимать языковые формы;
- извлекать содержание из звучащего текста;
- добиваться понимания с помощью переспроса, просьбы повторить, пояснить, сказать иначе.

Для обучения аудированию подбираются специальные аудиотексты, т.е. устные сообщения, произносимые преподавателем или представляемые в записи. Текст должен быть интересен для слушающих: невозможно заставить слушать неинтересный текст или текст, содержащий большое количество незнакомой лексики. Преподаватель на разных этапах обучения предъявляет тексты различных жанров, степени адаптированности, монологи и диалоги. В качестве текстов можно также использовать фрагменты из радио- и телепередач, фильмов.

Работа над каждым аудиотекстом включает предтекстовую стадию, собственно аудирование и послетекстовую стадию. На стадии предтекстовой работы снимаются лексико-грамматические трудности, развивается языковая догадка. Преподаватель должен стремиться к максимальной активизации внимания учащихся. Сам текст предъявляется, как

правило, один раз, но на начальном этапе возможно двукратное прослушивание текста с постепенным переходом на однократное прослушивание. Послетекстовая работа состоит в проверке понимания основной идеи текста, также проводится работа по усвоению содержания текста и закреплению лексических и грамматических навыков.

Предлагаемая ниже модель работы над аудиотекстом «Кофе» (современная притча) может быть использована на занятиях русского языка. Даны текст, блок предтекстовых и послетекстовых заданий. При работе над текстом преподаватель может выбирать необходимый материал, ориентируясь на уровень подготовки конкретной студенческой группы.

Предтекстовые задания:

1. Ответьте на вопрос: *Что такое притча? Как вы понимаете выражение «современная притча»?*
2. Переведите слова и выражения: *Жаловаться, прийти в гости, трудности, яркий, кофейник.*
3. Как вы понимаете выражение *«разобрать все чашки»?*

КОФЕ

(современная притча)

Группа учеников пришла в гости к своему старому профессору. Вскоре они начали говорить о работе – ученики жаловались на трудности и проблемы. Профессор приготовил гостям кофе, пошел на кухню и вернулся с кофейником и самыми разными чашками – дорогими и дешевыми, простыми и яркими.

Когда ученики взяли чашки, профессор сказал: «Посмотрите, вы разобрали все дорогие чашки. Никто не выбрал чашки простые и дешевые. Желание иметь для себя только лучшее – это причина ваших проблем в жизни. Поймите, что чашка не делает кофе вкуснее. Иногда она просто дороже, а иногда даже не дает нам увидеть то, что мы пьем. Ведь вы выбирали кофе, а выбрали чашку. И все вы выбрали только самые красивые чашки. А затем смотрели, у кого какая чашка.

А теперь подумайте: жизнь – это кофе, а работа, деньги, вещи – это чашки. Это всего лишь инструменты для Жизни. То, какая у нас чашка, не делает нашу жизнь лучше или хуже. Когда мы думаем только о чашке, мы забываем о вкусе самого кофе. Но чтобы ваша жизнь была счастливой, нужно обязательно думать о «кофе», а не о «чашке»!»!

Послетекстовые задания:

Задание 1. Закончите предложения:

Группа учеников пришла в гости к... . Ученики жаловались на... . Ученики выбрали чашки, а затем... . Когда мы думаем только о чашке, Нужно обязательно думать о... .

Задание 2. Найдите фразу, в которой выражена главная мысль текста.

Задание 3. Измените предложения так, чтобы они соответствовали содержанию текста:

1. Ученики пришли к своему другу.
2. Ученики рассказывали о своих успехах.
3. Профессор угостил учеников чаем.
4. Когда ученики выбирали чашки, они не обращали внимания на их цвет и форму.
5. В красивой чашке вкус кофе всегда лучше.

Задание 4. Ответьте на вопросы:

Кто пришел в гости к старому профессору? О чем разговаривали с профессором его гости? Зачем профессор пошел на кухню? Какие чашки выбрали ученики? Что, по мнению профессора, является причиной проблем в жизни? С чем профессор сравнил жизнь? Что в конце разговора профессор посоветовал своим ученикам?

Задание 5. Выберите правильный вариант:

Ученики пришли в гости

а) до профессора б) к профессору в) с профессором

Профессор пошел

а) на кухню б) до кухни в) к кухне

Ученики жаловались

а) о проблемах б) на проблемы в) с проблемами

Иногда чашка не дает нам увидеть то, что мы

а) поём б) пьём в) выпьем

Задание 6. Составьте пары синонимов:

гость	обычный
дорогой	препятствие
разговор	пожилой
простой	посетитель
инструмент	аппетитный
старый	беседа
проблема	ценный
вкусный	орудие

Задание 7. Подберите антонимы к словам:

простой, старый, вкусный, обычный, аппетитный

Задание 8. Объясните смысл данных пословиц о счастье. Найдите их эквиваленты в родном языке. Вспомните другие пословицы о счастье:

Всяк человек своего счастья кузнец.

Не было бы счастья, да несчастье помогло.

Не в деньгах счастье.

На чужом несчастье счастья не построишь.

Счастье не ищут, а делают.

Прослушивание аудиотекста, выполнение заданий способствует лучшему усвоению лексического состава языка и грамматической структуры. Желательно, чтобы аудирование было постоянным элементом урока.

Научная новизна : Современная методика обучения русскому языку, как иностранному находится в постоянном развитии и творческом поиске. Задача преподавателя - найти оптимальные методы и приемы обучения, на базе которых формируется речевая способность обучаемых.

Практическое значение: Аудирование, как средство обучения стимулирует учебную и коммуникативную деятельность студентов. Представленная модель работы над аудиотекстом может быть использована на занятиях русского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аверко-Антонович Е.В. Аудирование в изучении русского языка иностранными студентами // Вестник Каз. технологического университета, №23, 2013, с.190-192.
2. Лебединский С.И., Гербик П.Ф. Методика преподавания русского языка как иностранного. Минск: БГЭУ, 2014, 309 с.
3. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавания русского языка иностранцам. М.: Русский язык, 1984, 137 с.
4. Капитонова Т.И., Москвин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. СПб.: Русский язык, 2006, 312 с.

XÜLASƏ
DİNLƏMƏ NİTQ FƏALİYYƏTİ NÖVÜ VƏ TƏDRİS ASPEKTİ KİMİ
Musayeva Ə.T.

Açar sözlər: *dinləyib-anlama, eşitmə, yaddaş, leksik-qrammatik çətinliklər, audiomətn, mətnöncəsi və mətnsonrası tapşırıqlar*

Məqalədə rus dilinin tədrisində dinləmə bacarığının inkişafının vacibliyindən danışılır. Audio mətnlərlə iş zamanı mətnin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin mənimsinilməsini möhkəmləndirmək üçün uyğun çalışmaların yerinə yetirilməsi vacibdir.

SUMMARY
LISTENING AS A KIND OF SPEECH ACTIVITY AND ASPECT OF LEARNING
Musayeva A.T.

Key words: *listening, auditory memory, lexical and grammatical difficulties, audio text, pre-text and post-text tasks*

The article deals with the importance of auding ability in teaching Russian. During working with audio texts in order to consolidate the grammatical and lexical peculiarities of the given text it is important to do similar exercises in this case.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.04.2019
	Son variant	25.06.2019

UOT 528.942

TƏDRİS PROSESİNDƏ PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ZAMANI TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN STRUKTURU

MƏLİKOVA YASƏMƏN QÜRBƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, müəllim

ziya_melikov@mail.ru

Açar sözlər: tədris prosesi, metodika, praktik məzmunlu məsələ, fəaliyyət, təlim

Praktik məzmunlu məsələlərin həllinin öyrədilmə metodikasının işlənməsinin metodoloji əsasını təlim fəaliyyətinin nəzəriyyəsinin, fizika məsələlərinin həlli metodikasının və nəzəriyyəsinin vəhdəti təşkil edir.

Müəyyən olunmuşdur ki, şagirdlərdə bilik və bacarıqları ən yaxşı xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət prosesində formalaşır [3]. Bu yanaşmanın xarakterik xüsusiyyəti ondadır ki, şagirdlərdə bilik təlim fəaliyyətinin xüsusi forması hesabına formalaşır.

Fəaliyyət yanaşmasının əsas anlayışları fəaliyyət, idrakı fəaliyyət və təlim fəaliyyətidir.

Fəaliyyət subyektin digər obyektlərə və subyektlərə yönəlmiş aktivliyidir. Əgər obyektə yönəldilmiş aktivlik onun keyfiyyəti, əlaqələri, münasibətləri, real aləmin qanunları haqqında informasiya şəklində, başqa sözlə, bilik formasında qayıdırsa, onda bu proses idrakı fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir [1].

S.E.Kamenesko, N.S. Purişevoyun işlərində əsaslandırılır ki, təlim fəaliyyəti dedikdə biliklərin əldə edilməsi ilə bağlı olan istənilən fəaliyyəti yox, nəzəri mücərrədliklərin məzmununun açılmasına aparan üsulların öyrənilməsi ilə nəticələnən fəaliyyəti başa düşmək lazımdır [4].

İnsanın fəaliyyəti həmişə hər hansı tələbə tabe olur və bu tələbi yerinə yetirmək imkanına malik olan predmetə yönəldilir [5]. Fəaliyyətin belə qəbul edilməsinə uyğun olaraq, təlim yalnız idrakı tələbi ödədiyi halda fəaliyyət olur. Bu halda bilik əldə edilməsinə yönələn təlim motivasiya kimi çıxış edir.

Məsələyə təlim fəaliyyətinin bir komponenti, daha dəqiq desək, təlim fəaliyyətinin təşkili vasitəsi, məsələ həll etmək bacarığına isə fəaliyyətin formalaşması kimi baxmaq olar. Fizika məsələlərinin həll edilməsi fəaliyyəti bilik, inam və bacarıqların formalaşması vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələ həlli üzrə təlim fəaliyyətinin predmeti məsələnin məzmunu, onun şüurda əks olunmasıdır. Y.P.Atutovun işlərində fizika məsələlərinin həlli üzrə təlim fəaliyyətinin dörd mərhələdən, yəni məsələnin şərti ilə tanışlıq, məsələ həllinin planının tərtib olunması, həllin yerinə yetirilməsi və həllin doğruluğunun yoxlanması mərhələsindən ibarət olması strukturu təsvir olunur [2].

Məsələ həlli üzrə hərəkətləri didaktik funksiyalarına görə iki növə ayırırlar: məsələni çevirən və məsələ həlli üzrə fəaliyyəti idarə edən hərəkətlər. Hərəkətlərin belə təsnif olunması həll prosesində onlardan hər birinin yerini və vəzifəsini təyin etməyə, şagirdlər tərəfindən onların mənimsənilməsi ardıcılığını müəyyən etməyə, həm də şagirdlərə fizika məsələlərinin həllinin öyrədilməsində müəllimin fəaliyyət strukturunun seçilməsinə imkan verir.

Metodik ədəbiyyatda təklif olunan praktik məzmunlu məsələlərin həlli üzrə təlim fəaliyyətinin strukturu aşağıdakı formadaır:

- məsələnin təhlili;
- məsələ həlli planının tərtib olunması;
- həllin yerinə yetirilməsi
- məsələ həllinin nəticəsinin yoxlanması;
- məsələ həllinin praktik əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- məsələ həlli üzrə öz təəssüratını təhlil etmə fəaliyyəti.

Məktəblilər tərəfindən özlərinin idrakı fəaliyyətinin təhlilinin aparılmasının vacibliyini psixoloqlar xüsusi qeyd edirlər. Tədris-metodiki ədəbiyyatda məsələ həllinin baxılan mərhələsinin necə olması haqqında müxtəlif fikirlər vardır [6]. Ümumi nəticələrə əsaslanaraq, demək olar ki, məsələ həllinin yekun mərhələsinə aşağıdakı hərəkətlər daxil olmalıdır:

-yerinə yetirilmiş həllin rəşionallıq baxımından müzakirəsi;

- eyni məsələnin müxtəlif həll yollarının axtarılması;
- təklif olunan həll üsullarından hər birinin zəif və güclü tərəflərinin müzakirəsi;
- həll prosesində istifadə olunan ən əlverişli üsulların seçilməsi və sonra isə sistemləşdirilməsi məqsədilə plan və ya həll üsulunun axtarışının müzakirəsi;
- verilmiş məsələnin həllinin ümumi qanunauyğunluqlarını tapmaq məqsədilə həll olunmuş əvvəlki məsələlərlə tutuşdurulması.

məsələ həllinin yekun mərhələsi üçün aşağıdakı struktur təklif olunur:

- məsələnin və onun həllinin müzakirəsi ;
- məsələ həllinin digər üsul və metodlarının axtarışı, onların müqayisəsi və optimal variantın seçilməsi;
- verilən məsələ ilə əlaqədar olan başqa məsələlərin seçilməsi;
- məsələ ilə bağlı işlərə yekun vurulması;

Məsələ həllinin yekun mərhələsinin aparılması üçün metodik ədəbiyyatda təklif olunan variantları diqqətə alaraq, praktik məzmunlu məsələlərin həllinin analizinin həyata keçirilməsi strukturu işləyib hazırlanmışdır [6]. Buraya aşağıdakı hərəkətlər daxildir: istiqamətləndirmə əməliyyatı; planlaşdırma əməliyyatı; icra əməliyyatı; nəzarət əməliyyatı.

Praktik məzmunlu məsələlərin həlli üzrə təlim fəaliyyətinin geniş xarakteristikasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Məsələnin təhlili.

- məsələnin şərti və tələbləri ilə ilkin tanışlıq, məlum və məchulların aşkarlanması;
- məsələdə təsvir olunan hadisə, proses və ya obyektin seçilməsi;
- məsələnin şərtini və tələblərini qısa yazmaqla, onu aydınlaşdıran şəkil, sxem çəkməklə məsələdəki situasiyanın qavranılması.

2. Məsələnin həlli planının tərtib olunması.

- məsələnin şərti və tələblərinin şagirdlərin bilik və bacarıqları ilə əlaqələndirilməsi; məsələnin məzmunu ilə bağlı vəziyyəti izah etməyə imkan verən qanunun, nəzəriyyənin müəyyənləşdirilməsi;
- məsələnin həllinin mümkün yolunun seçilməsi; məsələnin həllinin metodunun seçilməsi;
- seçilmiş həll metodu və fiziki qanunauyğunluğun reallaşması əsasında məsələnin həlli planının tərtib olunması;

- məsələnin seçilmiş vasitələrlə həllinin məqsədəuyğunluğunun yoxlanması.

3. Həllin yerinə yetirilməsi.

- tərtib olunmuş məsələ həlli planında istiqamətlənmə əsasında məsələnin həlli üsulunun seçilməsi;
- məsələnin predmetini təsvir edən əsas tənliyin müəyyənləşdirilməsi;
- məsələnin şərti və tələbləri arasında əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi; kəmiyyətlərin hesablanması;
- həll prosesinin reallaşmasının doğruluğunun yoxlanması.

4. Məsələ həllinin nəticəsinin yoxlanılması.

- alınan nəticənin məzmununun dəqiqləşdirilməsi, onun biliyin struktur elementləri ilə əlaqələndirilməsi;

- həllin nəticəsinin yoxlanması metodunun seçilməsi;
- nəticənin yoxlanması prosesinin həyata keçirilməsi;
- həllin nəticəsinin başqa metodlarla yoxlanması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi.

5. Məsələnin həllinin praktik əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi.

- məsələ həllinin nəticələrinin yönəldiyi insan fəaliyyəti oblastlarının aşkarlanması;
- alınan nəticənin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi üsulunun seçilməsi;
- məsələ həllinin insanın həyat fəaliyyəti üçün əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- başqa verilənlər vasitəsilə eyni nəticənin alınması imkanının müəyyənləşdirilməsi.

6. Məsələ həllində öz təəssüratını təhlil etmə fəaliyyəti.

- məsələ həlli zamanı istifadə olunan priyomların seçilməsi;
- verilmiş məsələnin həllinə tətbiq baxımından seçilmiş priyomların təhlili;
- verilmiş məsələnin əvvəllər həll olunmuşlarla tutuşdurulması, onların həllində ümumi qanunauyğunluqların aşkarlanması;
- məsələnin başqa üsulla həlli imkanının müəyyənləşdirilməsi.

Şagirdin praktik məzmunlu məsələlərin həlli üzrə fəaliyyətin əsas struktur elementlərini bilməsi ona bu fəaliyyəti dərk edilmiş şəkildə və uğurla həyata keçirmək imkanı verir.

Praktik məzmunlu məsələlərin həlli üzrə fəaliyyətin strukturuna həllin nəticəsinin praktik əhəmiyyətini qiymətləndirmək, dərk etmək və öz təəssüratını təhlil etmə fəaliyyəti üzrə şagirdlərin hərəkətləri daxil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov M.Ə. Fizikadan məsələ həllinə metodik göstəriş. Bakı: Elm, 1989, 176 s.
2. Атутов Ю.П. Политехнический принцип как средство усиления профессиональной направленности основ наук в средних профтехучилищах. Казань: Наука, 1983, 16 с.
3. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. М.: Просвещение, 1981, 288 с.
4. Каменецкий С.Е. и др. Теория и методика обучения физике в школе: Общие вопросы. М.: Издательский центр «Академия», 2000, 368 с.
5. Тулькибаева Н.Н. Методические основы обучения учащихся решению задач по физике. Челябинск: ЧГПИ, 1990, 467 с.
6. Игошев Б.М. Внеучебная работа по физике и технике. Свердловск: Свердл. ГПИ., 1983, 43 с.

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРА УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРИ РЕШЕНИИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Меликова Я.Г.

Ключевые слова: учебный процесс, методика, вопрос практического содержания, деятельность, обучение.

В статье определены методологические основы методики решений практических задач, проанализирована их структура, дана характеристика таких типов задач и определены основные виды деятельности в этой области.

SUMMARY

THE STRUCTURE OF EDUCATIONAL ACTIVITY IN THE SOLUTION PRACTICAL PROBLEMS IN EDUCATIONAL PROCESS

Melikova Y.Q.

Key words: educational process, methodology, practical content, activity, training.

The article defines the methodological foundations of the methodology for solving practical problems, analyzes the structure of their learning activities, the characteristics of these types of tasks and identifies the main activities in this area.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.01.2019
	Son variant	25.06.2019

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Eminli B.İ.* Dialoji nitqin struktur xüsusiyyətləri 4
2. *Hüseynova R.H.* Diaxronik-tipoloji tədqiqatlara dair 8
3. *Baxşəliyeva N.R.* Dilçilikdə qrammatik sinonimliyin tədqiqinə dair 13
4. *Rahtari M.F.* Rus dilində ikihecali sinharmonik sözlərin fonetik struktur növləri 18

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Avtandil Ağbaba.* Anarın publisistik yaradıcılığında mifoloji motivlərin təəcəssümü 24
6. *Rəsulova S.H.* Azərbaycanca maarifçi-realist ədəbi-nəzəri fikir müstəvisində uşaq ədəbiyyatına münasibət (XX əsrin əvvəlləri) 28
7. *Абдуллаев А.Н.* Языковые и стилевые особенности современной азербайджанской русскоязычной литературы 35
8. *İsmaylova Ə.Ş.* Həsənəli Xan Qaradağının məsnəvilərinin qaynaqları və ideya-bədii xüsusiyyətləri 38

Tarix

9. *Əhmədov R.V.* Qırğızıstan SSR-in müharibədən sonrakı sosial-iqtisadi vəziyyəti (XX əsrin 40-60-cı illəri) 42
10. *Həsənov E.L.* Gəncənin ənənəvi sənətkarlıq nümunələrinin dekorativ-tətbiqi xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi 46
11. *Əliyev E.S.* Davamlı inkişafın dövlət idarəçiliyinə konseptual səviyyədə təsirləri 50
12. *Muradov İ.Ə.* Dövlət qulluğu sosial – hüquqi institut kimi 55

İqtisadiyyat

13. *Pənahəliyeva M.Ö.* Qərbi Avropa dövlətlərinin regional iqtisadi təşkilatları və qurumları 61
14. *Məmmədova E.Ş.* Qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya müasir dünya iqtisadiyyatının əsas istiqamətlərindən biri kimi 64
15. *Əmiraslanova D.Ə.* Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası üsullarının müqayisəsi 68
16. *Əhmədov M.Ə.* Gömrük siyasətinin iqtisadi inteqrasiya proseslərinə təsiri istiqamətləri 72
17. *Əzizova K.V.* Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın əsas formaları 75
18. *Nəcəfova Ç.M.* Uçota alınmada istifadə edilən informasiya mənbələri 79
19. *Qəmbərova X.N., Səlimova İ.S.* Kiçik biznesin inkişafının nəzəri qiymətləndirilməsi və xüsusiyyətləri 83

Pedaqogika, psixologiya, metodika

20. *Мусаева А.Т.* Аудирование как вид речевой деятельности и аспект обучения 86
21. *Məlikova Y.Q.* Tədris prosesində praktiki məsələlərin həlli zamanı təlim fəaliyyətinin strukturu 91

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 25.06.2019-cu il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-08-37
(0-18) 642-15-06
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru